

Q. MAQSETOV , R. MAQSETOVA

QARAQALPAQ XALQININ' KO'RKEM AWIZEKI DO'RETPELERI

82.3(Sy-6x)
M-62

QARAQALPAQSTAN RESPUBLIKASI MINISTRLER KEN'ESI
JANINDAG'I ORTA ARNAWLI BİLİMLENDİRİW
BASQARMASI

Q. Maqsetov, R. Maqsetova

QARAQALPAQ XALQININ' KO'RKEM AWIZEKI DO'RETPELERİ

Akademiyalıq litsey ha'm ka'sip-o'ner
kolledjleri ushin sabaqlıq

Qayta islengen ekinshi basılıwı

*Qaraqalpaqstan Respublikası Ministrler Ken'esi
janındag'ı orta arnawlı ka'siplik bilimlendiriw
basqarması ta'repinen tastıyıqlang'an.*

Qaraqalpaqstan Respublikası
Ministrler Ken'esi
Janındag'ı Orta Arnawlı
Ka'siplik Bilimlendiriw
Basqarması

NO'KIS
«BİLİM»
2010

Q. Maqsetov, R. Maqsetova. Qaraqalpaq xalqının ko'rkem awızeki do'rtpeleleri (Akademiyalıq litsey ha'm ka'sip-o'ner kolledjleri ushın sabaqlıq) No'kis «Bilim» baspası, 2010-jıl, 192 bet.

83.3 (2-Qar)
M-62

Pikir bildiriwshiler:

- Paxratdinov Yu.** — filologiya ilimlerinin' doktori, professor, Qaraqalpaqstang'a xızmet ko'rsetken ilim g'ayratkeri.
- Pahmbetov K.** — K. Ubaydullaev atındag'ı Respublikalıq mug'allimlerdi qayta tayarlaw ha'm qa'nigeligin artırıw institutı, til ha'm a'debiyat kafedrası baslıg'ı, filologiya ilimlerinin' kandidatu.

ISBN 978-9943-352-00-1
2010.

© «Bilim» baspası,

KIRISIW

Folklor degen xalıq aralıq atamanın' o'zi ko'rkem awızeki do'rtpesi degen tu'sinikti an'latıp, onın' xalıqlıg'ının' belgisin ko'rsetip turadı.

Folklor degenimiz xalıqtın' ko'rkem awızeki so'zge, sazg'a sheber ul-qızları ta'repinen do'retilip, birneshe a'sirlerden beri usta atqarıwshılar ta'repinen qayta islenip o'tken, umitilmay ayılıp, saqlanıp rawajlanıp kiyatır' an hasıl ko'rkem so'z marjanları.

Folklor haqqında ilim payda bolmag'an bir da'wirlerde qaraqalpaq xalqı o'zinin' awızeki xalıq do'rtpelelerin — «da'stanlar», «qıssalar», «ertekler», «naqıllar», «jumbaqlar», «qosıqlar», «aytıslar», «an'ız-a'n'gimeler» t.b. atamalar menen ju'ritken. Ko'rkem awızeki xalıq do'rtpelelerinden basqa jazba shıg'armalarda jazadı. Xalıq Berdaq, A'jiniyaz shıg'armaları menen «Alpamıs», «Qoblan» da'stanlarının' ayırmashılıqlarına itibar berip qaradı. «Jıraw», «baqsı», «qıssaxan», «ertekshi» so'zleri menen bir da'wirde «shayır» so'zi de xalıq arasına ken'nen taralg'an edi.

Qaraqalpaq folklorı ulıwma folklor do'rtpeleleri jazba a'debiyat penen salıstır'anda o'zine ta'n o'zgeshelikler menen ayırılıp turadı.

Folklor' a ta'n baslı o'zgeshelik bul folklor do'rtpelelerinin' ko'pshilik jag'dayda awızsha do'retilip, awızsha atqarılıwı, awızsha tarawı. Degen menen avtorı belgisiz geypara folklorlıq do'rtpeleler jazılıp ta do'retilip, jazba tu'rde de tarawı mu'mkin. Misalı, «G'a'rip ashıq», «Sayatxan-Hamre» dastanları awızsha tu'rinde ayılıp, jazba tu'rleri de bar. En' da'slep olar kitap, qıssa tu'rinde taralg'an.

Folklorı biz avtorı belgisiz, belgili bir ja'ma'a't ta'repinen do'retilgen do'rtpeleler deymiz. Lekin avtorı, do'retiwshisi

belgili shig'armalar da folklorg'a kirip ketiwi mu'mkin. A'jiniyazdin', Berdaqtin', Jan'abay shayırdın' geypara shig'armaları usınday. Olar til stili boyınsha folklorg'a jaqın, xalıq su'yip o'z mu'lkı qılıp alg'an, yadınan shig'armay aytadı. Misalı, «Bozataw», «Aqsu'n'gil», «Ayjamal», t.b.

Jazba a'debiy shig'armalar bir variantta bolsa, folklorlıq do'retpeler birneshe variantta ushırasadı. Awızeki do'retpelerdin' ko'p variantlılıg'ı folklorg'a ayırıqsha ta'n.

Folklor do'retpelerinin' ha'r qaysısının' atqarıwshıları boladı. Misalı, da'stanlardı baqsı-jırawlar aytadı, qıssaxanlar oqıydı, erteklerdi ertekshiler, naqıldı naqılshılar, qosıqtı qosıqshılar, aytıstı shayırlar-juwabıylar atqaradı, aytımlardın' o'z atqarıwshıları porxanlar, duwaxanlar, ta'wıpler qusag'anlar boladı. Qısqaşı folklor do'retpelerinin' o'zine ta'n o'zgesheligi olardın' o'z atqarıwshıları boladı.

Da'stanlar, qosıqlar og'ada bay xalıq namaları tiykarında qobız, duwtar ja'rdeminde atqarıladı. Folklordın' basqa janrlarının' ha'r qaysısının' ayılıw usılları, da'stu'rleri bar. Buların' ha'mmesi folklordı a'debiyattan ayırıp turadı.

Folklor a'debiyattan go're xalıqtın' u'rp-a'det da'stu'rlerine, ulıwma etnografiyası menen tig'ız baylanısıp keledi. Folklorda xalıq tariyxın o'zinshe tu'sindiriw, filosofiyalıq oylardı o'zinshe juwmaqlastırıw, pedagogikalıq qa'delerdi o'zinshe bayanlaw bar.

Folklor do'retpelerinin' u'lken o'zesheliginin' biri, onın' til stil qurılısında ko'rinedi. Tilinin' a'piwayılıg'ı ha'm sulwlıg'ı, ayılayın degen oyдын' ushqır qıyal menen beriliwi, a'zelden kiyatırğ'an ko'rkem su'wretlew qurallarının' ko'p isletiliwi da'stu'rge aynalg'an turaqlı syujet, turaqlı kompozitsiya, turaqlı obrazlardın' beriliwi, ulıwma tu'rkiy xalıqlarğa atam zamannan ortaqlı bolıp ketken o'mir, gu'res, du'nyanı tanıw, muhabbat, jaqsı, jaman haqqındag'ı oylardın' jiyintig'ı qaraqalpaq folklorında da o'z sa'wleleniwin tapqan.

Qaraqalpaq xalqının' ko'rkem awızeki do'retpesinin' u'lgilerinin' ha'r qıylı janrlardın' ha'm bizin' zamanımızğa

shekem janlı atqarıwshılarının' ko'plep kelip jetiwi de u'lken a'hmiyetke iye.

Qaraqalpaq folklorı bir a'sirdin' g'ana jemisi emes, al onın' pu'tkil tariyxı menen birge jasap, payda bolıp kiyatırğ'an do'retpeler. A'l'bette, barlıq folklorlıq do'retpeler bunnan bir waqıtta payda bolg'an degen juwmaq shıqpaydı. Ha'r bir folklorlıq do'retpeyin' o'zinin' payda bolıw tariyxı bar. Folklordın' taralıw ha'm atqarıwshı formaları ha'r qıylı. Og'an awızeki da'stu'r, ustazlıq ha'm sha'kirtlik da'stu'r, tu'pkiplik ha'm milletler aralıq syujetler xarakterli bolıp keledi.

En' da'slep folklor do'retpelerinin' xalıqlıg'ı olardın' ideyalıq mazmunında ha'm ko'rkemliginde ko'rinedi. Uzaq da'wirler dawamında xalıqtın' talabın qanaatlandırıp, onın' ma'pine xızmet etetug'in ko'rkem do'retpeler shın ma'nisinde xalıqlıq shig'armalar boladı.

«Ja'ma'a't bolıp do'reliw» degen tu'sinikten qanday da bir ko'rkem do'retpeyi adamlar birden jıynalıp do'retedi degen ma'ni kelip shıqpaydı. A'l'bette ja'ma'a'tlik do'retpeyin' de da'slepki birinshi avtorı bolıwı mu'mkin, biraq waqıt o'tiwi menen, xalıq arasına taralıw menen bul do'retpe ko'pshilik ta'repinen isleniwge a'stelik penen duwshar boladı ha'm og'an ko'pshiliktin' pikirleri, oylap qosıqları bilinbeslik da'rejede qosılıp folklorlıq ko'rkem do'retpe ju'zege keledi. Baqsının', jırawdın', shayırdın', ha'weskerler do'gereginin' do'retpelerinin' barlıg'in ten'dey folklorlıq da'rejege ko'terilgen shig'armalar dep atay beriwe bolmaydı. Bul jerde ma'selenin' qıyınlıg'ı sonda, olardın' repertuarında haqıyqat xalıqlıq, folklorlıq da'rejede ko'terilgen do'retpeler de, onday da'rejege ko'terilmegen, bir jag'ınan, ha'lsiz desek, bir jag'ınan jeke adamnın' do'retpeyi retinde qalıp qoyatug'ınları da boladı. Sonın' menen birge ha'zirgi da'wirdegi jazba a'debiyat wa'killerinin' massalıq qosıqları da bar, olardı folklor menen shatastırıwğa bolmaydı.

Folklordı izertleytug'in, u'yrenetug'in ilimdi folkloristika yamasa folklor tanıw deymiz, folklor menen shug'ıllanatug'in alımlardı folklorist deymiz.

Folklor xalqning ruvxiy baylig'ini sifati bilan oning ma'deniyat tarixida u'iken o'rin tutadi. Ma'deniyatning ravanlanishida oning a'hmiyetli dereklerden sanaladi.

Sorawlar

1. Folklor degen ne?
2. Folklorning o'zine ta'n o'zgeshelikleri qanday?
3. Folklorliq do'retpe qalay payda boladi?

A'debiyatlar

N. Da'wqaraev. Shig'armalarining toliq jynagi II-tom No'kis, 1997-jil.

Q. Ayimbetov. Xalq danaligi. No'kis. 1968, 1988-jil.

Q. Maqsetov. Qaraqalpaq xalqining ko'rkem awizeki do'retpeleri. No'kis, 1996-jil.

QARAQALPAQ FOLKLORINING IZERTLENISHI

Qaraqalpaq folklorining izertlew ma'selesi XX asirde baslandi. Bunun misali retinde iri u'iken izertlewler jazgan N. Da'wqaraevning, Q. Ayimbetovning, I. Sag'iytovning, Q. Maqsetovning t.b. miynetlerin qaraqalpaq folklorina arnadi. Solardning ishinde 50-jillari jazilgan, 1977-jili basilgan shig'armalarining ekinshi tomi tolig'ini menen qaraqalpaq folklorina arnalgan. Onda qaraqalpaq folklorining barliq janrlari, payda boliv derekleri, folklorning atqarilishlari haqqida pikir ju'ritiledi. Bul miynet qaraqalpaq folklori boyinsha birinshi u'iken ha'm iri bahali miynet bolganliqtan Na'jim Da'wqaraevni qaraqalpaq folklor taniv ilimining tiykarini salivshig'a jatqaramiz.

Bul kitap «Kirisiw» den basqa «Qaraqalpaq awiz eki a'debiyatining tarixiy derekleri», «Qaraqalpaq awiz eki a'debiyati ha'm oning aytilishlari», «Qaraqalpaq awiz eki a'debiyatining tematikasi ha'm turleri» degen bo'limlerden turadi. 50-jillarda folklorning «Awiz eki a'debiyati» depte atagan. Sol waqitta N. Da'wqaraev ta usi atamani paydalangan.

Qaraqalpaq folklori boyinsha ko'plegen miynetler do'retken Qallı Ayimbetov (1908—1973) boldi. Oning tiykarig'ini miyneti

«Xalq danaligi» 1968-jili basilip shiqti. Oning bul miynetini qaraqalpaq folklori boyinsha ju'rgizgen barliq jumisinin na'tijesi dese boladi. Kitap «Kirisiw» ha'm qosimshalardan basqa 12 bo'limnen birinshi bo'limde salt da'stu'r jirlari, ekinshi bo'limde jaydani qosiqlar, u'shinshi bo'limde ertekler, a'psanalar, jumbaq, jan'iltashlar, to'rtinshi bo'limde naqil-maqallar, termeler, besinshi bo'limde aytislar, altinshi bo'limde tarixiy jillar, jetinshi bo'limde jirawlar, segizinshi bo'limde da'stanlar, tog'izinsinshi bo'limde baqsilar, oninsinshi bo'limde qissaxanalar, on birinshi bo'limde xalq shayirlari, on ekinshi bo'limde buring'ini sovet da'wirindegi xalq shayirlari so'z etiledi.

Ismayil Sag'iytovning (1908—1994) qaraqalpaq folklorina qosqan u'iken u'lesi oning 1963-jili basilgan «Qaraqalpaq xalqining qaharmanliq eposi» kitabi. Bul jumistning mazmunini «Kirisiw» ha'm juwmaqtan basqa «Qaraqalpaq eposining uliwma xarakteristikasi», «Qoblan», «Alpamis», «Qiriq qiz» degen baplardan turadi.

Qabil Maqsetov (1929—2002) qaraqalpaq folklorining izertlewde «Qaraqalpaq qaharmanliq eposi Qiriq qiz» (1962), «Qaraqalpaq qaharmanliq da'stanlarining poetikasi» (1965), «Qaraqalpaq folklorining estetikasi» (1971), «Folklor ha'm a'debiyat» (1975), «Qaraqalpaq jiraw-baqsilari» (1983), «Qaraqalpaq folkloristikasi» (1989), «Qaraqalpaq folkloristikasi» (1989), «Da'stanlar, jirawlar, baqsilar» 1992, «Qaraqalpaq xalqining ko'rkem awizeki do'retpeleri» (1996), t.b. kitaplari menen u'les qosti.

Qaraqalpaq folklorining ha'rqiyli janrlari boyinsha misali da'stanlar, ertekler, qosiqlar, aytimlar, aytislar, naqillar, jum-baqlar, t.b. jo'ninde birqansha avtorlarning miynetleri jariq ko'rdi.

Qaraqalpaq folklorining barliq janrlari boyinsha tekstleri o'z aldina kitap bolip basildi. 1977—90-jillarda qaraqalpaq folklorining 20 tomliqining basilip shig'iwı qaraqalpaq folklorining izertlewshilerding g'ana emes, qaraqalpaq xalqining ma'deniy turmisi tarixindagi u'iken waqiya boldi.)

Ha'zirgi da'wirde qaraqalpaq folklorin izertlew ma'seleleri menen Berdaq atındag'ı til ha'm a'debiyat institutı, A'jiniyat atındag'ı pedinstitut xızmetkerleri shug'ıllanıp atır.

Sorawlar

1. N. Da'wqaraevtin' kitabında qanday ma'seleler qoyıl'gan?
2. Q. Ayımbetovtin' «Xalıq danalıg'ı» kitabında neler so'z boladı?
3. Q. Maqsetovtin' qanday kitapların bilesiz?

A'debiyatlar

1. N. Da'wqaraevtin' joqarında atı ayıl'gan miyneti.
2. Q. Ayımbetov «Qaraqalpaq xalqının' ko'rkem awızeki do'ret-peleri» No'kis, 1996-jıl.

QARAQALPAQ FOLKLORININ' JANRLARI HA'M TU'RLERI

Qaraqalpaq folklorin tolıg'ı menen poeziya ha'm proza tarawına bo'liwge boladı. Drama tarawı o'z aldına boy tiklengen menen, onın' elementleri quwırshaq, masqarapaz, da'rwaz oyınlarında, aytista, balalar qosıqlarında ushırasadı. Sonlıqtan qaraqalpaq folklorında u'zil-kesil drama tarawı joq degen juwmaq shıg'arıw'ge bolmaydı. Qanday da'rejede bolsa da, onın' bar ekenligi fakt.

Qaraqalpaq xalıq do'retpesinin' o'zine ta'n o'zgesheliklerin esapqa alg'anda, a'sirese onın' atqarılıw jag'ın ko'zge tutqanda muzika ja'rde mi menen orınlanatug'ın folklor, muzika ja'rde misiz orınlanatug'ın folklor dep bo'lsekte boladı. A'lbette bul ma'selenin' ekinshi jag'ı. Solay etip, qaraqalpaq folklorin u'lken eki taraw'ge — poeziya ha'm proza tarawına bo'lemiz.

Qaraqalpaq folklorin janrlarg'a, tu'rlerge bo'liwde Orınbek Kojurovtin', Qallı Ayımbetovtin', Nikolay Baskakovtin', Na'jim Da'wqaraevtin', Qabil Maqsetovtin' pikirleri baspa so'zde basıl'gan.

Poeziya ha'm proza tarawların mayda janrlarg'a bo'liwdi an'satlastırıw maqsetinde olardı lirikalıq ha'm epikalıq janr

dep ekige bo'lip alıp, olarg'a ha'rqaıysısına xarakterli bol'gan janrlardı kirgizemz.

I lirikalıq janrg'a:

1) qosıqlar,	4) naqıl-maqallar,
2) aytımlar,	5) jumbaqar,
3) aytıs,	6) jan'ıltpashlar.

II epikalıq janrg'a:

1) da'stanlar,	4) ra'wiyatlar, an'ızlar,
	a'psanalar,
2) ertekler,	5) ku'lkili so'zler,
3) tolg'awlar,	6) sheshenlik so'zler kiredi.

Mısalı qosıqlar janrın alayıq. Bul janr o'zinin' tematikasına baylanışlı birneshe tu'rlerge bo'linedi, ha'tte ol tu'rlerdin' o'zi de o'z ishinde kishkene tu'rlerdi payda etiwı mu'mkin.

Qosıqlar janrın tematikalıq jaqtan:

- 1) muhabbat qosıqları,
- 2) da'stu'r qosıqları (ma'wsim qosıqları, ha'wjar, bet ashar, joqlaw, t.b.),
- 3) balalar qosıqları (tu'lkishek, ayqulash, a'welemen-du'welemen),
- 4) besik jırı yamasa ha'yyiw,
- 5) tuwg'an jer haqqında qosıqlar,
- 6) naqıl-na'siyat qosıqlar,
- 7) yumor-satiralıq qosıqlar,
- 8) arnaw qosıqları,
- 9) tematikası boyınsha ha'r tu'rli bol'gan ha'zirgi da'wir qosıqları, t.b.

10) tariyxıy qosıqlar, dep bo'lip qaraw'ge boladı.

Qosıqlardı tematikalıq jaqtan basqa da tu'rlerge bo'liw mu'mkin. Degen menen qosıqlardın' barlıq tu'rlerinin' pu'tini menen qosıq janrın qurap turatug'ının umıtpawımız kerek, olardın' tematikalıq jaqtan tolıp atır'gan bo'liniwlerin' o'z aldına janr emes «tu'r» ma'nisinde tu'siniwimiz haqıyqatında da durıs boladı. Aytımlar janrına tu'r retinde ba'dik, gu'lapsan,

zikir salıw, yaramazandı, alg'ıs, pa'tiyanı kirgiziwge bolar edi.

Aytıs janrına juwap, shayırlar aytısı kiredi. Naqıl-maqalardı, jumbaqlardı o'z ishine tematikalıq jaqtan ha'r qıylı tu'rlerge bo'liwge boladı. Degen menen olardıń tematikasın irilen'kirep ta'biyatqa, adamzatqa, haywanat du'nyasına bo'lip qarag'an anag'urlım aqılǵa muwapıq boladı. Olardıń mazmunı turmıstın' ja'miyettin', ta'biyattın' ha'm haywanat du'nyasınıń tolıp-atırǵan ta'replerin qamtıytug'ın bolǵanlıqtan olardıń o'z ishinde bir neshe tu'rlerge bo'liniwi hesh qanday gu'man tuwdırmaydı. Joqarıdag'ı keltirgenimizdey janrdın' ishki bo'liniwlari qanday da bir jan'a janrdı keltirip shıǵarmaydı, al sol janrdın' mazmunının' ha'm formasının' bay ekenligin ko'rsetip turadı.

Ha'r qanday janr o'z ishinde azlı-ko'pli tu'rlerge bo'liniwlari ta'biyiy na'rse, misalı, erteklerdi alayıq. Olar o'zinin' ishki bo'liniwinde:

qıyalıy ertekler;

haywanatlar haqqındag'ı ertekler;

turmısqa baylanıslı ertekler bolıp bo'linip ju'r.

Bul toparg'a kiretug'ın erteklerdi «qıyalıy», «sıyqırlı» degennen go'ri «a'jayıp ha'diyseler haqqında ertekler» degende olardıń mazmunına qanshama tuwrı keledi.

«Haywanlar haqqında ertekler» degen terminnin' de qolaysız alıng'anın aytıw kerek. Haqıyqatında bul topardag'ı ertekler haywanlar haqqındag'ı emes g'oy. Al haywanlar obrazi arqalı adam turmısın su'wretleytug'ın ertekler ekeni ha'mmege ma'lim. Bul erteklerdi haywanat du'nyasına baylanıslı ertekler dep alg'an jo'n. Turmısqa baylanıslı ertekler olardan qanday da bir real turmısqa jaqınlıǵı menen ayırılıp turg'anday seziledi. Sonlıqtan barlıq ertektin' tu'rlerinin' turmısqa, adam turmısına baylanısın biykarlamastan, turmısqa baylanıslı erteklerde o'z aldına termin tabıwǵa tuwra keledi bul terminge qanday da bir epitet jetispegen sıyaqlı bolıp ko'rinedi. Bul topardag'ı erteklerdi «adam turmısının' real ta'replerin su'wretleytug'ın ertekler» dep alsa boladı.

Ertek janrının' tematikası bay ha'm ha'r qıylı bolıp, olar birneshe tu'rlerge bo'liniwi mu'mkin. Da'wler, periler, patshalar, shopanlar, sawdagerler, batırlar, jetim ul, jetim qız, ma'stan kempir, ma'kkarlıq, uqıplılıq, o'gey ana, o'ner-ka'sip, urı-qaraqshı, diyqan, haywanat obrazında ju'retug'ın adamlar, tariyxıy waqıyalar, ja'digo'ylar, qumarpaz na'shebentler, adam, jer-el ta'g'diri, ullı waqıyalar, urıslar ta'biyat qubılıslarının' payda bolıwı, t.b., tag'ı sog'an usag'an erteklerdin' tematikalıq tu'rlerin qurawı mu'mkin. Tolg'awlar o'z ishinde jerge baylanıslı, waqıtqa, u'lken waqıyag'a, urısqa, u'lken adamlardıń o'mirine baylanıslı ha'r qıylı tu'rlerge bo'liniwi mu'mkin.

A'psanalar da, rawiyatlar da, an'ızlar da o'z ortasında ha'r qıylı tu'rlerge bo'linedi. Adamlarg'a baylanıslı, haywanatqa baylanıslı, ta'biyattag'ı zatlarg'a, qubılısqa baylanıslı. Olardıń barlıǵı real turmısqa baylanısp ta yamasa baylanıspay do'reliwi mu'mkin.

Qaraqalpaq folklorının' en' iri janrı bolǵan da'stanlardı o'z ishinde minaday tu'rlerge, sha'rtli tu'rde minaday kishkene «janr»larg'a bo'liwge boladı:

1. Qaharmanlıq da'stanlar;

(«Alpamıs», «Qoblan», «Qırıq qız», «Go'rug'lı», «Ma'spatsha», «Yusup-Axmet»),

2. Ashıqlıq liro-epikalıq da'stanlar;

(«G'a'rip ashıq», «Sayatxan-Ha'mre», t.b.

3. Sotsiallıq turmıs ma'selelerin so'z etetug'ın da'stanlar; («Sha'riyar», «Shiyrin-sheker»), t.b.

4. Tariyxıy da'stanlar;

(«Edige», «Shora», «Da'wletiyarbek»), t.b.

Mine usılay etip, qaraqalpaq folklorının' tarawlarg'a, janrlarg'a ha'm tu'rlerge bo'liniwin usı taqılette qarasaq, onın' tiykarg'ı tu'rlerin qamtıymız.

Sabaqlıqta qaraqalpaq folklorı janrları to'mendegi quramda beriledi.

1. Qosıqlar.

2. Aytıslar.

3. Aytımlar.

4. Naqıl-maqallar.

5. Jumbaqlar.	10. Ra'wiyatlar.
6. Jan'iltashlar.	11. An'izlar.
7. Ertekler.	12. Ku'lkili so'zlar.
8. Sheshenlik so'zlar.	13. Tolg'awlar.
9. A'psanalar.	14. Da'stanlar.

Sorawlar

1. Qosiq degenimiz ne?
2. Aytis degenimiz ne?
3. Aytım degenimiz ne?
4. Naqıl degenimiz ne?
5. Ertek degenimiz ne?
6. A'psana degen ne?
7. Ra'wiyat degen ne?
8. An'izlar degen ne?
9. Tolg'awlar degen ne?
10. Da'stanlar degen ne?

A'debiyatlar

N. Da'wqaraevtin', Q. Ayımbetovtin', Q. Maqsetovtin' joqarında atı atalg'an kitapların qaran'ız.

QARAQALPAQ XALIQ QOSIQLARI

Qaraqalpaq folklorında qosıqlar o'z aldına u'lken bir janrdı quraydı. Qosıqlar o'zinin' tematikası boyınsha ha'r tu'rli bolıp xalqımızdın' turmısında u'lken orın tutqan. Durısında olar adam balasınin' tuwılıwınan baslap o'liwine shekem, onın' o'miri menen, sezimleri menen bekkem baylanış.

Qosıqlar o'zinin' payda bolıwı jag'ınan folklordın' en' eski, en' a'yyemgi janrlarınan biri bolıp esaplanadı. Du'nyada qosıg'ı joq xalıq joq. Qosıq qaysı xalıq bolmasın onın' ruwxıy du'nyasınin' en' bay g'a'ziynesı bolıp esaplanadı.

Folklordag'ı qosıqlar menen jazba a'debiyattag'ı qosıqlardın' o'z ara baylanısı bolg'an menen olardı bir-birinen ayırıp turatug'ın o'zgeshelikleri bar. Folklordag'ı qosıqlardın' baslı o'zgesheligi ko'binese xalıqtın' awzında jasap, xalıqtın' ku'n-

ko'risi, u'rp-a'det da'stu'rleri, sezimleri menen tikkeley baylanısıp awızeki do'retiliwi ko'pshilik jag'dayda do'retiwshiliginin' anıq emes belgisiz bolıp keliwi.

Geypara jag'dayda jazba kitabıy da'standag'ı qosıqlar xalıq arasında ken'nen tarap, xalıq awzında ayılıp ju'retug'ın do'retiwshisi belgili qosıqlar da xalıq qosıg'ı bolıp ketiwi mu'mkin. Misalı, «Bozataw», «Aqsu'n'gil», «Ayjamal» qosıqları usınday. Solay etip biz ulıwma xalıq qosıqları degende, do'retiwshisi bir waqıtta bolsa da umıtilıp ketken muhabbatqa, miynetke baylanışlı qosıqlardı, geypara tariyxıy waqıyag'a baylanışlı qosıqlardı, aqıl-na'siyat, terme qosıqların, besik jırın, balalar qosıqların, da'stu'r qosıqlarına kiretug'ın ha'w-jarlardı, bet asharlardı, joqlawlardı tu'sinemiz. Xalıq qosıqları degende xalıqtın' awızeki ha'm jazba do'retiwshisi belgisiz da'stanlarındag'ı qosıqlar pu'tini menen kiredi.

Misalı, «Alpamıs>tag'ı yamasa «G'a'rip ashıq», t.b. da'stanlardag'ı qosıqlar usılar qatarına jatadı.

Muhabbatqa arnalg'an qosıqlar

Xalıq qosıqlarınin' basım ko'pshiligin adamlardın' muhabbat sezimlerine arnalg'an qosıqlar quraydı. Jaslar o'zinin' jaqsı ko'rgen, su'ygen qızlarına, qızlar da o'zlerinin' su'ygen jigitterine arnap qosıqlar do'retken. Bul qosıqlar burınnan do'retilip ayılıp keledi. Jan'adan do'rey beredi. Muhabbatqa arnalg'an qosıqlar da jaslardın' ishıq muhabbatı, qosılıw haqqında oyları, ayralıq, opadarlıq, opasızlıq, qıyanet haqqında da pikirler boladı. Muhabbatqa arnalg'an xalıq qosıqlarında ba'rinen de burın en' sulıw, en' taza, en' teren' muhabbat tuyg'ıları, birge da'wrın su'riw, birge o'mir su'riw, bir-birewge hu'rmet, muhabbat penen, muhabbatqa ma'n'gi sadıq bolıw so'z etiledi. Qaraqalpaq xalqınin' xalıq qosıqlarına, sonın' ishinde muhabbat qosıqlarına xalıqtın' o'zi do'retken qosıqları, da'stanlardag'ı qosıqlar, misalı, «Alpamıs», «G'a'rip ashıq», «Sayatxan-Hamre», «Go'rug'lı» da'stanlarındag'ı qosıqlar, sonday-aq xalıqtın' qanına sin'ip ketken shayırlardıń «Ayja-

mal», «Aqsu'n'gil» siyaqli qosiqlari kiredi. Muhabbat qosiqlarini folklor dag'i ayqin misali etip minaday qosiqlardi ko'rsetiwge boladi.

Anaw turg'an alma meken, nar meken,
Sayasinda turg'an sa'wer yar meken,
Sayasinda turg'an sa'wer yar bolsa,
Ekewimizdi qosar ku'nler bar meken.

Qizil gu'ldi ektim qizlar ko'rsin dep,
Ha'r shaqasi ju'z min' a'lwan do'nsin dep,
O'tkende, ketkende yarim ko'rsin dep,
Shul yardin' ishqinda ju'rgen ku'nlerim.

Qizil gu'ldi egesen'de ketesen',
Shaqasina bu'lbil qonsa netesen',
O'zin'nin' su'yikli yarim' turg'anda,
Basqa yarg'a kewil qoyip netesen'.

Muhabbatqa arnalg'an qosiqlardin' tematikasi og'ada bay ha'm ha'r qiyli. Sonliqtan onı bir neshe temalarg'a bo'lip qaraw mu'mkin. Muhabbatqa arnalg'an qosiqlar xaliq arasinda ken'nen taralip, olardi a'piwayi ha'r bir adamnan baslap, qosiqshilar, baqsilar, jirawlar, qissaxanlar da atqaradi. Muhabbat qosiqlarin aytpaytug'in adam joq desek boladi.

Muhabbatqa arnalg'an qosiqlar o'zinin' suliwlig'i menen de, teren' ma'niliği ha'm adamnin' ishki sezimlerin ko'rsetiwi jag'inan da, sonday-aq tu'rkiy xaliqlardin' ha'r qaysisina ta'n milliy o'zgeshelikler menen de ayirilip turadi.

Xaliq qosiqlarinin' muhabbat temasina arnalg'anlarinin' barlig'inin' da belgili namalar menen aytiliwi da tan' qaldiradi. Misali, ba'ytlerde, qosiqlarda «Aqsu'n'gil» ha'm «Ayjamal» di, «Qiz Minayim» di yamasa xaliq da'stanlarindag'i Sa'nemnin', G'a'riptin', Sayatxannin', Ha'mrenin', Go'rug'linin', Qirmanda'linin', Yusuptin' yaki Axmettin', t.b. atinan aytilatug'in qosiqlardin' ha'mmesi belgili bir xaliq namalarina aytiladi.

Muhabbat qosiqlarında pu'tin bir o'mirge o'z su'ygenine sadıqlıq so'z etiledi. Misali, «G'a'rip ashıq» da'stanındag'i

G'a'riptin' Sa'nemge, Sa'nemnin' G'a'ripke muhabbatı, Tayır menen Zuhranın' ishki sezimleri, Hu'rliqa ha'm Ha'mrenin' muhabbatı haqqında oyları usınday. Muhabbat qosiqlarında qızdı, onın' tu'r-tu'sin, minez-qulqın, jilwa-nazın maqtaw, ta'riplew og'ada basım su'wretlenedi. Misali, to'mendegi ba'ytlerde bul anıq ko'rinedi.

Ko'k gene kepter emespen,
Ku'nde-ku'nde kelmege,
Ayda, jilda bir kelippen,
Aq ju'zin'di ko'rmege.

Aq ju'zin'nin' nesi bar,
Qosha-qosha qalı bar,
La'blerin'nin' nesi bar,
Shiyrin-sheker palı bar.

Joqarida ko'rsetkenimizdey muhabbatqa arnalg'an qosiqlarda opasizliq, ortag'a dushpan aralasip berilgen qa'delerdin' orinlanbawı, ata-analardin' qa'lemegen birewge qızdı berip jiberiwleri, sonin' na'tiyjesinde ko'z-jaslarinin' to'giliwi, a'rman, da'rtte ushirasip otiradi.

Misali:

Zalim dushpan, to'teledi jol saldı,
Men sorlig'a, pa'nje urdı, qol saldı,
Da'rt u'stine, da'rt qosilip jamaldı,
Ekewimizdi qosar ku'nler bar meken.

Balalar qosiqlari

Qaraqalpaq xaliq qosiqlarinin' belgili bir tu'rin balalar qosiqlari quraydı. Balalar qosiqlari, balalardin' o'zi aytatug'in qosiqlari. Bul qosiqlardin' oyun menen soraw-juwap penen baylanisip keletug'inin' atap o'tiw gerek. Balalar qosiqlarında balalardin' du'nya taniwi, orap alg'an ortalıqqa qatnası, suliwliq haqqında oyları, qosıqtı oyun menen baylanistırıwları ayqın ko'rinip turadı. Balalar qosiqlarinin' balalar oynları menen baylanisip keliwinin' u'lken ta'rbiyalıq a'hmiyeti bar. Balalar qosiqlarinin' o'z aldına ko'rkemlik o'zgesheligi, qurılısı bar ekenin de an'g'arıwımız gerek ha'm ol qosiqlar bay fantaziya'g'a toli ekenin de belgilep o'tiwimiz gerek.

Balalar oynaytug'in ko'p sanlı qosiqlardi bilay qoyg'anda, olar arasında jiyi aytilatug'in «Tu'lkishek», «A'welemen-

Du'welemen», «Ha'kke qayda», «Ayqulash» qosıqların ko'rsetiwge boladı. Misalı, «Ayqulash» qosıg'ında:

Jigitler: Ayqulash, ayqulash,

Ayg'a qarap qulash ash,

Qızlar: Aydan basqa ne kerek,

Jigitler: Aydan artıq qız kerek.

Qızlar bir jaq, jigitler bir jaq, qol uslasıp turadı, ortada eki jaqqa uzın qulashın kerip, ayqulash turadı. Qızlar jigitler betke, jigitler qızlar betke o'tip ketpekshi bolıp umtiladı. Ayqulash o'tkizbey, tosqınlıq jasaydı. Sonda qızlar bir jaq, jigitler bir jaq bolıp, qol uslasıp turıp, joqarıdag'ı qosıqtı aytadı.

«Ha'kke qayda» qosıg'ında ja'ma'a't bolıp, soraw-juwap tu'rinde aytiladı.

— Ha'kke qayda?

— Uyasında.

— Ne qılıp atır?

— Keste tigip atır.

— Kestesi qanday?

— Alaqanday.

— Kimler ushın?

— Begler ushın.

— Begler nesin beredi?

— Altın pıshag'ın beredi.

— Onı qayda qoyadı?

— Tal tu'bine qoyadı.

Joqarıda aytilg'anlardan basqa balalardıń ko'p aytatug'ın qosıqlarınan «Tu'lkishek» qosıg'ı mazmunına na'zer salg'anda balalardıń oy-o'risinin' rawajlanıwında onın' u'lken a'hmiyetin bayqaymız.

— Tu'лки-tu'лки tu'lkishek,

— Tu'nde qayda barasan'?

— Mamamnın' u'yine baraman.

— Maman' sag'an ne berer?

— Eshki sawıp su't berer.

— Eshkisinin' su'ti joq,

— Ilag'ının' putı joq.

— Taram-taram et berer.

— Onı qayda qoyasan'?

— Tal tu'bine qoyaman.

— İyt alıp ketse ne qılasan'?

— İyt awzınan alaman.

— Batır xang'a baraman.

Balalardıń tolıp atırğ'an oyınları bar. Olardıń tu'rleri ko'p.

Besik jırı yamasa ha'yyiw

Besik jırı qaraqalpaq xalıq qosıqlarının' belgili bir tu'ri bolıp esaplanadı. Bul tiptegi qosıqlar xalıq tili menen aytqanda «ha'yyiw» delinedi. «Ha'yyiw»di ko'binese hayal-qızlar aytadı. Al burında g'arrılar aqlıqların aldına alıp na'siyat, terme qosıqların aytıp, balanı jubatqan, buni «ha'yyiw aytıw» dep aytadı.

«Ha'yyiw» qosıqları kishkene bo'bekti jubatıw ushın aytiladı. «Ha'yyiw» qosıqları menen hayal-qızlar besikte yamasa a'tko'nshekte jatqan bo'bekti jubatıp uyqılatadı. Hayran qalarlıq jeri besik jırı barlıq du'nya xalıqlarında bar. Sonlıqtan onı tek bir xalıqtın' da'stu'r jırı ko'leminde qaramastan ulıwma xalıq qosıqlarının' bir tu'ri retinde qarag'an durıs. Besik jırı uzaq da'wirden a'wladtan-a'wladqa miyras bolıp kiyatırğ'an qosıqlar. Degen menen bul qosıqlar ha'r bir ananın' awzında ha'r qıylı aytilıwı mu'mkin. Birewler yadlap alg'anın aytsa, birewler og'an yadınan qosıp ta ko'p na'rselerdi tirkewi mu'mkin. Sonlıqtan «ha'yyiw» onı atqarg'an ananın' ko'rkem so'zge ustalıg'ı menen baylanıshı. Besikti shayqap otırğ'anda aytıp otırğ'anda, yamasa ananın' aldında otırğ'anda aytatug'ın «ha'yyiw» dın' o'z aldına naması bar. Haqıyqatında bul namanın' o'zi qosıq penen birge uyqılatıw ku'shine iye. Hayran qalarlıq jeri namanın' o'z balalardı uyqılatıwıg'a beyimlestirilip do'retilgen. Besik jırında balanın' erjetiwi, u'yleniwi, toy o'tkeriwi, er bala ya qızdın' jaqsı adam bolıp o'siwi ana a'rmanı menen qosa su'wretlenedi.

Ha'yyiw-ha'yyiw qarag'im-aw,

Ayday bolg'an shırag'im-aw,

Jurt su'ymese su'ymesin-aw,

O'zımnın' su'ygen aydayım-aw.

Ha'yyiw-ha'yyiw haydası-ay,

Qashan tiyer paydası-ay,

Oqıp adam bolg'anson'-ay,

Sonda tiyer paydası-ay.

Ha'yyiw-ha'yyiw aq bo'pem-ay,

Aq besikte jat bo'pem-ay,
Apan' toyg'a ketkende,
Jilay berme sen bo'pem-ay.

Besik jiri ha'yyiw, ha'yyiw qosıqlarının' o'zlerine ta'n ko'rkemlik o'zgeshelikleri bar. Olarda buwin birligi ko'pshilik jag'dayda saqlang'an menen geyde saqlanbay qalıwı mu'mkin. Sonday-aq uyqasqa keletug'in bolsaq geyde barlıq qatarlar uyqasıp kelse, geyde eki qatarda uyqasıp keliwi mu'mkin. Ko'pshilik uyqasatug'in son'gı so'zdin' keynine «ay»dın' qosılıp ayılıwı ushırasadı.

Mısali, «appag'im-ay», «qalpag'im-ay», «qarag'im-ay», «tulımım-ay», «bu'lbı'lim-ay» t.b. Sonın' menen birge besik jırında ko'plegen su'wretlew quralların da ushıratasan'.

Tariyxıy qosıqlar

Qaraqalpaq xalıq qosıqlarının' bir tu'ri tariyxıy qosıqlar bolıp esaplanadı. Folklordag'ı tariyxıy qosıqlar tariyxıy waqıyag'a baylanıslı do'retileği. Biraq olar tariyxıy waqıyanı qalay bolsa solay qamtiy almaydı. Onın' geypara ta'replerin o'z ishine alıp, xalıq poeziyasının' su'wretlew usılı menen o'zinshe bayanlaydı. Sonlıqtan tariyxıy qosıqlardı tariyxıy waqıyanın' ko'shirmesi demesten, awızeki xalıq do'retpesindegi sa'wleleniwi dep qaraw kerek. Sog'an qaramastan folklordag'ı tariyxıy qosıqlar, tariyxıy da'wirdi tu'siniwde ko'rkem so'z arqalı u'lken ta'sir qaldıradı.

Tariyxıy qosıqlarg'a: «Qaraqalpaq», «Baysing'a», «Jeti u'yege bir beldar», «Kegeylinin' qazıwı», «Ma'rdikar», «A'wezjan», t.b. qosıqlardı kirgiziwge boladı. Mısali, ha'r bir tariyxıy qosıq belgili bir da'wirlerdegi tariyxıy waqıyalardı o'zinshe ko'rkem so'z ja'rdeminde so'z etedi. «Qaraqalpaq» qosıg'ında qaraqalpaqlardıń jasag'an jerleri tuwralı so'z bolıp, olarda Go'ne, Jiydeli Baysın, Qırım, Oral tawı, Edil, Jayıq boyları, Sırda'rya, Tu'rkstan, Xorezm, Xiywa degen atamaları so'z etedi. Da'slepki jaylag'an jeri Go'ne-U'rgenish a'tırıp, qaraqalpaqlardıń arablar menen baylanısı. Go'neden Jiydeli

Baysing'a, onnan Edil, Jayıq boylarına, Qırımg'a ko'shken, Jayıq, Edil boyında Toxtamis xannın' qarawında bolg'an, on mın' u'yli nog'aylarga baylanısqan. Edil, Jayıq boyların 130 jıl jaylag'an. Onnan keyin Tu'rkistang'a, Sırda'ryanın' eki boyın jaylag'an, bul da'wir 340 jılga sozilg'an. Usı da'wirde qaraqalpaqlar basıp alıwshı qalmaqlarg'a qarsı urısqan. Jan'ada'ryanı 40 jıl jaylap, awhal to'men bolg'anlıqtan, Xorezmge ko'shedi. Solay etip qaraqalpaqlar 511 jıl Xorezmge qaytadan ko'ship keledi. Qaraqalpaqlardıń jaylag'an jerlerin ko'rsetiwde bul qosıqtın' a'hmiyeti og'ada u'lken.

«Baysing'a» qosıg'ında xalıqtın' Baysing'a bariwg'a talaplanıwı, Xorezmnin' qa'diri haqqında so'z etiledi.

«Jeti u'yege bir beldar» qosıg'ı 1916-jılǵı Rossiya patshasınıń buyrıǵı menen tilda islewge adam alıwg'a arnalg'an. Jeti u'y qosılıp bir adam beretug'in bolg'an. Bul buyırıq rus qol astı A'miwda'ryanın' sol jag'alawın To'rtku'l, Shabbaz, Shımbay qalalarına tiyisli bolg'an. Xalıq bul jigitlerdi «beldar», «ma'rdikar» dep atag'an. Aq patshanın' bul isine xalıq narazı bolg'an. Aqsha to'ley almag'an jarlılar ma'rdikarlıqqa ketiwge ma'jbu'r bolg'an. Olar Rossıyanın' qalalarında zavod, fabrikalarında islep, sol waqıtta Germaniya menen urısıp atırg'an rus patsha armiyasına ja'rdem beriw ushın aparılǵ'an. Bul qosıq tariyxıy a'hmiyetke iye, yag'nıy mınaday qatarlardı mısıl retinde keltiriwge boladı.

Nebir ku'nler o'tti o'tkir jılag'an,
Birewler jig'ılıp, birewler qulag'an,
Aqırında jeti u'yege bir adam,
Qayda jarlı bolsa sala basladı.

Shımbayg'a jıynadı alg'an beldarin,
Xorezmge saldı beldar saldarın,
Ha'meldarlar tawıp qoydı sa'rdarın,
Xalıq tilekles bolıp qala basladı.

Tu'yege mingizip aydadı To'rtku'l,
Bunın'day zamannın' tu'rin oylap bil,
Gil gedey mısıl sayrag'an bu'lbı'l,
El jurttan ayrılıp kete basladı.

Sharjawdan mindirgen sol otarbası,
Aldınan o'te almas ushqan g'arg'ası,
Onda da jilastı g'arrısı, jası,
Tag'ı a'rman etip kete basladı...

Joqarıdag'ılardan basqa «Kegeylinin' qazıwı» atlı qosıqtı qazıwdın' qıyınlıg'ı, qıyamet isler so'z etiledi. «Ma'rdıkar» qosıg'ıda «Jetti u'yege bir beldar» qosıg'ı sıyaqlı usı temag'a arnalg'an. Sonday-aq «Na'yleyin», «Tapsırdım» qosıqları da usı temag'a arnalıp, bul qosıqlarda da xalıqtın' ma'rdıkarlıqqa narazılıg'ı, ha'meldarlarg'a, aq patshag'a bolg'an qa'ha'ri so'z etiledi. «Bir a'lamat zaman boldı», «Zalım yawmıt», «Yaranlar» qosıqlarında burning'ı baspashılardıñ xalıqqa islegen qorlıqlı azapları so'z etiledi. Tariyxıy qosıqlar belgili bir tariyxıy adam haqqında da do'rewi mu'mkin. Bunday qosıqlarg'a «Eshbay baqsı», «Panaxan», «A'wezjan» qosıqların ko'rsetiwge boladı.

Aqıl-na'siyat qosıqları

Aqıl-na'siyat qosıqları yaqı termeler xalıq qosıqlarınan' belgili bir tu'rin qurap turadı. Aqıl-na'siyat qosıqlarınan' basqa xalıq qosıqlarınan o'zgesheligi de onın' atı menen baylanısqan. Bul qosıqlar adamg'a ba'rinen de burın aqıl aytadı, na'siyat beredi. Bul qosıqlarda ata-babalarımızdın' a'sirler boyı toplag'an ta'jiriybesi, aqıl-oyı ja'mlesken. Sonın' menen birge xalıqtın' birneshe a'sirlik minez-qılıq normaları, shıg'ıs xalıqlarında uzaq da'wirlerden beri qa'liplesken xalıq filosofiyasınan' teren' oyları bar. Jıraw-baqsılar o'tken bir da'wirlerde xalıqtı, a'sirese jas a'wladtı ta'rbiyalawdın' u'lken mektebi bolg'an. Olar uzaq da'wirlerden kiyatırğ'an xalıq termelerin toy-jıyında da'stang'a tu'spesten burın aytqan. Jıynalg'anlar selt etpesten uyıp aqıl-na'siyat termelerin tın'lag'an. Termeler, aqıl-na'siyat qosıqları o'zinin' mazmunı boyınsha aq penen qararı, jaqsı menen jamandı, baxıt penen baxıtsızlıqtı, a'dillik penen zulımlıqtı, sulıwlıq penen ba't-beshherlikti, aqıllı menen aqmaqıtı, g'arrılıq penen jaslıqtı,

qayg'ı menen quwanıştı, sabırlıq penen biysabırılıqtı, til alg'ıshlıq, mu'layım menen ta'kabbırılıqtı, sıylasıq penen turpayılıqtı, miynetkeshlik penen jalqawlıqtı, baylıq penen jarılıqtı, bilimlik penen nadanlıqtı, insaplılıq penen jalmawızlıqtı, opadarlıq penen batırılıqtı, qısqası, adam minezine ta'n unamsız jag'daylar menen unamlı qa'siyetlerdi sheber quras-tırılğ'an, naqılday bolıp ketken ko'rkem qatarlar menen jir etedi. «Ulıwma qaraqalpaq xalıq termeleri teren' filosofiyalıq ma'nige qurılğ'an lirikalıq qosıqlar. Ol xalqımızdın' tawsılmas ruwxıy baylıg'ı. Xalqımız onnan estetikalıq zawıq aladı. Siyasiy ja'miyetlik, a'depililik ta'rbiya aladı, du'nyag'a progressiv-demokratiyalıq ko'zqarasta bolıwğ'a u'yreledi».

Aqıl-na'siyat qosıqları — termeler o'zinin' teren' mazmunı, jetiliske kelbeti boyınsha xalıq qosıqlarınan' en' hasıl tu'rinin' biri. Aqıl-na'siyat qosıqlarınan' do'retiwshisi xalıq. Olardı sheber atqaratug'ın jıraw-baqsılar. Olardıñ do'retiliwinde, qa'liplesiwinde jıraw-baqsılardıñ ornı ayrıqsha. Aqıl-na'siyat qosıqları o'zinin' tematikası boyınsha ha'r qıylı. Olardıñ geyparaların misalg'a keltiremiz.

Bir degende ne jaman?
Bilimsiz o'sken ul jaman.
Ekilenshiden ne jaman?
Erkelep o'sken qız jaman.
U'shilenshiden ne jaman?
U'shkilsiz pishken ton jaman.
To'rtlenshiden ne jaman?
To'rde otırğ'an to're biy,
To'resin buzsı sol jaman.
Besilenshiden ne jaman?
Bes waqlı bes namaz,
Qaza qalsa sol jaman.
Altılanşı ne jaman?
Atlan-atlan degende,
Atlanarg'a atı joq,
U'stine kiyer zatı joq,
Eki ko'zi alaqlap,
Qızıl tili jalaqlap,

Piyada qalg'an sol jaman
Jetilenshi ne jaman?
Jan'a jettim degende,
Jetkinshekten ayrılıp,
Jez qanattan qayrılıp,
Jer tayang'an sol jaman.
Segizlenshi ne jaman?
Seksenge shıqqan Qart baba,
Sergizdan bolsa sol jaman.
Tog'ızlanşı ne jaman?
Tog'ız qabat torqanı,
Tozdırmay o'lgan sol jaman,
Ashılıp jawg'an ku'n jaman,
Qaytıp shapqan jaw jaman,
Su'yren'legen til jaman.
Su'ygeninen ayırğ'an,
Aq u'yin'e ko'k jaman,
Qoy ishinde or jaman.

«Qaraqalpaq folklorı» nın' qosıqqa arnalg'an V tomında termelerdin' birneshe tu'rleri basılǵ'an, olardan

«Hasıl tuwg'an boz ayǵır»,
«Jeti atası ko'rgensiz»,
«Alg'anshaq alsan' arıwdı al»,
«Atası jaman qandaydı»,
«Gu'ldır-gu'ldır kisnetip»,
«Telbede bedew baylansa»,
«Ala qayıs at minse»,
«Balpan'-balpan' basqan ku'n»,
«Jigirma beste-otızda»,
«Ata da'rkar jigitke»,
«İyt tu'ynekten qawın bolmas»,
«Esikte bedew ko'rinse, erdin' u'yi desedi»,
«Qırıq jigitim, azamatım»,

«Artqı ayıldın' batqanın iyesi bilmes at biler» termelerin atap o'tiwge boladı.

Da'stu'r qosıqları

Qaysı xalıqtı alsan' da onın' uzaq da'wirlerden kiyatırǵ'an ha'm o'mirde atqarılutug'ın da'stu'r qosıqları bar. Olar ko'binese toy menen, mu'siybet penen baylanısıp keledi. Da'stu'r qosıqları o'zinin' xalıqtın' o'mirindegi tutqan ornı boyınsha basqa xalıq qosıqlarınan ayrılıp turadı. A'sirese olar xalıqtın' toy atqarıw, o'lini jerlew qusag'an u'rp-a'deti menen qalay bolsa solay baylanısqan. Sonlıqtan bul qosıqlar da'stu'r qosıqları dep ataladı. Da'stu'r qosıqların o'z ishine maydalap otırmastan bes bo'limge bo'lip qarawg'a boladı. Olar toy baslaw, ha'wjar, sın'sıw, bet ashar ha'm joqlaw.

Toy baslaw

Toy xalqımızdın' en' u'lken quwanışının' belgisi. Xalıqta sonday so'z bar: «Jıyg'an-tergenin' toyg'a buyırsın», «Toy dese quw bas jumalaydı» degen. Usı quwanış belgisi bolǵ'an

toylarda xalıqtın' ko'p g'ana u'rp-a'det, da'stu'rleri islenedi. Toy ha'r qıylı sebepler menen beriledi.

Qız uzatırw toyı, bala u'ylendiriw toyı, jas toyı, jay toyı, u'y toyı, su'nnet toyı, t.b. toylar.

Olardın' ishinde en' u'lkeni, en' qızıqlısı balanı u'ylendiriw toyı. Bunda barlıq u'rp-a'det, da'stu'rler mu'mkinshiligi bolǵ'anshellı tolıǵı menen isletiledi.

Usı u'yleniw toyında xalqımızdın' da'stu'r qosıqları toy baslaw, ha'wjar, sın'sıw, bet ashar ayıladı.

«Toydın' bolǵ'anınan boladısqı qızıq» degendey kelinshek kelerdin' aldında, toydın' baslanıwında ha'zir toyg'a xızmet etiwshi qosıqshılar en' birinshi ret «Qutlı bolsın toyların'ız» qosıǵın aytağı.

Toyların'ız, toyların'ız,
Jarasadı boyların'ız,
Biz otırmız toyxanada,
Baxıtlar bolsın zıyada,
Hawazlar jan'lap du'nyada,

Qutlı bolsın toyların'ız.
Qumanın'da shay qaynasın,
Qazanın'da may qaynasın,
To'rin'de bo'bek oynasın,
Quthı bolsın toyların'ız.

Buring'ı zamanlarda toy baslaw qosıǵı basqasha bolǵ'an bolıwı mu'mkin. Misalı, «Alpamıs» da'stanının' mazmunına na'zer awdarsaq toy baslaw qosıǵı Ultannın' toyında jigit penen qızdın' da'sme-da's ha'wjar ayırıwınan baslang'anday ko'rinedi. Sog'an qarag'anda burın da toydı qız-jigitler ha'wjar ayırıwdan baslag'an bolıwı kerek. Da'wir o'zgerisleri menen toydı baslaw, yag'niy toydın' sa'nine qosıq yaki saz benen baslap beriw baqsı, jıraw, sazandelerdin' payına tiygen bolıwı mu'mkin. Qısqaşı toy baslaw qanday tu'rde bolmasın onda o'z aldına bir da'stu'r, o'z aldına saltanat ko'rinip turadı. Toydın' poeziya yaki muzıka menen bayanlanıwında bul sezilip turadı.

Ha'wjar

Da'stu'r qosıqlarının' ishinde belgili ornı tutatug'ın qızdın' uzatılıwına baylanışlı ayılatug'ın ha'wjar qosıqları. Buring'ı o'tken zamanlarda ha'wjardın' eki ta'rep bolıp aytısqanı da

bolg'an. Son'g'ı jılları ha'wjar ayıw pu'tkilley o'zgerdi. Qız o'zinin' qurdasları menen ha'wjar ayıwshı bolg'an. Al son'g'ı 70—80-jıllar ishinde ha'wjar ayıw basqa tu'r alıp, toylarda belgili bir atqarıwshı ta'repinen atqarılatusın boldı. Ha'wjar qosıqları ko'pshılık tu'rkiy xalıqlardıń folklorında orın alg'an. Geypara misallar keltiremiz.

O'z a'kemnin' esigi, jupar esik ha'wjar,
Kirsem-shıqsam shashımdı sıypar esik, ha'wjar,
Qayımatamnın' esigi shen'gel esik, ha'wjar,
Kirsem-shıqsam shashımdı jular esik, ha'wjar.

Qoy su'yedi balasın qozım-ay dep, ha'wjar,
Hesh na'rseni ko'rmegen bozım-ay, — dep ha'wjar.
Uzatqanda qız jılar o'ksip-o'ksip, ha'wjar,
Qa'ne menin' qızdag'ı nazım-ay, — dep ha'wjar.

Anam tu'sken da'ryag'a sal bolayın, ha'wjar,
Jezdem shekken shılımg'a nay bolayın, ha'wjar,
Basqa tu'sken bul ne neke qılayın, ha'wjar,
Qızlar menen qosılıp toy qılayın, ha'wjar.

Torg'ay su'yer balasın, tolg'anım dep, ha'wjar,
Tobıl'ın'nın' basına qong'anım dep, ha'wjar,
Uzatqanda qız jılar o'ksip-o'ksip, ha'wjar,
Sonda menin' quwrayday, solg'anım dep, ha'wjar.

Sın'sıw

Sın'sıw qız uzatılıp keter aldında qız ta'repten ayıl'g'an. Ma'selen, ha'wjar qosıg'ı uzatılıwshı qızdın' dosları qurdasları menen yaki ko'pshilik bolıp xor menen ayıl'sa, sın'sıw uzatılıwshı qızdın' jeke o'zi ta'repinen atqarıladi. Qızlar uzatılıp ketip baratır'anda o'zi tuwılıp o'sken u'yi, ata-anası, tuwg'an-tuwısqanları, awıl-eli menen xoshlasıp sın'sıp qosıq aytqan. Burın xalıq da'stu'rinde uzatıp alıw, uzatıp beriw, aytırıp a'periw qusag'an el da'stu'ri qatan' saqlang'an. Qa'legen qız uzatılıp ketip baratır'anda qıynalıp, sın'sıp, jılap qosıq ayıwı da'stu'rge aylang'an. Ol waqıtları qızlar o'z su'ygen jigite, ten'ine uzatılıp baratır'sa da, jası o'tip

ketken g'arrı adamg'a erksiz uzatıl'sa da sın'sıw qosıqların aytqan. Bul bir ta'repten qızlardın' a'depliligin, na'zikligin bildirse, ekinshiden, qız haqıyqatında da endigi kelin bolıp baratır'ın u'yinin' jag'dayın, ta'rtibin, ol u'ydin' adamlarının' psixologiyasın bilmegenlikten qıynalıp, sın'sıydı, jılaydı.

Kerilip o'sken keregem,
Buralıp o'sken bosag'am,
Shayqalıp o'sken shan'lag'im,
Shaylıg'an elatım.

To'rden de shıg'ıp baraman.
Esikten orın alaman,
Atası basqa jat elde,
Ne qılıp kele bolaman.

Qızlar o'zinin' tuwılıp o'sken uyasın qıymaydı ha'm buring'ı erkin, sallanıp ju'rgen patshashılıq da'wiri menen xoshlasıp atır'ana qıylanadı. Sonlıqtan ol ata-anası, tuwg'an-tuwısqanları, awıl-eli menen xoshlasıp sın'sıw aytadı. A'sirese en' jaqın adamları menen arnawlı tu'rde sın'sıp xoshlasadı.

Tan' sa'ha'rden oyang'an,
Tal besikke tayang'an,

Aq su'tin'e rıyzaman,
Xosh aman bol, anajan.

O'tkende sın'sıw qosıg'ı tiykarınan qızdın' basındag'ı jeke mun'ı bolg'anı menen, onda sol da'wirdin' xarakterin, a'dalatsızlıg'ın da ko'riwimizge boladı. Bunı qızdın' o'z erkine qaramay ata-anası ta'repinen muhabbatın ayaq astı etip, g'arrı bay adamlarg'a mal ornına satıp beretug'inlig'inan an'laymız. Bunday qatarlar sın'sıw qosıqlarının' ko'pshiliginde sa'wlelengen. Misalı,

Shashım uzın jemeligim ten'bedi,
Zalım a'kem o'z ten'ime bermedi,
A'kemdi na'yleyin aqshag'a qızdı,
Ig'balım na'yleyin jamang'a sızdı,
Ko'rip-bilip berdi meni jamang'a,
Aq su't bergen g'a'rip anam xosh endi.

Sın'sıw qosıqları ha'zirgi zamanımızda ayılmag'anı menen buring'ı da'wirdegi xalqımızdın' qız uzatır toyında uzatılıwshı

qız ta'repinen ishki mun'in, debdewin shig'arip ayıwı da'stu'r bolg'an. Sonlıqtan sın'sıw qosıqları biybaha miyrasımız sıpatında bu'gingi ku'nimizge jetip otır.

Bet ashar

Uzaq zamanlardan kiyatırǵan xalıqtın' u'rp-a'det, da'stu'r-leri og'an baylanıslı do'regen poeziya qaysı xalıqtın' bolmasın ruwxıy du'nyasında u'lken orın iyeleydi. Bul poeziyada xalıqtın' janı, ku'n ko'ris jag'dayı, qorshap alg'an ortalıqqa ko'z-qarası, arziw-a'rmanları ha'r ta'repleme a'piwayı xalıq ko'zqarasınan so'z etiledi. Bunda tek g'ana bar haqıyqatlıqtı qurg'aq bayanlaw orın alıp qoymastan, o'mirdi u'yreniw sulıwlıq, go'zzalıq ko'zqarasınan qaraladı. Sonlıqtan bul da'stu'rlerdin' ko'bisi poeziya janların' ja'rdemi menen atqarıladı. Poeziya da'stu'rlerdi janlandırıwda, olardı ko'rkemlik penen ko'rsetiwde ayırıqsha orın tutadı. Sonlıqtan bolsa kerek, ko'pshilik xalıq da'stu'rleri poeziya menen qalay bolsa solay qanalas bolıp ketken. Mısalı, bet ashar, juwap, joqlaw, t.b. da'stu'rler.

Toyg'a, a'sirese u'yleniw toyına baylanıslı da'stu'rlerge na'zer awdarg'anda olardıń ishinde burınnan son'g'ı orın alıp kiyatırǵan da'stu'rlerdin' biri bet ashar. Bul da'stu'r og'ada uzaq da'wirlerden kiyatırǵan bolsa kerek, Qaraqalpaqlarda bul da'stu'r o'zinin' mazmun ha'm formasın ha'zirge shekem u'lken ayırıqshalıq penen saqlap keledi. Ha'r qanday u'yleniw toyı bet asharsız o'tpeydi derlik. Eski da'stu'rlerdin' jan'a turmista paydalanıwında usı waqıtqa shekem ha'r qıylı pikirlerdin' orın alıp kiyatırǵanı fakt. Bunda geypara jag'dayda burmalawshılıqlarǵa da jol qoyılǵanın aytpawǵa bolmaydı.

Da'stu'rler ha'm da'stu'r qosıqları ma'n'gi o'zgermeytug'in qubilis emes. Olarg'a waqıttın' o'tiwi menen o'zgeris enip otıradı, al geyparaları o'zlerinin' jasaw mu'mkinshiligine iye bolmay qalıp qoyadı, al birazları qandayda bir o'zgeshelikleri menen jan'a zamang'a say kelip jasay beriwı mu'mkin.

A'l'bette eski da'stu'r qosıqlarının' ha'zirgi ku'ndegi jasaw jag'dayına dıqqat awdarg'anda olardıń barlıq jag'ınan jan'a

zamang'a u'ylesimligi, say keliwi birinshi gezekte ko'zde tutıladı. Geypara da'stu'r qosıqları o'zinin' uzaq da'wirler jasaw mu'mkinshiligine iye bolıwı gu'man tuwdırmaydı.

Bet ashar o'zinin' mazmun ha'm forması jag'ınan og'ada a'hmiyetli, jasawı jag'ınan uzaq keleshekke iye da'stu'r qosıqlarının' biri.

Bet ashardıń ayıtlıwı jan'a tu'sken kelinnin' kelgen jan'a u'yinin' adamları menen, onın' ag'ayın-tuwg'anları menen, sol awıldın' belgili adamları menen tanıstırıwǵa baylanıslı. Biraq, tek ga'p tanıstırıwda g'ana emes, al sol tanıstırǵan adamlardıń kimligin ayıp, olardıń minez-qulqındag'ı, ulıwma xarakterindegi a'hmiyetli belgilerdi ashıp berip, geyparaların yumor tili menen sol adamlardıń jaqsı ya'ki jaman qa'siyetlerin jıyналǵan xalayıqqa bayanlawdan ibarat.

Bet ashardı ha'mme ayta bermeydi. Burınnan son'g'ı olardı ayırwǵa uqıplı, qanday da'rejede bolsa da shayırshılıqqa iye, improvizatsiya uqıbı bar, ayıw ushın dawıs intonatsiyası kelisetug'in adamlar aytadı. Ha'r bir awıldın', ha'r bir ko'she-nin' toyında bet ashar aytatug'in adam tabıladı. Degen menen bet ashardı o'z aldına ko'rkemlik penen sheber aytatug'in adamlar da az emes. Olar ko'pshilikke tanılǵan, ko'p toymere-kege qatnasıp, shaqırtılıp ju'rgen kisiler. Bular sol toydın' bet asharın ayıwıdan burın toy беретug'in u'y menen, onın' ag'ayın-tuwg'an, jora-joldas, qon'sı-qobaların' ha'mmesin bilip aladı ha'm olardıń minez-qulqı, ka'sip-ka'rin an'laydı, u'y iyesi menen tillesip, onı anıqlap, ulıwma bet ashardıń syujet bag'darın belgileydi. Bul jerde ko'rkem shig'armanı do'retiw aldında haqıyqat turmıs materialı menen tanı-sıw, onı u'yreniw, o'zlestiriw protsesi ju'z beredi.

A'l'bette, bet ashardı kimgе aytıradı — ol toy beriwshinin' isi. Biraqta ha'zirgi toydın' en' sulıw bo'limi bet ashardı durıslap sho'lkemlestiriw maqsetke muwapıq bolar edi. Sonlıqtan mu'mkin bolg'ansha toyg'a bet ashardıń sheberleri shaqırılǵanı durıs. Toy da'stu'rlerinin' o'zi de xalıq do'retpe-si. Sonlıqtan bet ashardı da xalıq arasınan shig'ıp, xalıqqa

tanılğ'an xalıq awızeki do'retpesinin' talantlı wa'killeri aytqanı durıs. Ulıwma alg'anda olardıń' aytıwshılarının' shekleniwi sha'rt emes. En' baslısı toydın' bet asharı qızıq, ko'rkem, mazmunlı, ta'rbiyalıq a'hmiyeti ku'shli bolıwı kerek.

Bet ashardıń' o'zine ılayıq kirispesi boladı. Bul kirispede da'wir, waqıt, zaman haqqında bir-eki so'z aytıp, kelinshek penen aman-esenlik sorasıwǵa arnaladı. Bunda xalıq qosıqlarının' qosıq qurıw usılların paydalanıw menen kelinshেকে sa'lem aytıladı. Bul bet ashardıń' ashılıwında qanday da bir o'z aldına saltanattı quraydı. Bet ashar aytıwshı kelinshেকে jaqınlasıp, do'gereklesip jıynalg'an, toyg'a kelgen ag'ayın-tuwǵ'an, qon'sı-qoba, tamır-tanıslarg'a qaratılıp aytılg'an so'zlerin baslaydı. Kelinsheke aytılg'an sa'lem ha'r qıylı formada qurılıwı mu'mkin, bul onın' aytıwshısına, aytıwshının' shayırlıq uqıbına baylanıslı. Sha'rtlı tu'rde xalıq arasında burınnan aytıp ju'rgen formaların' birewin mısalg'a alıwǵa boladı:

Shapqan atlar su'rinshek,
Jalqaw adam boladı,
Jas basın erinshek,

Aman-tu'wel sorasayıq,
Amansız ba kelinshek.

Bet ashardıń' ha'r bir kupletine kelinshek iyilip sa'lem beredi. Bet ashar aytıwshının' so'zleri menen kelinshektin' iyilip sa'lem beriwinde sulıwlıq ko'rinip turadı. Usı teatrlıq ko'riniste toydın' o'z aldına bir qızıǵı ju'z beredi. Bet ashar aytıwshı kelinsheke sa'lem aytqannan keyin jaqsı, jaman haqqında na'siyat aytadı. Bul da ha'r bir bet ashar aytıwshıda ha'r qıylı boladı. Degen menen qaraqalpaq folklorında ushırasatug'ın mınaday formasın mısıl etip keltiriwge boladı:

Jaqsı adam jamannın',
Ko'rik asharı kelinshek,
Keshe shıqsan' u'yin'nen,
Bet asharı kelinshek....
Eki jaqsı bas qossa,
Birin-biri qıymaydı,

Eki jaman bas qossa,
Bir elatqa sıymaydı,
A'depli bolın' kelinshek.
U'iken bolsın tu'yinin',
Qısıq bolsın jıyınin'.

Na'siyat beretug'ın so'zler aytıwshıǵa baylanıslı ha'r qıylı boladı. Geypara so'zlerde oyın-ku'lkı, da'likek penen satıra orn alıwı mu'mkin. Ko'pshilik jag'dayda bunday qatarlar kelgen kelinshektin' a'depli bolıwı ushın, jalqaw bolmawı ushın, xızmetker, aqıllı bolıwı ushın aytıladı. Ko'pshiliktin' jıynalıwında, kelinshektin' birinshi ret o'z u'yi bosag'asınan atlap atırg'anlıǵı, bet ashar arqalı esitken na'siyatları o'mirlikke estelik sıpatında seziledi.

Bet ashar aytıwshı kelinshekti ag'ayın-tuwǵ'an menen tanıstırıwdı jigittin' a'kesinen baslaydı. Bul kuplette atag'a ga'mxor, pana sıpatında unamlı sıpatlama beriledi. Atanın' roli u'yde quwat, ma'det retinde bahalanıp, «Belge buwǵ'an potan'ız, anaw turg'an atan'ız, atan'ızǵa bir sa'lem» dep keltiriledi. Bul jag'day burınnan kiyatırg'an da'stu'rlik formanın' birewi. Ha'zirgi ku'ndegi payda bolǵ'an bet asharlarg'a na'zer awdarg'anda atanın' rolin ken'eytin'kirep ko'rsetiw, onın' ka'sibine baylanıslı ja'miyetlik xızmetin ardaqlaw ko'birek orn alg'an. Ha'zirgi da'wirdegi atalar haqqındag'ı bet ashardag'ı kuplette tiykarınan atalıq g'amxorlıqqa qosa olardıń' ka'sibin, atqaratug'ın xızmetin aytatug'ın bolǵ'anlıqtan ha'r qıylılıǵı jag'ınan og'ada bay bolıp keledi.

Burınları jigittin' anasına aytılatug'ın sa'lemde «Anaw turg'an enen'iz, qara jerden kemen'iz, qattı qayırım so'z aytsa, seniki jo'nsız demen'iz, enen'izge bir sa'lem», delinedi. Bulda da'stu'rlik anag'a aytılatug'ın sa'lemnin' bir tu'ri. O'tken da'wirde de anag'a aytılatug'ın sa'lemler tiykarınan usı tu'rde bolǵ'an menen, onın' basqa tu'rleri de az bolmawǵ'an. Elge aytıwshının' sol qız tu'sken, jigit u'ylengen u'ye dayılıjıyenligi bar bolsa, onday jag'dayda ata-ana atına yumor menen toqılǵ'an sa'lemnamalar aytıp, ko'pshilikti ku'ldiretug'ın bolǵ'an. Ha'zirgi da'wirdegi bet asharda analarg'a arnalǵ'an sa'leminin' eski da'wirden o'zgesheligi joqarıdag'ıday u'y shen'berindegi shegarada qalıp qoymastan atalarg'a aytılg'anday, onın' ka'sibi, xızmeti, ja'miyetlik ornı ken'eytilip aytıladı. A'lbette ata-ana atına saldamanlı, parasatlı, u'lgili, unamlı sa'lem aytıw belgili bir normag'a aynalg'an. Ha'r bet

ashar qosıg'ı belgili bir intonatsiyada ashıq, aydın, sulıw etip ta'sir qaldırğ'anday qılıp oqıladı. Bet ashardı jıynalg'an xalıq dıqqat penen tın'laydı. Ha'r bir arnawdan keyin azıraq pauza bolıp, jıynalg'anlar qısqa ku'lki yaki qanaatlanıw menen o'z qatnasın bildiredi.

Ata-anadan keyingi sa'lemler kelinshektin' qa'ynisi menen biykeshine arnaladı. Onnan keyin ag'ayın- tuwg'an, qon'sı-qobalar eldin' jası u'lkenlerine beriledi. Buring'ı aytilatug'in bet asharda misalı, qa'yin haqqında «anaw turg'an qa'ynin'iz, quwan attan ba'ygin'iz» yamasa biykesh haqqında «anaw turg'an biykeshin', men de sendey bolaman dep qurıp tur g'oy ju'ykesi» degenge uqsag'an qatarlar jiwi ushırasatug'in bolsa, ha'zirgi da'wirde qa'yni menen biykeshke aytilatug'in sa'lemler oqıp atırg'an oqıwına yaki islep atırg'an jumısına baylanıstırıladı ha'm olardin' unamlı minez-qulqına sıpatlama berilip, en' jaqın adamlar ekenligi ko'rsetiledi.

Da'stu'rlik bet asharda eldin' jas u'lkenleri qatarında din iyelerine ayırıqsha sa'lem aytilatug'in bolg'an. Eldin' aldın'g'ı adamları ag'ayınlarından shıqqan, elge xızmet ko'rsetken hu'r-metli adamlardin' atları aytilıp, o'z aldına olarg'a maqtanış penen sa'lem arnaladı.

Bet ashardin' ku'lkili, yumor menen tolı qatarları, dayı menen jiyenlerge, jigittin' a'kesinin' yamasa jigittin' o'zinin' oyın, da'lkek, basqı jarasatug'in ha'm ko'teretug'in en' jaqın doslarına arnaladı.

Bet ashardin' qatıp qalg'an bir teksti joq ha'm bolıwı da mu'mkin emes. Sebebi ha'r bir toy bergen kisi basqalarg'a usamaydı. Buring'ı da'wirdegi da'stu'rlik u'lgilerdin' o'zekleri de bir neshe tu'rde aytilg'an. Solardin' jiwi aytilatug'in, xalıqlıq bolıp ketken bir u'lgisin joqarıda misal ushın aldıq. Ha'r bir bet ashar ayırıwshı ata-ana, qa'yin, biykesh, jen'ge, tuwg'an-tuwısqan, qon'sı-qoba jo'nindegi kupletlerdi o'zinshe, o'z aldına toqıwı mu'mkin.

Xalıq uzaq da'wirler dawamında folklordin', ko'rکم so'zdin' ku'shi menen o'z a'wladın en' jaqsı, en' sulıw na'rse-lerge u'lken adamgershilikke, doslıqqa, sabırlıqqa, parasat-

lılıqqa, sıylasıqqa, a'deplilikke, miynet su'ygishlikke, basqa da adamzattın' en' jaqsı qa'siyetlerine ta'rbiyalang'an. Bul da'stu'r bizin' zamanımızda jan'a mazmun, jan'a tu'r menen rawajlanıwda, bizin' buring'ı ku'nimizde de jaslardı en' jaqsı bag'darda ta'rbiyalawg'a u'lken u'lesin qospaqta.

Joqlaw qosıqları

Joqlaw qosıqları ha'm onın' o'zgeshelikleri haqqında birinshi ha'm tujirimlı pikir aytqan N. Da'wqaraev boldı. Onın' ayırıwınsha qaraqalpaq da'stu'ri boyınsha adam o'lgen jerge erkekler eki bu'yirin tayanıp, daladan dawıs shıg'arıp baradı. Qatınlar u'ye kirgen son' jılaydı. Biraz dawıs basılğ'an son' qatınlardin' ishinen birewi, a'dette o'lgen adamnın' jaqını, qarındası, anası yamasa o'lgen adamnın' jaqınlarından birewi o'lgen adamdı aytıp jılaydı. Qosıqtın' bunday tu'rin qaraqalpaq tilinde «joqlaw» deydi. Joqlawdı tek qatınlar aytadı. Bunın'day qosıqtın' mazmunı o'lgen adamnın' o'miri, onın' jaqsılıq isleri, keyninde qalg'anlardın' qayg'ısı jo'ninde boladı. Qanday jag'dayda bolsa da o'lgen adamdı jamanlamaydı. Joqlaw adam o'lgen waqıtta jetisin, qırqın, ju'zin, jılın bergende aytiladı. G'arri adamnın' jılın bergende joqlawdın' o'zinin' ılayıq ayırım naması bar. Ol nama mun'lı, qayg'ılı boladı. Ha'r bir qatardan keyin yamasa ha'r bir pitken ma'nini an'latatug'in bo'limnen keyin «ah-way, way-ay» degen zarlanıw qosıladı. Joqlawdı aytatug'in belgili adamlar boladı. O'lgen adamnın' jaqını joqlawdı baslag'annan keyin, belgili aytqış adam joqlawdı aytıp dawam ettiredi. Ol usı pikirın dawam etip minaday juwmaq jasaydı. Joqlawda ten'ew, awıstırıw, salıstırıw ko'p gezlesedi. A'dette erkek adam bolsa, jas jigit bolsa qara qusqa, bu'rkitke, qoshqarg'a, narg'a, arıslang'a, hayal-qız bolsa perishtege, ayg'a, ku'nge, juldızg'a, qundızg'a, qozıg'a, lashing'a, tuyg'ing'a, kepterge, ko'gershinge ten'eydi. Og'ada artırıp ten'ewler jiwi gezlesedi. Joqlaw qosıqlarının' tematikası ha'r qyılı. Onda ata-ana, qostar, ag'a, ini, bala, qız o'lgende ha'rqaıysısına aytilatug'in joqlawdın' tu'rleri ko'p. Onnan basqa

a'jelenen o'lmey, urista o'lgen yamasa tiriley g'ayip bolip ketkenlerge de joqlaw qosıqları aytiladı. Mısalı, jaqın ag'ayınlerdin' o'liminde aytilg'an minaday joqlawlar bar.

Nawada g'azlar parlasa,
Jerde qarlar suw bolar,
Bawırım dep jılasam,
Ko'zimnin' jası ko'l bolar.

Qara bir tawdın' ju'yesi,
Jayılar baydın' tu'yesi,

Salıwlı to'sek salqın u'y.
Kim bolar bunun' iyesi.

U'y aylana shiy tuttim,
Kelmesin onın' bilgen son',
Kelerme dep ko'z tuttim,
Zapıran qusıp, qan juttım.

Ko'p g'ana joqlawlar hayallardın' o'z qostarın joqlawg'a arnalg'an. Olarda qostarının' sın-sınbatı hayran qalarlıq ten'ewler menen beriledi. O'z erin «beglerim» dep joqlaydı.

On' jaqqa qurg'an shııldıq,
Toliqsır meken tınıqta,
Sol sekılli beglerim,
Kelerme eken juwıqta,
Kelmespeken juwıqta.
Kelmeske belin baylaptı,
Ken' sarayın saylaptı.

Jamılg'anı japıraq,
To'sengeni topıraq,
Japıraqtan ku'n tu'sse,
Ko'len'ke bolıp turayın.
Topıraqtan izey o'tse,
Qus to'sek bolıp barayın.

Joqlaw aytilıp atırg'anda qasındag'ılar «shu'kir et», «qalg'anları saw bolsın», «jılama» dep ta'welle beredi. Sol waqıtta jılap otırg'an adam minaday qatarlardı keltiredi.

Qoy desen', xalqım qoyayın,
Qoydan da juwas bolayın,

A'rmanda ketken bawırımıdı,
Joqlawsız qalay qoyayın.

Adam demi tawsılg'an waqıtta du'nyadan o'tedi. Og'an hesh shara joq. O'limnin' keliwi adamg'a joqlawda bılay beriledi.

Barsa kelmes qaladan,
Jan ag'ama xat keldi,
Ha'mirler bolg'an biylerden,
Saylanıp ag'ash at keldi.
Jan ag'am jolg'a saylandı,
U'sh jerinen baylandı.

Qıyında, qıstaw jol eken,
Ketpesine bolmadı.
Keterin onın' bilgen son',
A'kesi menen anası,
Zarlap qaldı izinde.

Joqlaw qosıqları birinshi gezekte og'ada teren' tragediyalıq sezimlerge tolı bolıwı menen salıstırıp bolmaydı. Adamnıń jeti-ju'yesinen o'tetug'ın mun'lı so'zler atanın', balanın', ananın', qızdın', ag'anın', jen'genin', tuwg'an-tuwısqanınnıń o'limin bayan etkende eriksiz ko'zge jas keledi. O'lim haqqındag'ı qayg'ı-da'rttı tek ko'z jası menen juwıw mu'mkin. O'lim degen og'ada qorqınıshlı, jan tu'rshiktiretug'ın na'rse. Xalqımız usı basqa tu'sken mu'siybetti ta'riplew ushın joqlaw qosıqların do'retken, tek o'lige emes, al sol adamg'a bolg'an izzet-hu'rmetin, tilegin usı joqlaw qosıqları arqalı bergen. Og'ada awır, qayg'ı sezimleri menen beriletug'ın bul qosıqlarda o'mirge, keleshekke isenim, ha'tte o'lgen adamnıń qaytıp keliwi tuwralı da tilekler berilgen, o'lgen adamnıń ornın onın' balaları toltıradı degen tilekler bar. Sonnan bolsa kerek, joqlaw qosıqlarında «ornında bar on'alar, ornında joq jog'alar» — degen qatarlardı oqıymız.

Ulıwma alg'anda joqlaw qosıqları adamnıń o'miri, u'rp-a'det da'stu'rleri menen teren' baylanısqan. Xalıqtın' og'ada teren' qayg'ı, mun'ı, zarın qamtırtug'ın tirishilik haqqında adamnıń qıyalların, tileklerin bildiretug'ın o'z aldına ko'r-kemlikke iye, xalıqtın' biybaha do'retpelerinen esaplanadı.

Ekinshi du'nya ju'zlik urıs da'wirindegi xalıq qosıqları

Ekinshi du'nya ju'zlik urıs xalqımızdın' massalıq ko'rkem do'retpesinin' rawajlanıwına, xalıqlardın' tuwısqanlıg'ın, doslıg'ın, birligin bekkemlewge arnalg'an xalıq do'retpelerinin' payda bolıwına irkinish jasay almadı. Al Watanımızdın' azatlıg'ı ushın gu'reste fashizm u'stinen jen'iske erisiw ushın xalqımızdın' qa'ha'ri menen ashıwına, aqlı menen sanasınan teren' mazmunlı, a'piwayı ha'm ko'rkem shın ma'nisinde xalıqlıq poeziyalıq shıg'armalar do'redi. Bular urısıp atırg'an soldat ushın da, tıldag'ı miynetkesh ushın da u'lken ruwxıy azıq, bahası joq ku'sh-quwat boldı.

Bul poeziyalıq shıǵ'armalardıń do'retiwshileri qatardag'ı a'skerler, awıldag'ı xızmet islep atırǵ'an hayal-qızlar, ata-analar, apa-qarındaslar, baqsı-jırawlar, xalıq shayırları boldı. Bul da'wirde ja'miyetlik do'retpe ko'rilmegen da'rejede rawajlandı, ha'tte o'zinin' joqarı da'rejesine ko'terildi desek te boladı. Xalıqtın' basına tu'sken qayg'ı, og'ada awır musallat ishki da'rtin qosıq penen shıǵ'arıwǵ'a ma'jbu'r etti. Kim ag'ası, kim inisi, kim balasınan ayırılǵ'anlardın' ah degende, awzınan ot, jılag'anda ko'zleri ko'l-da'rya bolǵ'anın umıtwǵ'a bola ma, xabarsız ketkenlerdi keledi dep, ko'zleri jolında to'rt bolǵ'anlardın' san-sanag'ı joq edi. Adam boyın, adam janın biylegen bul da'rtlerdin' barlıǵ'ı o'zleri toqıǵ'an qosıqlardı aytqanda jalınlap sırtqa shıǵ'atug'ın edi.

1959-jılı O'zbekstan İlimler Akademiyasınin' quramında Qaraqalpaqstan filialınin' tariyx, til ha'm a'debiyat institutınin' ashılıwı, onın' ishinde folklor sektorınin' sho'lkemlestiriliwi ulıwma folklor materialların jıynawǵ'a ha'm izertlewge, sonın' ishinde ekinshi du'nya ju'zlik urıs da'wirindegi qaraqalpaq folklori materialların jıynawǵ'a ha'm izertlewge ken' mu'mkinshilik berdi. Folklor sektorınin' xızmetkerleri, ekinshi du'nya ju'zlik urıs da'wirinin' folklori boyınsha birneshe jıllar dawamında respublikanın' rayonlarına sho'lkemlestirilgen ekspeditsiyalar na'tiyjesinde bay material toplap, filialdın' qol jazbalar fondına tapsırdı. Haqıyqatında da ekinshi du'nya ju'zlik urıs da'wirindegi xalıq poeziyası ele de teren'irek izertlewdi, ele de ken'irek propagandalawdı talap etedi. Heshqashan xalıq poeziyası ku'ndelik o'mir ha'm siyasiy turmıs penen ekinshi du'nya ju'zlik urıs da'wirindegi baylanıspag'an bolıw kerek. Heshqashan ha'm heshbir waqta adamlardıń jeke turmısı, jeke ta'g'diri menen bunday poeziyalıq tig'ız baylanıspag'an bolıwı kerek. Xalıq poeziyası ekinshi du'nya ju'zlik urısta ha'm tılda bunday qu'diretli ruwxlandırıwshı ku'shke iye bolmag'an bolıw kerek.

Mısalı, Xojeli rayonında turıwshı Mırzamuratov Tilewmuratın urıstın' baslanıw paytı haqqında O'tep Erpolatov ta'repinen minaday qatarlar jazıp alıng'an.

Arqadan shıqtı qara bult,
Shaqrıp ha'rkim ultpa-ult,

İsshi soqqan pulement,
Germanlını atıp atır.

Armıyag'a alıng'anlardı shıǵ'arıp salıw, olarg'a ketip baratırǵ'anda jaqsı tilekler aytıw, frontqa ketkennen son' da tileginde bolıw, olardıń aman-esen jen'is penen qaytıwına tilekleslik bildiriw ekinshi du'nya ju'zlik urıs da'wirindegi xalıq qosıqlarınin' ko'pshilik bo'limin quraydı. Mısalı, Xojeliden Bazarbay A'kimniyazov ta'repinen Asanaliyev Qudaynazardan jazıp alıng'an mına qosıq:

Paraxodqa minsen' dawıl turmag'ay,
Yarım, aq ju'zin'e shan'lar urmag'ay,
Yarım aq ju'zin'e shan'lar ursa da,
Shiyrin janların'a zawal bolmag'ay.

Yamasa R.Qosbergenov ta'repinen jazılıp alıng'an:

Sentyabrde aq paxtalar ashılǵ'ay,
Duz-nesiyben' Xorezimge shashılǵ'ay,
German fashistlerdin' atqan oqları,
Qaytıp barıp o'zlerine shansılǵ'ay.

Yamasa N.Kamalov ta'repinen Shımbaydan Ra'wshan Seytovadan jazıp alg'an qosıqlardıń ishindegi:

Shashlarımdı tilek penen tarayman,
Ku'ni-tu'ni men jolın'a qarayman,
Dushpanın'dı nıpqırt etgil sa'wdigim,
Jen'is penen keliwin'di sorayman.

Yamasa S.Kamalov ta'repinen Shımbay qalasında turıwshı Salieva Orazgu'lden jazıp alıng'an qosıqlardıń ishindegi.

Ag'ajan qurtqaysan' jawlardı qoymay,
Bizler ha'm ju'rippiz sizlerdi oylay,
Qaytpag'ıl ag'ajan Berlinge sheyin,
Gitlershil iytlerdin' ko'zlerin oymay.—

qusag'an qosıqlar joqarıda ayılǵ'an pikirimizdi tastıyıqlaydı. Joqarıdag'ı keltirilgen qosıqlarda xalıq qosıqlarında jiyi

ushirasip otiratug'in ko'rkem-ta'kirarlaw qatarlarinin' isletiliwi menen adam ju'reginen shiqqan oy-pikir ha'm a'piwayi ha'm ko'rkem etip su'wretlenedi.

«Yarim aq ju'zin'e shan'lar urmag'ay»,
«Duz-nesiyben' Xorezimge shashilg'ay»,
«Ku'ni-tu'ni men jolin'a qarayman»,

«Qaytpag'il ag'ajan, Berlinge sheyin
Gitlershil iytlerdin' ko'zlerin oymay»

qusag'an so'zlerde xalqımızdın' teren' ma'nili aforizm so'zleri keltirilgen.

Esiktin' aldına aq gu'l pitipti,
Aq gu'ldi aralap ag'am ketipti,
O'lim bersin iyt Gitlerdin' janına,
Saw ketken ag'amdı ranı etipti.

Armiyada ju'rgen a'skerler elge qosıq penen xat jazatug'in edi. Bul sa'lemnana qosıqlar teren' optimizm, patriotizm sezimleri menen tolı. Haqıyqatında olar soldat ushın maqtanış sezimlerin oyatatug'in edi. Solardan Shımbay rayonında turıwshı Erimbet Qurbanovtan N. Kamalov ta'repinen jazıp alıng'an qosıq qatarın misal retinde keltiremiz.

Qaraqalpaq tuwg'an elge, Paxta, bag'lı bizin' jerge,
Tog'ay, ten'iz, aydın ko'lge, Pront jaydan sa'lem bolsın...

Jawdı jen'ip, aman qaytıw, aman-esen elge quwısw, ketken soldatlardı sag'ınış penen ku'tiw urıs da'wirinde do'regen xalıq qosıqlarının' ko'pshiliginin' ideyalıq bag'darın quraydı. Misalı, Taxtako'pir rayonınan N. Kamalov ta'repinen Qonarbaeva Aynagu'lden jazıp alıng'an qosıqtın' ishinde minaday qatarlardı ushıratamız.

Armiya jolları jol boldı meken,
Jolin'da shen'geller gu'l boldı meken,
Dushpan-fashistlerdi jen'ip, joq qılıp,
Jan ag'am qaytıw'a jol aldı meken.

Urıs da'wirindegi do'regen xalıq qosıqlarının' ideyallılıg'ı, teren' xalıqlıq belgileri ba'rinen de burın ja'miyetlik ma'pti ko'zde tutqanlıg'ı menen, adamlardıń jeke ta'gdirinin' ja'miyet ta'g'diri menen baylanısıp su'wretleniwi menen, janlı doslıq sezimlerde tolı bolıwı menen ayrılıp turadı. Bug'an misal ushın Qaraqalpaqstannın' ko'pshilik rayonlarında taralıp, ha'mmenin' awzında tu'spey birneshe variantları sol da'wirde ayılıp ju'rgen qosıqlardıń ishinde mına qatarlar ayrıqsha xarakterli.

Sarısı, sarısı, gu'ldin' sarası,
Jan ag'amnıń egip ketken tarısı,
Men ag'amdı ayırıp ayıp neteyin,
Aman kelgey ketkenlerdin' ba'risi.

Ekinshi du'nya ju'zlik urısın' tamam bolg'anına yarım a'sir talsa da, joqarıdag'ı qosıq qatarları xalqımızdın' yadınan ele umitılǵ'an joq, jaralang'an ju'reklerden' dag'ı ele ketken joq. Bul da'wirdegi xalıq poeziyası ko'rilmegen da'rejede joqarı adamzatlıq pafosqa iye. Xalıqtın' sol da'wirdegi ku'ndelik turmısı, arziw-a'rmanı menen tikkeley baylanıslı. Sonlıqtan da bul do'retpeler basıp o'tken jıllardıń en' qıyın da'wirindegi ma'ngige o'shpeytug'in bahalı estelik bolıp qaladı.

Sorawlar

1. Xalıq qosıqlarının' o'zgeshelikleri qanday?
2. Muhabbat qosıqları ne haqqında ayıladı ha'm onda qanday temalar so'z etiledi?
3. Balalar qosıqları menen analar (besik jırı, ha'yyiw) qosıqlarının' o'zinshelikleri neden turadı?
4. Tariyxıy qosıqlar degennen ne tu'sinesiz?
5. Na'siyhat qosıqları nelerdi so'z etedi?
6. Da'stu'r qosıqlarının' ma'nisin tu'sindirip berin', olar qanday tu'rlerge bo'linedi?
7. Ekinshi du'nya ju'zlik urıs da'wirindegi qosıqlardıń mazmunın so'ylep berin', ondag'ı tiykarg'ı ma'ni ne?

A'debiyatlar

1. Qaraqalpaq folklori (Ko'ptomliq), V tom, No'kis, 1980-jil.
2. A. Ta'jimuratov. Qaraqalpaq xalq qosıqları, No'kis, 1965-jil.

AYTIS

Folklordag'ı aytis penen jazba a'debiy aytislardıń parqı u'iken. Folklordag'ı aytis eki adamnıń bir waqıtta, bir jerde, ko'zbe-ko'z, ju'zbe-ju'z turıp birin-biri ko'rkem so'zde jen'iw ushın qosıq qatarlarınń ja'rdeminde suwırıp salıp awızeki aytıwı menen ko'rinse, jazba a'debiy aytis birin-biri ko'rmey-aq atın esitip, ha'r waqıtta, ha'r jerde turıp awızeki yadın emes, qa'lem-qag'az ja'rdemi menen shıg'arılattug'ın do'ret-peler. Durısında usı jag'ınan eki tu'rli aytıstın' bir-birinen qanday ayırılıp turatug'ının ko'riwge boladı. Shin ma'nisinde aytıstın' nag'ız tu'rli folklorlıq aytısta ekeni ko'rinip turadı. Sonlıqtan biz folklorlıq aytis penen jazba a'debiy aytislardı ayırıp izertlegenimiz jo'n. Tilekke qarsı usı waqıtqa shekem ko'pshilik miynetlerde, sabaqlıqlarda bular aralasıp ketken. Misalı, qaraqalpaq folklorındag'ı shayırlar aytısına A'jiniyaz benen Men'eshtin', Mansur menen Da'menin' aytısları qusag'an aytislardı alıwıa boladı. Bular folklordag'ı aytıstın' o'zgesheliklerine juwap beredi. Al Qulimbet penen A'biwba'kirdin', Berdaq penen O'teshtin', Seyfulg'abit penen Qazı Ma'wliktin', Ayapbergen menen Ma'tennin' aytısları folklorlıq aytıslar emes, jazba a'debiy aytıslar. Ha'tte, bizde bir adamnıń shıg'armasın aytıs dewshilik ushırasadı. Misalı, Sarıbaydın' jarg'anat penen aytısı. Bir adamnıń do'retpesi qalay aytıs boladı. Aytısta eki adam bolıwı sha'rt.

Biz ha'zirge shekem folklordag'ı aytıs janrına kirgizbegen na'rsemiz joq. Og'an da'standı da, ertekti de, gu'lapsan, ba'dik, ha'wjardı da, jumbaqtı da, anekdotı da, an'ızdı da, sheshenlik so'zlerdi tolıg'ı menen, shayırlar aytısın tolıg'ı menen, ha'tte bir shayırdın' do'retpesinde kirgizip ju'rmız.

Ha'zir endi janrlardı o'z aldına ayırıp qaraytug'ın waqıt jetti. Sonday-aq biz aytıs janrına folklorda ne kiredi, onıń

o'zgesheligi nede, qalay ol ha'wjardan, jumbaqtan, ba'dikten, t.b. qalay ayırılıp turadı, ko'rsetiwimiz kerek. Sonın' ushın en' da'slep aytıs janrı degende neni tu'sinemiz ha'm aytıs janrının' anıqlamasın beriwimiz kerek.

Folklordag'ı aytıs degenimiz bir waqıtta, bir jerde, ko'rkem so'zge ustalıg'ı bar eki adamnıń birin-biri so'zden jen'iw ushın yadın suwırıp salıp awızeki aytatug'ın poeziyalıq do'retpesi. Ol qosıq tu'rinde uyqasımli bolıp, eki ta'reptin' ko'rkem so'z jarıstırıwı bolıp keledi. Aytıstı ko'rkem so'z jarıstırıwdın' o'z aldına bir ko'rinisi dese boladı. Olardıń bir-birewinen jen'iw-jen'iliwi de ko'rkem so'zge ayrıqsha ustalıg'ı yaki a'zizligi menen belgilenip otıradı.

İlimpazlar qashshan-aq aytıs janrının' tayar tekstke emes, al ba'rinen de burın improvizatsiyag'a, tapqırılıqqa, oyshılıqqa, shayırlılıqqa baylanışlı tu'rkiy xalıqlar poeziyasına ta'n bir qubılıs ekenin ko'rsetken. M. A'wezovtin', S. Muxanovtin', N. Da'wqaraevtin', Q. Ayımbetovtin' miynetlerinde aytıstın' derekleri, aytısqa ta'n qa'siyetler, onıń o'zgeshelikleri ashıp ko'rsetilgen. Aytıstın' ha'zir qanday janr ekenin anıq biliw ushın qazaq, qırğ'ız televideniesi boyınsha sho'lkemlestirilgen jarıslardı ko'riw kerek. Tayın jazıp shıg'arılğ'an tekstler, burınnan ayılıp kiyatırğ'an tekstler, bir do'retpedegi dialog, bir adamnıń do'retken shıg'armaları aytıs bolmaytug'ının teren' tu'sinip alıwımız kerek.

Aytıstın' burınnan son'g'ı mazmunın eki aytısıp atırğ'an adamnıń eli, jurtı, jaqsı, jamanı, aytıwshılardıń qa'siyetleri quraydı. Bular shayırlar aytısına tiyisli bolsa, juwap aytısına jumbaqlıq mazmun, og'ada xarakterli. Sheshiliwdi qosıq penen talap etetug'ın uyqasımli ha'r qıylı tematikadag'ı improvizatsiya usılında do'retilgen jumbaqlı qatarlar juwap aytısınan ko'rinisin beredi. Shayırlar aytısında da, juwap aytısında da geyde turpayı so'zlerdin' ayılıwı elespesiz boladı. Degen menen sulıwlıq penen ko'rkemlik, danalıq penen sheberlik, tapqırılıq penen oyshılıq aytısqa ayrıqsha sa'n беретug'ını o'z-o'zinen tu'sinikli.

Ata-babalarımız juwaptı ekige bo'lip qarag'an. Olardı biyma'lel ha'm ma'lelli juwaplar degen. Otırspa, mereke,

toylarda kim son' kelse, buring'ı kelgenlerden juwap sorag'an. Bul juwap aytısının' aytilw da'stu'rinen esaplang'an ha'm onin' o'zgesheliginin' bir belgisi. Eger burın kelgenler /qızlar ma, jigitler me parqı joq, biyma'lel ruxsat berse, onda minaday tu'rde juwap sorag'anlarga ruxsat etiledi.

Awzin'ızda palin'ız,	Bizden juwap sorasan',
Ju'zin'izde qalin'ız,	Xosh alliyar barın'ız.

yamasa

Juwap degen da'sme-da's,	Bizden juwap sorasan',
Biri ba'lent biri pa's,	Xosh alliyar zamanlas.

Juwap berilgennen keyin otırıspa tarqaydı. Egerde ta'repler juwap aytısıp otırıwdı qa'lese a'sten-aqırın aytısıw baslana beredi. Bir ta'rep minaday dep so'z baslaydı.

So'zden so'z shıg'ar,	So'ylesen' zeynin' ashılar—
So'ylemesen' neden shıg'ar,	So'ylesip otırayıq, qızlar,
So'z piyazdın'qabıg'ı,	

depti jigitler. Qızlar olarg'a:

Bildiriwshi bilimdar,	Haslimiz bizin' nashar,
Jaratiwshi jabbar,	Bizlerde ne ga'p bar,
So'zdi jigitler tapsın.	

— dep juwap beripti.

Otırıspa, mereke, toydag'ı juwaplardın' tu'rleri og'ada ko'p, solardan minaday misallardı keltiriwge boladı.

Jigit: Suw sag'ası ne bolar?
So'z sag'ası ne bolar?
Jol sag'ası ne bolar?
Bunun' ma'nisi sheshilse,
Qudashalar qalay bolar?

Qız: Suw sag'ası bulaq bolar,
So'z sag'ası qulaq bolar,
Jol sag'ası tuyaq bolar,
Bul juwaptın' ma'nisi,
Tu'sinsen'iz quda balalar, usı bolar.

Qız: Bir juwabım bar edi,
Izi barda, ko'zi joq,
Bir juwabım bar edi,
Ko'zi barda izi joq,
Buni sheshken jigitke,
Raxmet barda o'lim joq.

Jigit: Izi bar degen juwabın',
U'lken gu'zar jol eken,
Ko'zi bar degen juwabın',
Aydın shalqar ko'l eken,
Buni aytqan zamanlas,
Bul juwaptın' ma'nisi,
Oylap ko'rsek usı eken.

Juwaplar usılay aytilip, sheshkenler ketiwine boladı. Sheshe almasa jıynalısq juwapqa sheshim izleydi. Juwap-so'zi aytısta tek sorawg'a juwap ma'nisinde emes, al aytıstın' tu'ri retinde ekenin umıtpawımız kerek. Keltirilgen misallardan basqa juwaptın' og'ada turpayı tu'rleri de burınları merelerde yamasa jeke gezlesiwlerde aytilatug'ın bolg'an.

Burınnan son'g'ı ha'zirge deyin juwaptın' qız-kelin, jigitlerdin' yamasa ulıwma adamlardın' arasında birin-biri so'zden jen'iw ushın gez kelgen jerde aytilatug'ın tu'rleri og'ada ko'p. Olar ele tolıq jıynalmag'anlıqtan u'zil-kesil pikir aytıw qıyın. Onın' u'stine olardıń geyparaları turpayı yaki uyat so'zler menen berilgenlikten olarg'a kewil bo'linbey keldi. Durısında da gez kelgen jerde aytilatug'ın juwaptın' tu'rleri tolıp atır. Misalı, bir jigit bir juwabıy qızdın' u'yine baradı, shay-pay iship bolg'annan keyin qız«ne jumıs penen kelgen edin'iz?», — dep jigiten jol bolsın soraydı. Sonda jigit «shılımpılım shegeyin dep kelip edim», — deydi. Qız jigitti tegin jibermeı so'zden utıw ushın «Shılımın'ız shılım, pılımın'ız ne?», — dep soraydı. Jigit albirap ne derin bilmey turg'anda keregenin' basında ildiriwli turg'an ag'ash shılım menen qabaq shılımg'a ko'zi tu'sip, qızdın' sorawına «bizin' awılada ag'ash shılımdı shılım deydi de, qabaq shılımdı pılım deydi», — dep juwabıy qızdın' duzag'ınan zordan aman qutılıptı.

Gez kelgende jigit, qizlar, kelinshekler arasında aytilatug'in juwaplar toy-mereke de aytilatug'in juwaplardan tu'rleri, uyqasimlari boyinsha o'zgeshe bolg'an menen soraw so'zge da'rriw korkem etip sheshim tawip aytiw, so'ytip o'zinin' qarsilasın so'zden utiw juwap aytısına ta'n bolg'an en' tiykarg'i ayriqshalıqtı qurap turadı. Folklordag'i shayırlar aytısının jazba a'debiyattag'i aytıstan o'zgesheliklerin joqarida ko'rsetip o'tken edik. Folklordag'i shayırlar aytısı misalına A'jiniyaz benen Qız Men'eshtin', Mansur menen Da'menin' aytılarını ko'rsetse boladı. Jazba aytılardan bul aytıstın' o'zgesheligi folklorg'a ta'n bolg'an shayırlar aytısının' o'zgeshelikerinin' saqlanıwında. Haqiyqatında bul aytıstın' bolg'an waqıtlarında hesh qanday, da qag'az-qa'lem bolmag'an, olar bir-biri menen duslasqan waqıtta, yadtan shıg'arıp awızeki aytısqa. Shayırlar aytısında utiw-utılıw ko'rkem so'zdin' ku'shliligi menen, aytilayın degen oyдын' teren'i sheber, o'tkir beriliwi menen bayqaladı. A'jiniyaz benen Men'eshtin' suw boyında ko'risip, birinshi aytısı, bilay baslanadı:

A'jiniyaz: Tosınnan jaw kelse de tartınbag'an,
Ko'ldegi u'yrek-g'azday g'an'qıldag'an,
Qudasha sa'lem berdim ko'riwden-aq,
Ju'zlerin' jazg'i tan'day jarqıldag'an.

Men'esh: Sag'an men suwda turıp na'zer saldım,
Ag'ake sa'lemin'di a'lik aldım,
Keyinirek turın'ız kiyingenshe,
Kelgenin'di g'apilda bilmey qaldım.

A'jiniyaz: Biz na'mahrem, ket desen', a'jep bolar,
Bizdeyden uyalg'anın' a'dep bolar,
Ketken son' o'kinbegil keynimnen,
Baqırıw ketkennen son' uyat bolar.

Men'esh: Birotala ketsen'de baqırmayın,
Son'in'nan keleg'oy dep shaqırmayın,
Qız emespen qag'ınıp ko'rse qızar,
Ko'ringenge ko'z salıp ne qılayın...

A'jiniyaz qazaqtın' shayır qızı Men'esh penen birneshe jerde ko'zbe-ko'z, ju'zbe-ju'z turıp, yadtan shıg'arıp aytısadı. Olardan suw boyında, qonaqta, toyda aytısqa so'zlerin xalıq yadında saqlag'an. Bul aytıs 1878-jılı Tashkentte shıg'atug'in «Tu'r'kistan walayati»/II-12sanlarında/ gazetasında basıl'g'an.

Solay etip, qaraqalpaq folklorındag'i juwap aytıları menen awızeki, ju'zbe-ju'z turıp yadtan aytatug'in shayırlar aytısı aytıs janrın qurap turadı ha'm usılar aytıs degennin' ne ekenin an'latadı. Belgili bir ta'repsiz, belgili bir waqıtsız, belgili bir orınsız, eki jaqtın' shıg'arıp aytıwıstız aytıs degendi ko'z aldın'a keltiriw qıyın. Bul janrdın' o'zgesheligi de usında.

Sorawlar

1. Folklordag'i aytıs degen ne?
2. Bul aytıstın' a'debiyattag'i aytıstan o'zgesheligi nede?
3. Folklordag'i shayırlar aytısına misal keltirin'iz.
4. Juwap aytısına misal keltirin'iz.

A'debiyatlar

1. Q. Maqsetov. Qaraqalpaq xalqının' ko'rkem awızeki do'retpeleri No'kis, 1996 jıl.
2. Qaraqalpaq folklorı (Ko'p tomliq) XI — XII tomlar. No'kis, 1982-1983 jıl.

AYTIMLAR

Ha'zirgi waqıtta eskiden kiyatır'g'an ırım, u'rp-a'det, da'stu'r aytımlar'g'a jan'a ko'zqarasta bolıwımız o'z-o'zinen payda bolıp otır. Bug'an tiykarınan elimizde payda bolg'an jan'a ja'miyetlik, siyasiy, ilimiy ko'zqarastın' ju'zege keliwi sebep bolıp otır, xalıqlardıń ma'deniy miyrasına, milliy o'zgesheligine, sonday-aq adamzat do'retken ilim, bilim jetiskenliklerinin' barlıq baylıg'ın o'zlestiriwge qaratılıp otır.

Sonlıqtan aytımlar, u'rp-a'det, da'stu'rlerdi burıng'ıday jamanlay bermesten, olardıń kelip shıg'ıwın, xalıq arasında jasawın durıs tu'sindirip beriwimiz kerek. Gu'lapsan, ba'dik aytiw menen jaraqattı jazıw yamasa so'z qu'direti menen

awırdı emlew eski da'wirlerden ha'zirgi ku'nge shekem kiyatır. Aytımlarda adamlardıń miy qurılısına, sezimine, sanasına ta'sir etetug'ın sonday bir ku'shler bolsa kerek, olar ha'r qanday da'riden de ag'la, o'tkir, qu'diretli bolıp keledi. Adamlardıń isenimin biylep alıp, jaraqattı, keseldi jen'iwge gu'resetug'ın adam denesinde payda bolatug'ın ku'shler. Bular haqqında burın aytıw qıyın edi, ha'zir endi mu'mkinshilik payda bolıp otır. Xalıq burınnan-aq alg'ıslar menen duwalar-dıń, qarg'ıslar menen jaman so'zlerdin' iske asqanın ko'rip, o'mir ta'jiriybesin de ko'rip hayran qalg'an.

Mine bu'gingi ku'nde gipnozislardin', ekstrasenslardin' t.b. sog'an usag'an adamlardıń geypara unamlı qa'siyetlerin ko'rip, awırdı emlewde so'z ku'shinin' qu'diretine isenip atır. A'lbette bunnan so'z ja'rdemi menen yaki ha'zirgi da'wir da'risi ja'rdemi menen kesellengen adamlardıń barlıg'ı tolig'ı menen jazılıp ketedi dep juwmaq islew qıyın, olay bolıwı mu'mkin de emes. Xalıq arasında «em birewge qonadı, birewge qonbaydı» degen so'z bar. Sol aytqanıday gu'lapsan, ba'dik haqqında da sonı aytıw mu'mkin. Degen menen xalıq uzaq da'wirler dawamında bul da'stu'rge, bul aytımg'a isenip, olardı turmista paydalanıp kelgen, olardıń na'tiyjesin o'z ko'zi menen ko'rip, a'wladtan-a'wladqa miyras etip qaldırg'an. A'lbette ha'zirgi da'wirde buring'ı da'wirdegidey gu'lapsan, ba'dik aytıw saqlanbag'an. Biraq shet-shebirdegi geypara awıllarda bolıwı da mu'mkin. Sol da'stu'rı miyras etip saqlap kiyatırg'an geypara qalalılardı da ushıratıwg'a bolatug'ın shıg'ar. Gu'lapsan, ba'dik o'zinin' qurılısı, mazmunı boyınsha da u'lken qızıg'ıwshılıq tuwdıradı. Olar a'dette belgili bir kupletlerden turatug'ın uyqasımg'a iye ko'binese on, on bir buwınlı qatarlardan quralg'an qosıq tu'rinde keledi. Bul kupletler ha'r qıylı namalarda ayılmay, al bir tegis ko'rkem ayıladı. Gu'lapsan, ba'dikti ha'mme ayta bermeydi, olardıń aytatug'ın adamları boladı. Olardı shaqırıp alıp keseldin' qasında ayttıradı. Aytqanı ushın olarg'a kewilden shıqqan bir na'rse zatlayma, pullayma beriledi.

Ba'dik yaki gu'lapsan aytıwshı ba'dikke qarap «Ko'sh» so'zin qollanıp, ko'shetug'ın zatlardın', atamalardıń, haywanlardın', adamlardıń atın ko'rsetip, solarg'a ko'sh dep buyırıq etedi, awırdı deneden shıg'arıp jiberiwge hu'kim etedi. Mısalı, mına kupletten usı na'rse sezilip turadı:

Ha'w ba'dik, ko'sher bolsan' boyang'a ko'sh,
Topıraq jalap toymag'an shayang'a ko'sh,
Onnan jaylaw tappasan' men aytayın,
Kishkenenin' ju'yrigi qoyang'a ko'sh.

Ba'dikte sonday bir qa'siyet bar. Ba'dik aytıwshı adamlar ta'repinen janlı zat sıpatında tu'siniledi. Mısalı, olarg'a «ko'sh» dep ayılğ'anda janlı bir na'rse ni ko'z aldın'a keltiresen'. Ba'dik aytıwshının' so'zinde «bas jag'ınan ba'dikti aytqanımda, ayaq ushına ketpeyme attay shawıp», «Turma ba'dik burılıp bosag'ada turma ba'dik, burılıp bosag'ada tursan' ba'dik, iyesinin' kewline keler edik» degenge usag'an ba'diktin' o'zi menen tillesiw jag'dayları da ushırasadı. Ba'diktin' mazmunına qarag'anda ha'r bir kuplette ba'diktin' ko'shetug'ın obiektleri ko'rsetilip, ba'diktin' o'zi unamsız bolğ'anday olardıń ko'shi-riletug'ın obiektleri de ko'binese unamsız bag'darda beriledi. Sonın' menen birge sulıw ha'm jaqsı na'rsege de qızg'anış penen ekinshi obiekti atap, olarg'a ko'sh dep aytqanda, «bunnan jaylaw tappasan' men aytayın» degen ha'r kuplettegi ta'kirarlawlardı da ko'rsetiw orınlı. Bul ba'dik penen gu'lapsannın' til qurılısına baylanışlı ta'kirarlaw.

Ba'diktin' ko'shetug'ın orınları aytıwda bayanlang'anınday baylar, biyler, xanlar, jawlar, bultlar, boyan, shayan, qoyan, jılan, duman, qulan t.b. Sonday-aq ba'dikte «Qasın qag'ıp, qabag'ın su'zgende ko'sh», «taw u'stinde qızıl gu'l bag'larg'a ko'sh», «to'rt ayag'ın ten' basqan jorg'ag'a ko'sh» degenge usag'an qatarlar da ushırasadı. Gu'lapsan ba'dikke qarag'anda biraz o'zgeshelikler menen ayıladı. Degen menen ayılıw jag'ınan ba'dikke ju'da' jaqın turadı. Bular bir-birinen tiykarınan «gu'lapsan», «ba'dik» so'zlerinin' qollanıw menen

pariq qılmasa, basqa jag'ınan ayılayın degen pikirler ekewinde de birdey bolıp keledi, yag'nıy awırıwdın' shıg'ıp ketiwin so'z etiw. Misalı:

Gu'l-gu'lapsan, gu'l emes pe?
Poshsha torg'ay shen'gelge tu'nemes pe?
Bes-altı awız gu'lapsan ayta qoysan',
Jimıyıp ayaq ushtan jo'nemes pe?

yamasa

Gu'lapsanda, gu'lapsan, gu'lapsanday,
Gu'lapsan qaydan kelgen ulısqanday,
Kelgende ko'sherine iyt gu'lapsan,
Ko'rinip a'kesi menen jılasqanday.

Ba'dik ha'm gu'lapsan ayırıwda qudayg'a jalbıranıw, onnan ma'det tilew belgili bir orın iyeleydi. Sonlıqtan da ba'dikte minaday qatarlardı oqıymız.

Ba'dik ala,
Ba'dikti ko'shirego'r alla tala,

Ba'dikti ko'shirmesen' alla-tala,
Keyninen jiberemen otlı shala.

Usı kuplettegi qudayg'a jalbıranıwdan basqa «Keyninen jiberemen otlı shala» degen qatarlarda bizin' pikirimizshe, o'z aldına bir ma'ni bar. Bunda adamlardıń otqa tabınıw, ottı qu'diret dep tu'singen inanımın ko'riwge boladı. Jinjırdı, ba'lemattı ot ku'shi menen alaslaw ha'zirgi ku'nge shekem a'det, u'rp, da'stu'rlerinde saqlanıp keledi.

Solay etip ba'dik ha'm gu'lapsan erte zamanlardan bizin' ku'nimizge shekem saqlanıp kelgen, jaraqatlardı emlew ushın ayılatug'ın, so'z qu'direti menen kesellikti ko'shiredi dep isenim tuwdıratug'ın xalqımızdın' duwa sıpatında qollanılatug'ın aytımları bolıp esaplanadı.

Yaramazan ayırıw qaraqalpaqlar arasında basqa da Orta Aziyada jasawshı xalıqlar sıyaqlı islam dininin' tarawına baylanışlı bolg'an. İslam dininin' Orta Aziya xalıqlarının' arasında payda bolıwı bul xalıqlardıń bir-birine jaqınlasıwında, ulıwma

olardıń arasında arab ma'deniyatının' taralıwında u'ken tariyxıy a'hmiyetke iye boldı. Bul xalıqlardıń arasında arab jazıwının', arab tilinin', arablardın' ilim-bilim, a'debiya-tının' tarawının' o'zi bunın' ayqın da'lili boldı. Eskiden kiyatırğ'an tu'rkiy xalıqlar ma'deniyatı arab xalıqlarının' bay ma'deniyatı menen bayıdı.

Ha'zirgi da'wirde durıs emes ko'zqaraslardı, teoriyalardı qayta qarawg'a tuwra kelip otır. Bug'an siyasiy ja'miyetlik, ideologiyalıq ko'zqaraslardın' o'zgeriwi, xalıqtın' milliy ma'deniyatı, u'rp-a'det da'stu'rlerinin' qayta tikleniwi sebepshi bolıp otır. Diniy da'stu'rlerdin' xalıq turmısı ushın zıyanı joq ekenligi, al olardıń ar-namıs, ulıwma adamgershilikli sezim erkinligi ushın za'ru'r ekenligin turmıs ko'rsetip atır. Diniy da'stu'rler adamnın' jeke basının' hu'jdan erkinligi menen baylanışlı bolg'anlıqtan olardı ulıwma erkinlikten ayırıp qarawg'a bolmaydı.

Usı ko'zqarastan biz oraza tutıwg'a da, oraza hayıtqa da oraza waqtında ayılatug'ın yaramazang'a da pu'tkilley basqasha, yag'nıy tu'p nusqadag'ı tu'siniginde qatnas jasawımız kerek. Orazanın' basında, aqırında qala, awıl balalarına u'ylerge yaramazan ayırıw uzaq da'wirlerden da'stu'r bolıp kelgen. Yaramazan ayırıwshılar bir topar bolıp ju'redi. Bu'ring'ı zamanlarda atlı bolıp ju'rip toparlasıp yaramazan aytqan desedi. Yaramazan ayırıwshılar ol waqıtta ko'binese qızlardın' u'yine, jas kelinsheklerdin' u'yine ko'birek aytatug'ın bolg'anlıg'ı eske tu'siriledi. Yaramazan ayırıwshılarg'a barg'an u'yi ol waqıtlarda nan, da'n, pul беретug'ın bolg'an. Al geypara jag'daylarda qatar-qurbılıq etip oyın-da'lkek ushın jas kelinshekler menen qızlar tu'nde kelgen yaramazan ayırıwshı qurdasların' dorbasına suw quyıp, ku'liki qılatug'ınlar da bolg'an.

Yaramazan aytımlarının' tu'rleri ko'p. Olardıń tiykarg'ı mazmunı jaqsı tilekler menen tolı. Solardıń ishinde adamlardıń bayıwı, perzentli bolıwı, saqıy bolıwı, oylag'an tileklerinin' orınlanıwı negizgi bag'dardı quraydı. Ko'pshilik jıynalg'an ballardıń ishinde yaramazannın' aytımın bir adam

aytadı. «A'riy, shariy qudag'a, Nuraydın Muhammed Mustafag'a, Muhammed hu'rmetine yaramazan» qatarların ha'm-mesi qosılıp aytadı. Yaramazannın' da'slepki qatarları bilay baslanadı.

Yaramazan ayta keldim esigin'e,
Qoshqarday ul bersin besigin'e,
Tag'ısın tag'ı bersin nesiyben'e,
Musılman u'mmetine yaramazan.
A'riy, sha'riy qudag'a Nuraydın Muhammed Mustafag'a,
Muhammed u'mmetine yaramazan.

Yaramazannın' ayırıwshıların' ko'birek aytatug'ın pa'tiyası «asın', asın' asın'a, bereket bersin basın'a, qırq'awılday qırq'alap, bo'denedey jorg'alap, Qıdır degen atan'nın' o'zi kelsin qasın'a, a'wmiyn».

Solay etip yaramazan uzaq da'wirlerden kiyatır'ın xalıqtın' turmısına sin'ip ketken, oraza ayında ayılatug'ın, xalqımızdın' qayır - saqawat, saqıylıg'ın sınaytug'ın, din menen turmıs haqıyqatlıg'ın birlestire otırıp, adamlar ushin en' jaqsı tileklerdi o'z mazmunında ja'mlestirgen aytımlardıń biri bolıp esaplanadı.

Shamanizm dininin' belgilerinen esaplang'an porxansılıq Orta Aziyanın' basqa xalıqlarındağ'ıday qaraqalpaqlar arasına erteden taralg'an. Porxansılıq islam dininen burın payda bolg'an. İslam dininin' kiriwi menen og'an geypara o'zgeshelikler payda bolg'an. Awırıwlarıdı porxanlar burınnan emlegen. Porxanlardı adamlar «arqalı adam», olarda bir karamat bar dep isengen. Durısında da ha'mme adam porxan bolmaytug'ın anıq. Porxanlar atadan balag'a miyras bolg'anları da, yamasa belgili bir porxannan pa'tiya alıp bul kã'sipti tan'lag'anları da bolg'an. Porxanlardın' o'zlerine ta'n kiyim-kenshekleri bolg'anı da olardı basqalardan ayırıp turadı.

Porxansılıq belgili bir da'stu'rge, ha'tte qol jazba qag'ıydalarına /irsalasına/ iye bolg'an. Solardı o'zlestirgen, pirden pa'tiya alg'an adamlar g'ana porxan bolg'an. «Arqası bolsa» da gez kelgen adamlar porxan bola bermegen. A'llette,

barlıq awırıwlarıdı porxanlar jaza bermegen, jazılğ'anlarda az bolmag'an. Olar ko'binese nervinen awırğ'an adamlardı ko'birek emleytug'ın bolg'an. Hayran qalarlıq jeri jazılğ'anlardı ko'rip adamlar porxanlarǵa isengen, olardı hu'rmet etken.

Sonı da ayırıw kerek, geypara porxanlardın' durıs emes ha'reketlerinen o'lip ketken kesellerde bolg'an. Turmista ne bolmaydı deysiz, jaqsını tilep, jamang'a ushıraw mu'mkin emes dep ayırıwǵa bolmaydı.

Ken'es hu'kimeti da'wirinde porxansılıqqa qanshama jaman ko'zqaras bolg'anlıg'ı ha'mmege belgili.

Porxanlar o'z aldına bir dawıs penen qolında qobız benen yamasa qamshı menen awırıwǵa qarata qa'ha'rli ko'rınis penen a'rwaqların, pirlerin shaqırıp minaday aytımlar aytqan.

Suw atası Sulayman,
Sennen ma'det tileymen,
Kerege boyli ker jılan,
Kerile bermey kel berman.

Qum u'stinde Qa'dirimbet,
Jol u'stinde Aytmag'ambet.
Tas qalada Sasmambet.
Keleg'oy piyrim, keleg'oy.

yamasa

U'yekenin' tu'binen,
U'yirip alg'an qobızım,
Qarag'aydın' tu'binen
Qayırıp alg'an qobızım,
Usı pahm kelmese,

Aytqan so'zge enbese,
Qulag'ın'dı burayın,
Ko'terip jerge urayın,
Aydan bolja, da'w qolla.

Porxan aytımları — zikir salıw, so'z qu'diretine, a'rwaqlar, a'wlieler, pirlerge su'yenip awırıw denesindegi kesellikti shıǵarıw ushın ayılatug'ın o'tken bir zamanlarda - a'rwaqlarǵa sıyınıw da'wirinde ha'm xalıqtın' ruwxıy du'nyasınan uzaq a'sirler orın alıp kelgen awızeki xalıq do'retpesinin' bir tu'ri. Bunda pirlar, a'wlieler, a'rwaqlar atı menen adamnıń miyinen kirip denesin jaylap qorg'asınday eritetug'ın so'z qu'direti bar. Bulda so'z ku'shi menen adam denesindegi awırıwdı emlewıdın' en' eski zamanlarda do'regen bir tu'ri bolg'anın ayırıw kerek. Awırıwdı emlewıdın' xalıqtın' da'stu'rinde bulardan basqa tu'rleri ko'p. Mısalı, ko'zin'e bir sho'p-

po'p tu'sip ketse, yamasa tiyip ketse ushiqlaw bar. Sol tiyip ketken na'rseni qolin'a alip, u'sh ma'rtebe sol tiygen ko'zden «ushiq», «ushiq», «ushiq» dep aylandirip taslaysan'. Hayran qalarliq jeri, sonnan keyin ko'zin' jaqsı bolg'anday boladı. Bunda da o'zin'di o'zin' isendiriw usılı ha'm usı isenim ku'shinin' ta'siri bayqalıp turadı. Sonın' menen birge adam denesindegi awırıwg'a qarsı gu'resetug'in nervler menen baylanıslı ku'shler de ha'reketke keletug'in bolsa kerek.

Sonday-aq qurt shaqırıw, qamshılaw aytımlarının'da burın da ken' qollanılg'anın jası u'lkenler aytıp otıradı. Buring'ı zamanlarda tis awırıwdı qurt shaqırıw, tistin' qurtın tu'siriw qusag'an usıllar menen emleytug'in bolg'an. Bul usılda da so'zler ja'rdemi menen yaki belgili ko'rsetpeli ha'reketler menen adamnı' nervların tınıshlandırıw, solay etip awırıwdı toqtatıwg'a ha'reket etiw qollanılg'an.

Aytımlardıń belgili bir tu'rlerine xalıq arasında ken' tarqalg'an pa'tiya, alg'ıs so'zleri de kiredi.

Pa'tiya, alg'ıs so'zleri ju'da' ken' taralg'an bolıp, onın' aytilatug'in ornı turmista ju'da' ko'p. Olardıń en' ko'p qollanılatug'in jeri, awqattı jep bolg'annan keyin pa'tiya qılıw.

Uzaq da'wirlerden kiyatırg'an ata-babalarımızdan miyras bolıp qalg'an pa'tiya-alg'ıs buring'ı sovetlik da'wirde din menen baylanıstırılıp, eski da'wirdin' qaldıg'ı dep qaralan-g'anın ha'mmemiz bilemiz. Bug'an janımız ashısa da ideologiyalıq atmosferag'a baylanıslı hesh ilaj qıla almag'anımızdı da aytıw kerek. Pa'tiya, alg'ıs sog'an qaramastan, qanday qarama-qarsılıq bolsa da xalıq arasında o'zinin' janlı jasawın toqtatpadı. Asqayırıw, pa'tiya etiw musulman xalıqların' o'lmeytug'in da'stu'ri bolıp qaldı.

Asqayırıw, pa'tiyada eki bag'darda bar ekenligin eskerti-wimiz kerek. Birinshi, tu'rkiy xalıqlardıń ata-babalardan kiyatırg'an o'zleri do'retken pa'tiyaları menen alg'ısları, ekinshisi, islam dininin' ta'sirinde xalıq arasına tarag'an qurannan su'reler oqıp atqarılátug'in pa'tiyalar. Bulardıń ekewinde de xalıqqa, ja'miyetke yaki jeke adamg'a zıyan

keletug'in na'rseler joq. Kerisinshe, da'stu'r bolıp ketken duwalar oqıladı da pa'tiya qılınadı. Usı da'stu'rdin' orınlanıwı menen adamlar o'zin jen'il sezedi, qanaatlanıwshılıq sezimin payda etedi, adamlardı qandayda bir jaqsı tileklerge sharlaw-shılıq payda boladı. Ta'g'dirge, o'mirge ırzashılıq, jaqsı arızları menen jasaw isenimi payda boladı.

Geyde jası u'lken adamlar menen toy mereke, lazımda ushırasıp qalg'anda da olar «izzeti abıray, abıraydan ayırma-g'ay, allahu akbar» dep qol ko'terip pa'tiya qıladı.

Pa'tiya oqıwdın' tu'rleri ko'p. Ata-ana balası menen qızına baxıtlı bolıwı ushın jaqsı tilekler aytadı, pa'tiya beredi. Qa'riyalar jaslardın' hu'rmetin ko'rip, olardıń baxıtlı bolıwı ushın pa'tiya qıladı. Pa'tiya beriw, alg'ıs aytıw ko'p g'ana jaqsılıq na'rselerdin' ha'mmesine qollanılatug'in anıq. Birewler egin ekse de, mal alsa da, jay salsa da «on' bolsın» dep alg'ıs aytadı. Birewler uzaq saparg'a ketip baratırsa da «aman barıp, saw keli!» dep alg'ıs so'zin ayamaydı. Birew kishkene g'ana jaqsılıq islese de og'an «bereket tap», «baxıtlı bol»—qusag'an alg'ıs aytiladı. Aq pa'tiya, alg'ıs alıw xalıqtın' morallıq kelbetine a'sirler boyı kirip ketkeni sonshelli, bul minez qılıqtın' normasına aynalg'an. Sonlıqtan «g'arg'ıs alma, alg'ıs al» degen so'z bar. Jaqsı tilekler menen birge xalıq turmısında g'arg'ıstın'da bar ekenin aytıw kerek. Ha'r qıylı sebepler menen, sonın' ishinde zorlıqta, zombılıqta, kewil qaldırıwda, aldawda, urlıqta, basqa da jaman qa'siyetlerge baylanıslı g'arg'ıstın' da aytilatug'inin ha'mme biledi. Xalıq arasında «g'arg'ıs alg'an adam on'baydı» degen so'z bar. Birew-birewge pa'nt berip on'bay ju'rse, onı xalıq «g'arg'ıs alg'an», «g'arg'ısqa ushırag'an» deydi. Ata-babalarımız a'sirler boyı top-lag'an ta'jiriyesine baylanıslı g'arg'ıs alg'an adamnı' on'baytug'inlig'in tástıyıqlaydı, g'arg'ısta da so'z ku'shinin' qu'diretine isenim bildiredi. G'arg'ıstın' tu'rleri turmista og'ada ko'p, sonın' menen birge olar qaraqalpaq folklornın' barlıq janrında da alg'ıs sıyaqlı unamsız waqıya, ha'diyselerdi su'wretlewge jiwi qollanıp otıradı. Xalıq arasında «g'arg'ıs

alma» degen na'siyat bar. Xalqımızdın' en' jaqsı da'stu'ri boyınsha ata-ana perzentlerine «g'arg'istan qash, alg'ıs al» dep u'yreledi. Durısında da g'arg'ıs jan tu'rshiktiredi, atıl'g'an oqtay ko'rinedi, «Bereket tappag'ır», «Qırshın'nın qıyıl'ır», «awzın'nın qanın' kelgir», «u'yin' ku'ygir», «jiynag'an tergenin' buyırmag'ır», «Bala shag'an'nın' ra'ha'tin ko'rmegeysen», «O'nip o'spegeysen» t.b.

Biz joqarıda qaraqalpaq awızeki xalıq do'retpesinde ushırasatug'ın aytımlar ha'm olardıń tu'rleri haqqında so'z ettik. Bular haqqında ha'zirge shekem ushırasatug'ın burmalawshılıqlardı ortag'a saldıq. Bulardıń ha'mmesinde de qalay ushırasatug'ın bolsa solay tallawdı talap etetug'ın xalıqtın' du'nyag'a, turmısqa ko'zqaraslar dizgini jatır.

Sonın' ushın bulardıń do'rewi haqqında durıs pikir ju'ritiwge bolar edi. Xalqımızdın' ko'p sanlı aytımları, duwaları, u'rp-a'det da'stu'rleri, ırımları, diniy tu'sinikleri, so'zde qu'diret bar dep iseniwleri — bulardıń ha'mmesi teren' izertlewlerdi talap etetug'ın ma'seleler ekenin aytıw kerek.

Sorawlar

1. Aytımlar, duwalar degen ne?
2. Gu'lapsan, ba'dik neni an'latadı?
3. Zikir salıwdın' shug'ısı neden?
4. Yaramazannın' kelip shug'ıwı, ayılıwı qanday?
5. Pa'tiya, alg'ıs, g'arg'ıs haqqında ne tu'sinesiz?
6. Aytımlar menen qosıqlardıń ayırmashılıg'ı nede?

A'debiyatlar

1. Qaraqalpaq folklorı ko'p tomliq, V tom, No'kis, 1980-jıl.
2. Q. Maqsetov. Qaraqalpaq xalqının' ko'rkem awızeki do'retpeleri No'kis, 1996-jıl.

NAQIL-MAQALLAR

[Qısqa, ıqshamlı, uyqasqan so'zler dizbegi menen juwmaqlastırıl'g'an oylar du'rkinin an'latatug'ın, adamlardıń du'nya tanıwın bildiretug'ın keleshekke aqıl, na'siyat, siltew beretug'ın

danalıq so'zler naqıl dep ataladı. Olar ha'rqiylı temalarda ayıladı. Naqıldı ko'pshilik adam biledi, biraq onı ko'birek aytatug'ın naqılshılar. Misalı, diyqanshılıq haqqında «Sag'adag'ı suw ishedı, ayaqtag'ı uw ishedı» «A'ken' murap bolg'an-sha, jerin' oy bolsın», «Salının' arqasında shigin suw ishedı», «Ne eksen' sonı orarsan», «Til menen oraq orsan' belin' awırmaydı», «Qashıp ketkenshe shashıp ket» degen naqıl-maqallarda jer isleri, suw, diyqanshılıqqa baylanıslı xalıqtın' a'sirler boyı toplag'an ta'jiriyesinin' jıyıntıg'ı berilgen.

Diyqanshılıq penen qosa mal sharwashılıg'ı qaraqalpalardıń basqa da qon'sılas xalıqlar sıyaqlı ku'n ko'risinin' tiykarın qurag'an. Sonlıqtan birneshe a'sirler boyına bul ka'sip boyınsha olar bay ta'jiriye toplag'an. Usı heshqashan qosımtasız turmıs shınıg'ı, birneshe ma'rte qayta-qayta bastan o'tken turmıs waqıyaları tuwralı og'ada ku'shli shin ma'nisinde xalıqlıq naqıl-maqallardı payda etken. Misalı: «Jaylawı otlı bolsa malı su'tli boladı», «At awnag'an jerde, tu'k qaladı», «Tu'yege naz qıl desen', bir tanap jerdi wayran etedi», «Oynaqlag'an buzaw ot basadı», «Sıylag'andı sıy bilmes, sıypag'andı eshek bilmes», «At tuyag'ınan aqsaydı», «İyt u'rer, ka'rwan ko'sher», «Tu'yeni jel ushırsa, eshkini aspanda ko'r», «Aydag'anın' eki eshki, isqır'anın' jer jaradı», «At baspayman degen jerin u'sh basadı», «Tu'yege jantaq kerek bolsa moynın sozadı», «Ayran tilegen shelegin jasırmaydı», «Alp anadan, at biyeden tuwadı», «Tıyıp ishsen' tay alarsan', qıyıp ishsen' qoy alarsan', «Adam peylinen, mal shaqınan baylanadı», «Tu'yenin' u'lkeni ko'pirde tayaq jeydi», «Jaqsı atqa bir qamshı, jaman atqa mın' qamshı». Joqarıdag'ı naqıl-maqallardıń ha'rqaysısı tek mal sharwashılıg'ı boyınsha g'ana emes, olarda haywanat du'nyası tiykarg'ı obiekt bolg'an son' sha'rtli tu'rde usılay atalg'an, al pu'tini menen adamzat turmısının', onın' bay morallıq qa'siyetlerinin' ha'mme ta'repleri og'ada teren' danalıq sheshimler menen qamtıl'g'an. Olardıń ha'rqaysısında u'lken bir sır, ken' du'nya, oy ten'izi shalqıp atır. Naqıllarda ko'p ma'nilik bar.

Qaraqalpaqlar uzaq da'wirlerden balıqshılıq ka'sibi menen shug'ıllanadı. Aral ha'm A'miw boyların jaylag'an xalıqtın ta'g'dirinde xojalıqtın' basqa tu'rleri menen bir qatarda balıqshılıqta a'hmiyetli rol oynag'an. Usının' na'tiyjesinde xalıqtın' arasında obiekti balıq ha'm balıqshılıq bolg'an, biraq ulıwma o'mirdi, turmıstı, ku'n keshiriwdi ken' ma'nilik penen so'z etetug'ın, xalqımız ta'repinen jiylı aytilatug'ın minaday naqıl-maqallar do'regen. «Eki kemenin' basın uslag'an suwg'a ketedi», «Kemege mingennin' janı bir, telpek kiygennin' arı bir», «Balıqshı balıqshını uzaqtan tanıydı», «Segiz qırılı balıqtı tog'ız qırılı jigit aladı», «Shortannın' an'lag'anı shabaq», Bul naqıl-maqallarda adamzat o'mirine xarakterli bolg'an u'lken moralıq, etikalıq ma'seleler ko'terilgen.

Eski zamanlardan xalqımızdın' turmısında orın alıp kiyatır' an ka'siplerdin' birewi an'shılıq. Bul ka'sip haqqında do'regen naqıl-maqallarda adam o'mirinin', adam ta'g'dirinin' na'zik, en' qıyın ta'replerine na'zer awdarılıp, an'shılıqqa baylanışlı aytilajaq pikir tolıq tu'sinikli ha'm ko'rkem etip bayanlanadı. Mısali, «Sasqan u'yrek aldınan da, artınan da su'n'giydi», «Asıqpag'an arbalı qoyang'a jetedi», «Shaban u'yrek burın ushadı», «Ko'pten qoyan qutulmas», «Uyada neni ko'rsen', ushqanda sonı ko'resen'», «İyt qutırsa iyesin qabar», «Du'nyanı suw alsa da, u'yrekke bir pul» qusag'an naqıl-maqallardın' ideyalıq mazmunı sha'rtli tematikalıq bo'liniwinen anag'urılım ken'. Bul naqıl-maqallardın' ha'r-qaysısının' konkret mazmunınan basqa astarlı ma'nileri tolıp atır. Sonlıqtan olardın' ha'r-qaysısın sol astarlı sırları boyınsha sa'ykes keletug'ın ha'r-qanday orınlarda paydalanatug'ın boladı. Ha'r sapar naqıl-maqallardın' tematikalıq bo'liniwinin' sha'rtli ekenin, og'an kiretug'ın naqıl-maqallardın' ko'leminin' ken' ekenligin, ulıwma alg'anda ha'rbir naqıl-maqalda adam o'miri, adam ta'g'diri basım su'wretlenetug'ının bayqaysan', buni biz barlıq tematikadag'ı naqıl-maqallarda, sonın' ishinde sawda-satıq isleri haqqındag'ı naqıl-maqallardı gezlestiremiz. Mısali, «Alarmang'a altaw az, berermenge besew ko'p», «U'y-

degi esaptı bazarıdag'ı nırq buzadı» «Ha'rkim o'z tasına batpan», «Pulı arzannın' soppası tatımaydı» «Tegin jegen mal tesip shıg'adı» degen naqıl-maqallardın' ma'nisi usınday, degen menen olardın' birinshi gezekte o'zlerinin' tiykarg'ı mazmunına, ma'nisine qaratılattug'ının hesh waqıt yadtan shıg'armaw kerek.

Ja'miyetlik moral normaları, jaqsılıq, jamanlıq, ar-namıs, uyat, qorqınış, quwanış, ras, o'tirik, o'sek, urılıq, tuwrılıq, ma'rtlik na'ma'rtlik, turaqlılıq, ıqpalıq, aqıllıq, nadanlıq, sıpayılıq, kishiyeıllik, uqıplılıq, menmenlik, pa'slik, ko'rgenlik, ko'rgensizlik, tu'simpazlıq, pa'msizlik, sıylasıq, hu'rmet, a'deplilik, biya'deplilik, da'wletlik, biyda'wletlik, baylıq, jarlılıq, barlıq, joqlıq, maqtanshaqlıq, miyzamkeshlik, sulıwlıq, sulıw emeslik, qısqaşı adamg'a ta'n bolg'an unamlı ha'm unamsız ta'repler haqqında en' biybaha xalıq naqıl-maqalları do'retilgen. Olardın' ha'r-qaysısında teren' oy, o'tkir filosofiya, hayran qatarlıq ko'rkemlik bar. Mısalg'a «Birdin' kesapatı min'g'a tiyedi», «Qorıqqang'a qos ko'rinedi», «Jaw jag'adan alg'anda, iyt etekten aladı», «An'lamay so'ylegen awırmay o'ledi», «Kinnin' tarısı pisse sonın' tawıg'ı», «Oylan-bag'annın' tu'bi wayran», «Joqqa ju'yrik jetpeydi», «Uyqı menen o'li ten'», «Sulıw sulıw emes, su'ygen sulıw», «Suw ko'rmey etik sheshpe», «Adasqannın' ayıbı joq, qayıp u'yirin tapqan son'», «Qayırsen' pu'tin et, jartı qayırsen' jaraspa», «Aytilg'an so'z — atilg'an oq», «O'limnen uyat ku'shli», «Sıpayı ton'bas, qaltırar», «İrigen awızdan shirigen so'z shıg'adı», «Tawdı-tastı jel buzar, adamzattı so'z buzar», «Ashıw-dushpan, aqıl-dos», «Tek ju'rgen toq ju'rer», «Aqıl jastan shıg'adı, hasil tastan shıg'adı», «Sheshingen suwdan tayınbas», «Tanıg'an jerde boy sıylı, tanımag'an jerde ton sıylı», «Aqıllı jigit el qorıydı, aqmaq jigit eldi qorlaydı» — degen naqıl-maqallardın' mazmunına, formalıq o'zgesheliklerine na'zer awdarg'anımızda qıyınnan qıyıştırılıp aytilg'an xalqımızdın' danalıq oyların, ha'r-qanday aytilip atır' an pikirdin' u'zil-kesil sheshimin ko'remiz. Oydın' batıl, o'tkir ko'rsetiliwi jag'ınan, heshqanday gu'mansız, teren' isenim

menen pikirdi tastıyqlawı jag'ınan, a'meliy iske say qa'desinin' miytindey bekkemligi jag'ınan naqıl-maqallardı ko'rkem so'zdin' shın'ı dese boladı.

Ata-ana, tuwısqanlar haqqında ko'plep naqıl-maqallar do'regen. Olarda tuwısqanlıq sezimler haqqında, jaqınlıq jo'ninde, sıylasıq, izzet-hu'rmet tuwralı, adamlar arasındag'ı qatnaslar boyınsha ju'da' bahalı pikir-oylardı, tastıyqlawlar menen sheshimlerdi ko'remiz. Mısalı, «Ananın' kewli balada, balanın' kewli dalada», «Atan'a ne qılsan', aldın'a sol keledi», «Ag'ayinnin' azarı bar da, bezeri joq», «Ag'ası bardın' ırısı bar, inisi bardın' tınıshı bar», «Atadan altaw tuwsan' da, watanın'a jalg'ızsan'», «Ha'zilin' jarassa, atan' menen oyna», «Kisi balası kisenlesen' de turmas, o'z balan' o'zekke tepsen' de ketpes», «Jaqsı perzent su'yinish, jaman perzent ku'yinish», qusag'an naqıl-maqallarda ata-ana, qatın, bala, ag'ayın haqqında turmıs shınlıg'ı da'l ha'm ko'rkem etip keltirilgenligi sonshelli, ha'tte joqarıdag'ı ha'rbir naqıl-maqal o'z aldına islengen talantlı xudojniktin' kartinası sıyaqlı ko'rinedi. Bul tiptegi naqıl-maqallarda qaraqalpaq xalqının' uzaq da'wirlerden kiyatır'ınan ata-ananı sıylaw, hu'rmetlew da'stu'ri ken'nen orın alg'an.

Hayran qalarlıq xalıq naqıl-maqalları xalqımızdın' u'rp-a'det, da'stu'rleri haqqında da do'regen. A'yyem zamannan ashıq kewilligi, miymandoshlıg'ı, ken' peyilliligi, adamgershiligi, haq niyetliligi, qonımlı qa'de-qa'wmet da'stu'rleri menen jasap kiyatır'ınan xalqımız bul haqqında ma'n'gige umıtlımaytug'ın hasıl naqıl-maqallardı payda etken olardıń ha'rqaysısı jatqan bir du'nya, ha'rqaysısı ayılajaq pikirdin' teren'ligi menen de, ko'rkemligi menen de tan' qaldıradı ha'm qaraqalpaq xalqının' da'stu'rlerinin', u'rp-a'detlerinin' og'ada bay ha'm ha'rqıylı ekeninen derek beredi.

Usı tiptegi mınaday naqıllar: «Adam adamg'a miyman, jan gewdege miyman», «Jaqın jerden quda bolsan', arba-arba so'z keledi», «Birewdin' duzın ishseń, u'yin'e kel de qazan-oshag'ın'dı sazlay ber», «Qurı qasıq awız jırtadı»,

«shıg'ası shıqpay, kiresi kirmeydi», «Ku'yew ju'z jıllıq, quda mun' jıllıq», «İyesine kerek bolsa qon'sısı o'kpelemeydi», «Qonaq qoydan juwas», «Peyli tardın' qolı tar», «Mın' siz-tuzden bir shıj-bij», «Jaqsı qon'sını satıp al», «Jaqsı niyet jarım ırıs», «Ashtan o'lgennen jarılıp o'lgenn abzal», «Kiymesen' de tonın' bolsın, jemesen' de nanın' bolsın», «İstansızdın' tu'sine, altı qarı bo'z enedi», «Aylas qatın mun'las», «Qa'de ma'nisi qaytarıw- wa'de ma'nisi atqarıw», «Jatqannın' u'stine turg'an kelmesin», «İytti su'yek penen ursan' qan'sılamaydı», «As ko'p bolsa qa'de ko'p», «Miyman atan'nan ullı», «Qayıp keler esikti qattı jappa», «As iyesi menen tatlı», «Ha'rkim sıylag'annın' qulı», «Maldı tapqang'a baqtır, otındı shapqang'a jaqtır», t.b, xalıqtın' u'rp-a'det, da'stu'rlerine qatnası bar naqıl-maqallar ekenin aytıw kerek.

U'rp-a'det, da'stu'r, qa'de, sıylasıq haqqındag'ı naqıl-maqallarda xalqımızdın' ishki du'nyası, onın' qon'sı-qoba, tamır-tanıslar menen qatnasıp, alıs-beris da'stu'rleri, o'mir qızıg'ı bolg'an u'rp-a'detleri ha'r ta'repleme ken' ha'm mazmunlı etip su'wretlenedi. Naqıl-maqallardıń do'retiwshileri o'mirdin' barlıq un'qıl-shun'qılın qamtıwg'a, ol haqqında o'z pikirlerin ko'rkem tu'rde bildiriwge ha'm keleshek a'wlad ushın taptırmaıtug'ın qural etip paydalanıwg'a mu'mkinshilik tuwdıradı.

O'ner, bilim iyelew haqqındag'ı naqıl-maqallarda «Jigitke qırıq o'ner az», «Bilek su'rindirmegendi bilim su'rindiredi», «O'nerdi u'yren, u'yren de jiyren» qusag'an naqıl-maqallarda xalıqtın' o'nerge, bilimge degen intası, pikiri, oyı ayqın su'wretlenedi. Sonday-aq so'zdin' ku'shi, so'z o'nerine baylanışlı naqıl-maqallarda da «Tayaq etten o'tedi, so'z su'yekten o'tedi», «Eldin' awzın tıymag'a elli g'arı bo'z kerek», «Jan'ılmas jaq bolmas, su'rinbes tuyaq bolmas», «So'z ju'yesin tapsa, mal iyesin tabadı» naqıllarında xalqımızdın' so'z ha'm o'neri haqqındag'ı danalıq oyları orın alg'an.

Qaraqalpaq xalqı oyını, da'lkek, ha'zil menen jasaytug'ın xalıq, bul onın' milliy o'zgesheligine de tiyisli. Sonlıqtan xalqımızdın' bul qa'siyetleri, onın' naqıl-maqallarında ko'ri-

nedi. Misalı, «San'ırawg'a sa'lem bersen', atan'nın' bastı» deydi, «Ko'tere almag'an qosıp arqalaydı», «To'rdegi pıshıqqa pısh desen', esiktegi pıshıq selk ete qaladı», «G'azg'a erip g'arg'anın' shatı ayrılardı», «Qolın juwıp qurı qalg'annan saqla», «Tentektin' aqlı tu'sten keyin enedi», «Sumlıqtı ala tana baslaydı» qusag'an naqıl-maqallarda xalqımızdın' piyada gu'rın'inde, otırıspa, mejlis-merekede bir-birewdi so'zden utıw, so'z jarastırıwında, juwap aytısında qosıp aytilatug'ın aforizmlerdin' u'lgileri berilgen. Joqarıdag'ı naqıl-maqallardın' ma'nilik bag'darı xalqımızdın' oyın-da'lkek, baqsı, juwap aytıs, ha'ziline sa'ykes do'retilgen.

Ko'p g'ana naqıl-maqallar densawlıq, tazalıq, azıq-awqat temasına qurılğ'an. «Jaqsı as jaman awırıwıg'a em», «Awırıw astan, daw qarındastan», «Densawlıq — teren' baylıq», «Awırıw atan sho'ktiredi», «Ko'zin' awırsa qolın'dı tıy, ishin' awırsa awzın'dı tiy», «Qara suw qara ko'rim jerge aparadı», «Ash bala toq bala menen oynamaydı, toq bala hesh na'rseni oylamaydı» — qusag'an naqıl-maqallarda xalıqtın' a'piwayı tu'sinigi menen densawlıq haqqında meditsina ha'm basqa ilimlerdin' jetiskenlikleri maqullag'an danalıq oylar menen sheshimler ko'z aldımızdan o'tedi. Joqarıdag'ı naqıl-maqallardın' ha'rqaıysın ta'kirarlag'anda xalıq so'zinin' qanshama danalıg'ı, naqıl-maqallarda u'lken bayanlawdı talap etetug'ın pikirdin' sonshama miniatyuralıq formada beriletug'ın, xalıqtın' ko'rkem qısqa so'zge og'ada sheberligi bayqalıp turadı.

Watan, el, xalıqtı su'yiw haqqındag'ı naqıl-maqallar o'zinin' ideyalıq bahası, teren' patriotizm motivleri menen ayırıqsha orında iyeledi. Tuwg'an jerge degen muhabbat, xalıqqa, elge degen muhabbat bul tiptegi naqıl-maqallarda u'lken yosh, teren' sezim tarları arqalı su'wretlenedi. Qaraqalpaq naqıl-maqallarında tuwg'an eli «Uyalı terekke», «Ushatug'ın qanat-quyırqqa», «Altın besikke» ten'eledi. El haqqında minaday naqıl-maqallar jiyi isletiledi. «Qus qanatı menen, adam elatı menen», «Tuwg'an jer — altın besik», «Uırlıw el, uyalı terek», «Jeri baydın' eli bay», «Baqa ko'linde, ha'rkim tuwg'an

jerinde», «Xalıq aytsa qalp aytpaydı», «Xalıq buzbas, kamal bolmas», «Ken' kiyim tozbaydı, ken'esli el azbaydı», «Ayrılg'an el azadı, birikken el ozadı», «Joldan shıqsan' da, jurttan shıqpa», «Watansız adam baxıtsız bu'lbı», «Dinnen shıqsan' da, elden shıqpa».

Doslıq adamzattın' en' jaqsı sıpatı. Sonlıqtan doslıq uzaq da'wirlerden ha'zirgi ku'nge shekem turmista da, ko'rkem-o'nerdin' barlıq tu'rlerinde maqtanış penen jırlanıp keledi. Doslıq qaraqalpaq folklorında, sonın' bir janrı naqıl-maqallarda da sheber ha'm danalıq qatarlar menen so'z etiledi. «Jaqsı dos basın'a is tu'skende biliner», «Dos egiz bolsa dushpan segiz», «Qaltan'da min' somın' bolg'ansha, min' dostın' bolsın», «Dostın' min' bolsa da az, dushpanın' bir bolsa da ko'p», «Ashıw araz, aqlı dos», «Aqlsız dostan, aqlılı dushpan artıq», «Jaqsı dos ashıp aytar, jaman dos qasıp aytar», «Dostı ko'ptin' malı ko'p», «Terek tamırına su'yener, adam dostına su'yener». Bul naqıl-maqallardın' ha'rqaıysında adamnın' dostı haqqında u'lken ko'terin'kilik penen shin ju'rekten so'z etiledi. Naqıl-maqallar qanday tematikalıq ga'p qozg'amasın olardın' ha'mmesinde derlik heshqanday sır ha'm qa'wpekilik bolmay shin ju'rekten, hadal tilek penen aytilg'an ashıq ayqın pikirlerdi bilemiz. Sonday-aq joqarıdag'ı doslıq tuwralı do'retilgen naqıl-maqallardın' sheshimlerinde de, tastıyqlawlarında da usınday bir pa'klikti, ju'rek tarlarınin' dawısın sezemiz.

Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqallarında er, ma'rt, batır azamatlar ko'p tilge alınadı. Olardın' o'z aldına bir ma'lim qa'siyetleri, qısqa qatarlar arqalı ko'z aldımızda elesleytug'ın obrazları usı xalıq do'retken aforizmler ja'rdeminde sheberlik penen beriledi. Misalı, olar tuwralı «Er jigit eli ushın tuwadı, eli ushın o'ledi», «Er tuwg'an jerine, iyt toyg'an jerine», «Jigit bolsan' shoq bol, shoq bolmasan' joq bol», «Altın otta bilinedi, er miynette bilinedi», «Er jigittin' ju'regine er ju'wenli at jayg'asadı», «Er tariqpay mal jıymas», «Er azıg'ı, bo'ri azıg'ı», «Min' qosshıdan bir basshı», «Atın' barda jol tanı, asın' barda er tanı», «Erdin' erligin bilmegen, eldin' birligin

bilmeydi», - qusag'an naqil-maqallarda joqarida aytilg'an pikirimiz tasdiqlanadi.

Awizbirshilik, sir saqlaw haqqindagi naqil-maqallarda ko'p ushirasadi. Olar o'zlerinin' teren' mazmunini menen, joqari formasi menen tan' qaldiradi. Xalqin' ju'reginen shiqqan danaliq oylari, onin' ishki du'nyasi naqil-maqallarda ayqin bayanlap otiradi. Bul tiptegi naqil-maqallarda birlik, sir saqlaw haqqindagi xalqin' a'sirler dawamindagi ta'jiriybesi teren' - nen juwmaqlastirilib su'wretlenedi. Misali, «Birlik bar jerde tirilik bar», «Ko'p awiz bir bolsa, jalg'iz awiz joq boladi», «Alti awiz ala bolsa awzindagi aldirdir, to'rt awiz tu'wel bolsa to'bedegini tu'sirer», «Ko'p qorqitadi, teren' batiradi», «Ko'p tu'kirse ko'l bolar», «Ko'plegen jaw qaytaradi», «Siri bilmegen attin' sirtin aynalma», «Mal alasi sirtinda, adam alasi ishinde», «Dostin' di egleme ma'pten qaldirip, dushpandi egleme sirin' di aldirdir» qusag'an naqil-maqallar ha'rqaysisi bir kitap, bir filosofiya. Pikirdin' aniqliq'i, naqillarda, saldamanlig'i, teren'ligi isenimliliq sonsheli, olardan heshqanday da qa'te, kemshilikti tabiw qiyin ha'm mu'mkin emes.

Naqil-maqallar atamasini ken' ma'nidegi tu'sinik. Olardin' xalq tu'sinigindegi da'stu'riy ug'img'a say ma'nisine usunday atamani qalay bolsa solay aliwg'a boladi. Naqil-maqalg'a jaqin, biraq onin' ma'nisin bermeytug'in qanatli, astarli, ko'rkem so'z dizbeklerin de tu'rlerge bo'liwge tuwra keledi. Olar ha'rtu'rli, ma'wsimler haqqinda, haywanlar haqqinda, adam haqqinda, jer suw, ko'l, da'rya haqqinda, quslar tuwrali, jaqsi, jaman, uzin, qisqa, ashshi, dushshi, jo'ninde, unamli, unamsiz qubilislar haqqinda, kirispe, sipatinda sipatlama, juwmaq, tasdiqlaw, aqlaw, qaralaw, ku'sheytiw, u'lkeytiw, kishireytiw t.b. ma'nilerdi beretug'in ko'rkem so'zler tolip atir. Olardin' ko'pshiligi derlik naqil-maqallarg'a aralasip ketken. Misali, «Zordin' u'yi ku'ysin», «Qus jaman sawisqan», «Tawg'a jemisi pitipti, jep keteyik nemiz ketipti», «Qilishin su'yrep qis keledi», «Ayamawiz alti ku'n, alti ay qistan qatti ku'n», «G'az kelgeni, jaz kelgeni», «Atin' shig'a shapsin»,

«Eshegi jorg'aladi», «Mal adamnin' bawir eti», «Qusta su't joq, jilqida o't joq», «Eshektin' eti haram, ku'shi hadal», «Jang'ir jer irisi», «Qulan qirda boladi, qundiz suwda boladi», «Qinqa kelse de niriqqa kelmegen», «Ko'tere simbat», t.b.

Xalq naqil-maqallarinda aqil so'zlerdin' jiyintig'in ko'redi ha'm olardi o'zinin' ku'ndelikli turmisinda basshiliqqa aladi. Naqil-maqallarda pikirdin' qisqalig'i menen o'tkir ta'sirliklik bar. Naqil-maqallardin' adam turmisina, ja'miyet o'mirine aralaswi ju'da erteden baslansa kerek. Olar xalqlardin' pu'tkil o'mir tariyxina qanalas, xalqin' ruwxiy du'nyasinin' a'jayip bir u'lgisi sipatinda ma'n'gi jasaytug'in do'retpeler qatarina kiredi. Qaraqalpaq naqil-maqallarinin' xalqliq belgileri en' aldi menen ja'miyetlik o'mirge, jeke turmisqa ha'm adamg'a en' aldinq'i qatardagi, shin ma'nisindegi adamgershilik pikirlerdi so'z etiw menen ko'rinedi. Olardin' xalqin' qanina sin'gen ta'rbiyalig ku'shinin' na'tiyjeliliginin' o'zi de toliq ma'nisinde xalqliqin' ko'rsetip turadi.

Qaraqalpaq xalqinin' naqil-maqallarini o'mirdin' barliq tarawlarin qamtıwı jag'ınan, tematikasinin' bay, syujetinin' ko'p qirli, ko'rkemlik o'zgesheliginin' a'jayip qurastirılıwı jag'ınan, hayranqalarlıq danaliq oylardi an'latıwı boyınsha xalqin' a'sirler boyına toplag'an ko'rkem so'z g'a'ziynesinin' shin ma'nisindegi marjanları dese boladi.

Sorawlar

1. Naqil degen ne?
2. Diyqanshiliqqa baylanisli naqillardan misal keltirin'iz.
3. Mal sharwashılıg'ına qatnası bar naqillardan misal keltirin'iz.
4. Adamnin' unamli, unamsiz qa'siyetlerine tiyisli naqillardı aytp berin'iz.
5. El, watandı su'yiw, doslıq haqqindagi naqillardan misal keltirin'iz.

A'debiyatlar

1. Q. Ayımbetov. «Qaraqalpaq naqıl maqalları» No'kis, 1978-jıl.
2. T. Niyetullaev. «Qaraqalpaq folklorı» ko'p tomliq IV tom, No'kis, 1978-jıl.

JUMBAQLAR

Jumbaqlar qaraqalpaq awızeki ko'rkem do'retpesinin belgili bir, janrı bolıp esaplanadı. Uyqasımli ko'rkem qatarlardın' ja'rdeminde bir na'rsege usatıw arqalı jasırǵ'an zattı tabıwdı qoyıw jumbaqlardıń tiykarg'ı mazmunın quraydı. Jumbaqlar xalıqlar arasında, a'sirese onıń jas balalar arasında ko'p ayılıwı, ko'p qollanıwı menen de ayırılıp turadı.

Jumbaqlar du'nya xalıqları folklorının' ha'mmesinde bar. Tu'rkiy tilles xalıqlardıń folklorında orın alg'an jumbaqlar bir-birine og'ada usasıp keledi. Bunıń sebebi birinshiden tillerdin' jaqınlıǵı bolsa, ekinshiden olardıń a'yyem zamanlardan beri aralasıp birge jasawınan bolsa kerek.

Jumbaqlar o'zinin' en' da'slepki payda bolıwında oynazawıq penen baylanıslı bolǵ'an bolsa kerek. Keyin ala otırıspa, geshtek, toy, merelerde de aytilatug'ın bolǵ'an. Burınları jumbaqtı otırıspalarda qız-jigitlerde aytqan desedi.

Bizin' da'wirimizde jumbaqtı ayırdın' tiykarg'ı ortalıǵı balalar arası bolıp qalıp otır. Jumbaqlardı jaqsı ko'rip qızıg'atug'ın, olardı su'yiwshilik penen aytatug'ın balalar.

Jumbaqtın' mazmunına na'zer awdarsaq jumbaqtı do'retiwshilerdin' sheberligi, qıyınnan qıyıştırıp usag'an yamasa usaw kerek degen ten'ewlerdi tabıwı, olardıń solardı do'retiwdegi ushqır qıyal-oyları bayqalıp turadı.

Durısında da jumbaqlarda adam turmısınin' barlıq tarawların, tarmaqların, bo'limshelerin, u'y-u'skene xojalıqqa kerek zatlardı, qorshap alg'an ta'biyattag'ı zatlardı, haywan-lardı, quslardı ko'resen'. Qısqası, onda adam o'miri, tirishiligine ne kerek, solardıń ko'bisin bayqawǵ'a boladı. Jumbaqlar uzaq da'wirlerden baslap bizin' ku'nimizge shekem do'retilip keledi. Olardıń do'rey beriwı sheksiz. Degen menen olardı sha'rtli tu'rde eki toparg'a bo'lip qarawǵ'a bolar edi.

Birinshisi, atam zamannan adamlar arasında awızeki saqlanıp, ayılıp ju'rgen xalıqlıq bolıp ketken jumbaqlar.

Ekinshisi, belgili bir avtor ta'repinen do'retilgen jazba tu'rdegi jumbaqlar. Bulardıń ekewinde de jumbaqlarg'a ta'n

bolǵ'an barlıq qa'siyetler birdey. Lekin bir-birinen do'retiwshisinin' atı saqlanıwı jag'ınan ayırılıp turadı.

Jumbaqlar ayırıwshılardı, tın'lawshılardı mazmunının' sırı menen g'ana emes, hayran qalarlıq ko'rkemligi menen qızıqtıradı, adamlardıń oylawın, qıyalların tezlestiriwge, usas zatlardı, na'rselerdi salıstırıp ko'riwge, onnan belgili bir juwmaq islewge iytermeleydi.

Qaraqalpaq folklorındag'ı jumbaq janrın folklorın' basqa janrları menen shatastırıw kerek emes. Jumbaq janrının' elementleri da'standa da, ertekte de, aytısta da ushırasadı. Biz jumbaq degenge xalıq ta'repinen do'retilgen bir, eki, to'rt, altı, onnan da ko'p qatarlardan turatug'ın o'z betinshe ko'riniske iye, bo'lek balalar arasında aytilatug'ın o'z aldına bir janrdı tu'sinemiz. Jumbaqlar tematikası jag'ınan og'ada bay. Olardıń bir qatarı ay, ku'n juldizlarga arnalg'an. Misalı, ku'n haqqında «Aq sandıǵım ashıldı, ishinen jipek shashıldı», «Bir pa'rshe pa'tir, a'lemge tatır», ay ha'm ku'n tuwralı «Bir ko'ldi eki jayın, biri ketse, biri tayın» degen jumbaqlar do'retilgen. Al juldizlar jo'ninde «Tam basına tarı jaydım», yamasa «Biz,biz, biz edik, biz mın'lag'an qız edik, tan' atqansha jayıldıq, tan' atqan son' joyıldıq», jer tuwralı «Qag'ay, qag'ay, qag'ay gilem, qag'ayın desem awır gilem» — degen jumbaq toqılǵ'an.

Joqarıdag'ı jumbaqlarg'a na'zer awdarg'anımızda ku'nnin' «shashılǵ'an jipekke», «a'lemge tatıytug'ın bir pa'rshe pa'tirge» tatıytug'ınlig'ı so'z etilse, ay menen ku'n biri ketse, biri tayın eki jaying'a usatıladı. Bunda sırdı jasırıw sonday taqılette berilgen, onı birden taba g'oyıw qıyın. A'dewir oy juwırtıwǵ'a, salıstırıp ko'p na'rseni oylawǵ'a tuwra keledi. Juldızlardı tam basındag'ı tang'a, yamasa tolǵ'an qızlarga, jerdi a'ydik gilemge ten'ewde de usınday qa'siyetlerdi ko'remiz.

Shamal jo'nindegi «Qanatı joq ushadı, ayag'ı joq shabadı» yamasa ko'len'ke haqqındag'ı «Ju'rsen' ju'redi, tursan' turadı», «Qal desen' de qalmaydı, o'zi ju're almaydı», «En'keysen' en'keyedi, shalqaysan' shalqayadı» degen jumbaqlarg'a ser salsaq joqarıdag'ı jumbaqlarda bir zattın' atına qanday da

bir usatiw ko'zde tutilsa shamal, ko'len'ke, haqqında keltirgen jumbaqlarımızda ha'reket ko'rinisleri belgi bolip alinadi.

Adamnin' jani haqqında aytilg'an mina jumbaqqa ser salin'.

Tappas, tappas, tappas jumbaq,
Tanali sıyırğa bermes jumbaq,
Qızlar kelse qıymas jumbaq,
Qızıl altıng'a bermes jumbaq.

Durısında da keltirilgen jumbaqta adam janının' qa'dirligi, bahası ha'r bir qatardın' o'zinde sezilip tursa da «Qızıl altıng'a bermes» so'zi aytilip kiyatırğ'an pikirlerdi sonshama bekkemleydi, sonshama ko'kke shıg'aradı, endi adam ushın ne qımbat degen sorawg'a, ashıq aydın juwap beriw talap etiledi.

Awız, murın, ko'z, qas, shash haqqında qanday jumbaq oylap tabılğ'an desen'izshi:

A'wden, a'wdennin' u'sti du'wden,
Du'wdennin' u'sti shıraq, Qıyaqtın' u'stinde maydan,
Shıraqtın' u'stinde qıyaq, Maydannın' u'stinde qonaq.

Keltirilgen jumbaqtag'ı ha'r bir qatar bir ma'nini an'latıp, awız-a'wdenge, murın-duwdenge, ko'z-shıraqqa, qas-qıyaqqa, man'lay-maydang'a, shash-qonaqqa usatıladi. Bul jerde de usatılğ'an na'rselerdin' haqıyqat penen qanday da baylanısınin' bar ekenligi ko'rinip tur. Bunda zatlardın' tu'r-tu'si, qa'siyetleri esapqa aling'an. Jumbaqtı sheshiwshi usı jaqlarına oy juwırtıp sheshiwi mu'mkin. Bolmasa bul jumbaqtı sheshiw an'satqa tu'speydi. Haqıyqatında bul jumbaq a'dewir oylanıwdı talap etedi. Qıyal menen aqıl tuwralı minaday jumbaq bar. «Tawdan biyik, ten'izden teren», yamasa «Tawdan ba'lent, saydan teren», «Bir jibim bar, uzatsam da sol zamatta jetedi». Keltirilgen jumbaqardı qıyal menen aqıldın' teren'ligi, haqqında bolıp atırğ'anın bayqawg'a boladı.

Adamnin' deneleri, denesindegi ag'zalar tiykarında ko'plep jumbaq bar do'regen. Bunın' ma'nisi jumbaqtı ayırıwshı sırdı uzaqtan izlemey o'zinen izlesin degen bolıwı kerek. Onın'

u'stine adamnin' on eki mu'shesi, ag'zalarına baylanıslı jumbaq bar o'zlerinin' gey jag'dayda turpayılıg'ına, gey jag'dayda usıwıg'ına qaramastan esitken adamdı qattı oylandırıp qoyadı. Minah, awız, saqal jo'ninde «ura, usının' do'geregi sora», tili tuwralı «Taqrır jerde tay tuyaq», barmaq bar jo'ninde «Biri u'iken, biri kishi, tuwısqan birge bes kisi», «kesewimnin' bası aq gu'mis» barmaq, turnaq, ayaqlar jo'ninde minaday jumbaq bar.

Birge jatıp, birge turar, Ekewi ma'n'gi jarasıp,
Oziwg'a birden umıtar, Ko'rmegen ele qalısq.

Kiyim-kenshek, azıq-awqat haqqında da tolıp atırğ'an jumbaq bar. «In awzında digırshik» a'rebek, «Erte turdım, eki ayır jolğ'a tu'stim» shalbar, «Keshte qısır, ku'ndiz buwaz» etik, «Bes balag'a bir qora» qolğ'ap, «Baradı, baradı, awzı an'qayıp qaladı» gewish, «Tu'nde jayılg'an, azanda jıyılğ'an» ko'rpe-to'sek, «Jatsa jabaday, tursa tu'yedey» peshexana, jumalatsam jani joq, bawızlasam qanı joq» qamır. Dasturxan tuwralı minaday jumbaq bar:

U'yimde bar bir saqıy, Kereginshе alasan',
Turadı oshaq basında, Otırıp onın' qasında.

Joqarıdag'ı jumbaqlardın' qaysısın alıp qarasan' da olarda jasırılğ'an zattın' qanday da bir belgilerinin' orın alg'anın bayqaysan'. Usıg'an qarap, usını na'zerde tutıp jumbaq sheshiliwin tabadı.

Xat, kitap haqqında «Ayag'ı joq ju'redi, awzı joq so'yleydi». «Ayag'ı joq alıstan keledi, o'zine sa'lem beredi», «A'jayıp zat bar tili joq, so'ylegende mini joq», «Tili bar da, u'ni joq, tilin adam tu'singen, jani bar da qanı joq, so'ylesip turg'an ishinen»-degen jumbaq bar do'regen. Bul jumbaqlarda xat penen kitaptın' tiykarıg'ı qa'siyetleri ilip alınıp, jumbaqqa tu'sirilgen. Ayaqsız ju'riw, awızsız so'ylew tek g'ana xatqa tiyisli. Tilinin' barlıg'ı, u'ninin' joqlıg'ı, janının' barlıg'ı, qanının' joqlıg'ı, so'ylep turıwı- kitapqa keledi.

Jumbaqlardın' a'dewir bo'legi haywanat du'nyasına baylanisip keledi. Olarda haywannın' tu'ri, tu'si, qa'siyetleri u'lken-kishiligi t.b. ko'rinisleri sir etilip beriledi. Qisqasi bunda da qanday da'rejede bolsa da usatiw usili diqqat. orayında turadi. Misali, «Tu'bi bir, shaqasi min'» -attin' quyrig'i, «İyrim g'obiz, jariq juldiz, eki du'n'-du'n' bir bilg'awish» tu'ye, «Apan-apan, japan-japan, to'rt tirewish, bir bilg'awish» tu'ye, «To'rt tayag'i bar, segiz tuyag'i bar, uzun qamshisi bar, to'rt bulag'i bar, qos nayzasi bar, adamg'a paydasi bar» siyir; «Kishkene g'ana boyi bar, awdarip kiygen tori bar» qoy; «Oramal a'pereyin desen' qulag'i bar, gewish a'pereyin desen' tuyag'i bar» eshki. «Kishkene g'ana qumg'an, otirip ko'zin jumg'an» — pishiq.

«Ala, ala toni bar, quyrig'inin' qali bar» - jolbaris; «Jupartastin' astında qizil tonli qiz jatur» - tu'lki. «Asti tas, u'sti tas, ortasında shandır bas» - tasbaqa. «Jol u'stinde mayli qayis» - jılan. «Bası bar da shashi joq, ko'zi bar da qasi joq» - balıq. «Bası taraq, quyrig'i oraq» qoraz. «Bir gu'zede eki suw» - ma'yek. «Zuw-zuw baradi, zuw-zuw keledi, a'lhamdisin oqiya, tardan g'albir toqiya» - ha'rregen.

Joqaridag'i misallardın' ha'mmesinde de jumbaqqa aling'an sirdin' ashuluwı ushın sebepshi bolatug'in belgiler bar, bul belgiler o'z gezeginde sol zatlardın' anaw yamasa minaw o'zgesheliklerin bildirip logikalıq juwmaq islewge mu'mkinshilik beredi.

O'simlik du'nyasına arnalg'an jumbaqlar da joqaridag'i aytqanımızday o'zgesheliklerdi sezemiz. Bularda ko'pshilik jag'dayda tu'rin, tu'sin an'latatug'in so'zler basım bolip keledi. Misali, «Qarnı jariq qayıqsha» - biyday. «O'zi qilli, satsa pullı» salı. «Qatar-qatar atalar, aqsaqallı tas ko'rdim» - ju'weri. «Duzsiz pisken as ko'rdim, domalang'an tas ko'rdim» - qawın. «Kishkene g'ana boyi bar, qabat-qabat toni bar» - piyaz. «Jer astında qatara qazıq» — geshir. Jumbaqlardag'i usatiwdın' hayran qalarlıq jeri, birde jaqınlıqtı sezsen', birde yadta uzaqlıqtı ko'resen'. Sonlıqtan bul jag'day oylanıp sheshiwdi talap etedi.

U'ydin' kerek-jarag'ına baylanisli da ko'p jumbaqlar bar. Olar qazan-tabaq otin, quman, kesew, kese-shaynek, samawrin, qayshi, qorjin, ten'ge, iyne, tandır, arsha, sandıq, o'rmek, qozaq, iyik, urshiq, suwqabaq, balta, jarg'i, oraq, gu'bi, piskek, shig'ir, pa'ki, ayna, sabın, la'gen, baqan, za'n'gi, qara u'y, kerege, uwiq, shan'araq, tu'nlik, esik, shiy, qulip, oq multıq, qaqpan, keme, shana, arba t.b. Bulardın' ha'mmesi o'z mazmunı, o'z qurılısı, tu'r-tu'si, o'z qa'siyetlerine ılayıq xalıq jumbaqlarının' materialı bolg'an. Saz a'sbaplarınan duwtar haqqında birneshe jumbaqlar do'retilgen.

Solay etip jumbaqlar burinnan son'g'i o'z mazmunına aspan-a'lemin, qorshap alg'an ta'biyattı, haywanat ha'm o'simlik du'nyasin, adam ku'n-ko'risinin' barlıq ta'replerin, u'y ruwzigershilik zatlardın' ha'mmesin, o'ndiris quralların o'z qaramag'ına alıp, olardı sir sandıg'i etip, jas a'wladqa aqıllıq penen sheshiwge u'yretken. Burinnan biz jumbaqtın' ta'biyat ha'm olar menen qanshama baylanisli do'relgenin bayqaymız. Adamlardın' ku'n-ko'risi, olardın' o'miri, qollanılatusug'in barlıq zatlari jumbaqlardın' mazmunın qurag'an.

Jumbaqlardın' o'zine ta'n o'zgesheligi, folklordin' basqa janrlarınan ayrılıp, ayırıqshalıg'i ba'rinen de onın' mazmunında sheshiwdi talap etetug'in sirdin' jasırılıp beriliwi menen ko'rinedi. Jumbaq atamasının' kelip shig'ırwı da usıg'an baylanisli, jumbaqlar bir qatardan, bir neshe uyqasıqlı, uyqasıqsız qatarlardan turıwı mu'mkin, ha'r bir qatarda tabılıwi kerek zattın' belgili da'rejede usas, yaki pu'tkilley usamaytug'in da uqsatiwları bolıwı mu'mkin. Bunday bayanlaw jumbaqlardın' qurılısına, mazmunına say bolip keledi.

Jumbaqlar balalardın' en' su'yikli janrı. Durısında da olar jas a'wladtın' g'ana emes, al ko'pshiliktin' oy-o'risi, oylanıwın, oy qorıtıwın salıstırmalı usıl menen belgili bir logikalıq juwmaqlarg'a keliwin ta'miyinleytug'in, ko'rinislerdi tolı sir menen o'zinshe ko'rkem bayanlawdı u'yretetug'in qaraqalpaq ko'rkem awızeki xalıq do'retpelerinin' en' a'hmiyetli bir tu'ri bolıp esaplanadı.

Sorawlar

1. Jumbaq degen ne?
2. Jumbaqtin' tu'rleri qanday?
3. Jumbaqta qanday su'wretlew quralları bar?

A'debiyatlar

1. Q. Maqsetov. «Qaraqalpaq xalqının' ko'rkem awızeki do'ret-peleri», No'kis, 1996-jıl.
2. A. Alimov. «Jumbaqları», No'kis, 1983-jıl.

JAN'ILTPASHLAR

Jan'iltbash qaraqalpaq folklorının' belgili janrı. Ko'lemi, mazmunı kishkene bolg'an menen onda folklordın' basqa janrlarınan ayrılıp turatug'ın belgiler bar.

Olar o'zlerinin' o'zgesheligi menen bir-birinen ayrılıp turadı. Qosıqlardan ertekler, erteklerden da'stanlar yamasa naqıllardan jumbaqlar qalay ayrılса jan'iltbashlarda folklordın' basqa janrlarınan o'zlerinin' ayrıqsha o'zgesheligi menen ayrılıp turadı. Qaraqalpaq folklorının' izertlewshileri en' da'slepki jumıslarınan baslap-aq jan'iltbashlardı folklordın' o'z aldına janrı dep qarag'an.

Jan'iltbashlar folklordın' basqa janrları sıyaqlı ju'da' eski da'wirlerde do'regen. Olar uzaq da'wirler dawamında xalıq arasında ayılıp keledi. Olar tek qaraqalpaq awızeki xalıq do'retpesinde g'ana emes, al tu'rkiy xalıqlardın' barlıg'ında, sonday aq du'nya xalıqları folklorında bar janr. Bul janr ha'r bir xalıqtın' til o'zgesheligine baylanıslı qurıladı ha'm ayıladı. Biraq olardın' barlıq xalıqlarda da tiykarg'ı maqseti so'z oyını ekeni bayqalıp turadı. Mısalı, qıyın ha'rip, yaki so'zdi tez ayıw menen aytıp atırg'annın' aljasıwı ku'lkı tuwdıradı. So'zdi, sesti durıs ayıw sha'rt, eger onı ayta almasan' ku'lkige qalasan'. Bul ma'selenin' tiykarı bolsa kerek. Al jan'iltbash arqalı balalardın' tez ha'm durıs so'ylewine erisiwi sol so'z oyınının' na'tiyjesinde payda bolsa kerek.

Jan'iltbashlar mazmunı boyınsha belgili bir oydı beriwı mu'mkin, bermewi de mu'mkin, biraq olar da ta'kirarlawda

qıyınlıq tuwdıratug'ın birgelikli so'zlerdin' bolıwı sha'rt. Bul jan'iltbashlardın' en' negizgi o'zgesheliklerinen esaplanadı. Haqıyqatında da jan'iltbash balalar ushın ıqsham qolaylastırılğ'an folklor janrının' bir tu'ri. Bunda bala bir-birine uq-sas seslerden quralg'an so'zlerdi shaqqan ha'm tez, olardı shatastırmay jan'ılıspay u'sh-to'rt ma'rtebe ayıwı sha'rt. Eger irkilip qalsa yaki jan'ılısıp ketse bala oyınnan utılğ'an bolıp esaplanadı. A'sirese bir neshe ha'riplerdi durıs ayta almaytug'ın balalarg'a jan'iltbash ayıw qattı sınaq boladı. Olar basqalardan ko'birek o'zleri ushın qıyın bolg'an sesler ushın shınıg'ıwdı ku'sheytiwdi maqset etip qoyadı.

Bizin' ko'she sizin' ko'she,	Sizin' ko'shede ko'p sho'je,
Bizin' ko'shede ko'p sho'je,	Ba'ri de ko'p sho'je ko'k sho'je.

yamasa

Ot basına so'k to'gildi,
So'k to'gilse de ko'p to'gilmedi,
Ol so'kti sho'pshettirmegey,
Sho'pshettirse de ko'p sho'pshettirmegey.

Ko'rip turg'anımızday bul jan'iltbashlardı balanın' qa'tesiz, jan'ılıspay ayıwı qıyın. Solay da bolsa qayta-qayta ta'kirarlap ayıw na'tiyjesinde balanın' tili u'yrenip so'zlerdi durıs anıq ayta alatug'ın boladı.

Jan'iltbash so'zi o'zinin' aytıp turg'anınday-aq «jan'ilt», «jan'ıldırıw», «jan'ılıstırıw», sonın' menen birge jan'iltbash degen mag'ananı an'latadı. Onın' jas a'wlad ushın ta'rbiyalıq a'hmiyeti ku'shli. Sonlıqtan da jan'iltbash basqa ko'rkem awızeki xalıq u'lgilerinen o'zine ta'n janrlıq o'zgesheligi menen ayrılıp turadı. Sebebi jan'iltbashtı ayıw arqalı, balanın' tili seslerdi durıs ayıwıg'a anıq ha'm taza so'ylewge u'yretse, ekinshiden, balanın' yadın rawajlandıradı. Al, u'shinshiden, bala so'z oynına qatnasıp, ku'lkige aralasıp estetikalıq la'zzet aladı. Jan'iltbashlar neshe jıllar dawamında xalıq ta'repinen islenip, ju'da' ıqsham, o'z aldına, ko'rkemlikke iye bolıp keledi.

Misalı: Ketpennin' basın bassa,
Tiyedi sabı basqa,
Al eger sabın bassa,
Tiyeme bası basqa,

Yamasa: Keregenin' basında an'nın' terisi,
An'nin' terisi emes,
Al ag'amnın' awlap kelgen an'nın' terisi.

Xalıq ta'repinen jan'ıltıpashtar turmıs tirishiliginin' ha'r qıylı tematikasına baylanışlı do'retileği. Tili shıqqan balalardıń bir toparı «R» ha'ribin ayta almay ju'ređi, shu'ljın' balalar ushırasadı. Sonlıqtan qıyın seslerdi, so'zlerdi u'yreniwde olar ushın jan'ıltıpashtın' ornı o'z aldına.

Olardıń arasında oqıwdan to'men oqıytug'ın balalarg'a sıqaq, mısıl ma'nisinde ayılıp, ta'lim beriwshi jan'ıltıpashtardı da ko'plep ushıratıwg'a boladı. Misalı:

Oqıwg'a salaqlar,	Barıs oynar, barıs oynar,
Tek ketip paraqlar,	Barıs quyırğın shaynar,
Sabaqqa alaqlar,	Jalan'ash attı qamshı oynar,
Dalada dalaqlar.	Jaman qızdın' basında,
	Sirkeler menen biyt oynar.

Jan'ıltıpashtar belgili bir syujetke qurılmaydı. Olardıń qatar sanı da ha'r qıylı eki, u'sh qatardan, ayırımları altı, jeti qatardan, ha'tteki tog'ız qatarlısı da ushırasıp qaladı. Sonın' menen birge soraw ma'nisinde du'zilgen jan'ıltıpashtardı da ko'remiz.

Misalı: Ushti-ushti,	Qısta ushpas,
— Kim ushti?	Ushsa ushar,
Qıs ushti.	Qashan qısqış,
— Qıstaqış ushpas,	Qıs ushti.

Jan'ıltıpashtar janrının' xalıq arasında tutqan a'hmiyeti sonda olar birinshi gezekte so'z oyını bolıwı menen birge jas balalardıń til baylıg'ın jetilistiriwde, so'ylew sheberligin rawajlandırıwda xızmet atqaradı. O'tkendegi ata-babalarımızdın' o'z balaların shala, shu'ljın' so'ylewinen saqlandırw maqse-

linde olardıń tilin ha'm yadın o'siriwi ushın qıyın so'zlerdi qurastırıp, ko'rkemligi ha'm ta'rbiyalıq a'hmiyeti ku'shli usınday balalar oyın-jan'ıltıpashtar janrın oylap tapqanlıg'ına ta'siyin qalasan'.

Otındı shapsan', shap, shapsan' shap,
Otındı shapsan' shap, shaqqan shap.

Bul jan'ıltıpashtın' mazmunında balanı miynetke, shaqqanlıqqa shaqırıw ko'rınse, ekinshi ta'repten so'zler shaqqan ayılıp «Sh», «S» sesleri jiwi qollanıladı. Balanın' tilin jatlıqtıradı, yadın o'siredi. Misalı:

Esik aldındag'ı otunnın',	Tomarlırag'ınan alıp kel,
Sho'p sheklireginen alıp kel,	Tu'birlireginen alıp kel.

Bul misalda da so'zler o'z ornında qollanılıp, balanın' yadın o'siriwde ha'm miynetke umtıldırıwda a'hmiyeti zor. Sonın' menen birge «L», «R» seslerin anıq, durıs ayırıwg'a jatlıqtıradı. Al, mına jan'ıltıpashtar «Q», «P» ha'riplerine qurılıg'an.

Aq shaynekke ko'k qaqpıq,	Aq qaqpıq, ko'k qaqpıq,
Ko'k shaynekke aq qaqpıq,	Ko'k qaqpıq, aq qaqpıq.

Jan'ıltıpashtardıń qurılıs ta'rtibi de qatan' uyqas tu'rinde emes, al tu'rli formada uyqasımli qosıq tu'rinde de yaki bolmasa prozalıq uyqas tu'rinde de kele beredi. Tek g'ana olar bir tekles qıyın so'zlerden du'ziledi.

Misalı: Esiktin' aldı qarabaraq,
Qarabaraqtın' arjag'ı, dala qarabaraq.
Ha'mme qara qasqa baspag'ın,
Qarabaraqlandırmag'a aparatır.
Men de qara qasqa baspag'imdı,
Qarabaraqlandırmag'a aparatırman.

Ulıwma aytqanda jan'ıltıpashtar balalardıń so'z oyını ushın, ku'łki ushın, tildi, yadı jatlıqtırıw ushın do'retilgeni o'z o'zinen ko'rinip tur.

Solay etip jan'iltash degenimiz balalardın' tilin jatlıqtı-ratug'ın, ayırıwda qıyınlıq tuwdıratug'ın, birgelikli so'zlerdin' qayta-qayta ta'kirarlanıwı menen aljasıq ha'm ku'lkı payda etetug'ın, belgili da'rejede uyqasımli qatarlardan turatug'ın poeziyalıq do'retpe. Jan'iltashlardın' u'iken ta'rbiyalıq a'hmiyeti de joqarıda ko'rsetilgen qa'siyetleri menen belgilenedi.

Sorawlar

1. Jan'iltash degen ne?
2. Jan'iltashın' tu'rleri qanday?
3. Jan'iltashın' ta'rbiyalıq a'hmiyeti nede?

A'debiyatlar

Q. Maqsetov, K. Palimbetov. Qaraqalpaq jan'iltashları, No'kis, 1993-jıl.

ERTEKLER

Qaraqalpaq awızeki xalıq do'retpelerinin' bay janrının' birewi ertekler. Ertekler a'yyem zamannan baslap ha'zirgi ku'nge shekem xalıq arasında do'relip, taralıp ha'm ayılıp keledi. Ertekler mazmunının' hayran qalarlıq sulıwıg'ı, xalıq arasınan shıqqan ko'rkem so'zge usta adamlardın' asqan sheberligi haqqında bildirip turadı. IX a'sirde o'tken tu'rk qa'wımlerinin' tilinin' mamalı Maxmud Qashg'ariy ertek so'zinin' ma'nisin' «hesh bir na'rseni a'n'gime qılıwdan aling'an» — dep ko'rsetedi. Durısında da ertek degen burında bolg'an, bolmag'an waqiyalar tuwralı qıyal menen toqıl'g'an, belgili bir syujetke, belgili bir obrazlarga qurıl'g'an, o'z aldına ko'rkemlik o'zgeshelikke iye awızeki prozalıq do'retpe. Ertekler tek tu'rkiy tilles xalıqlarda g'ana emes, al pu'tkil du'nya xalıqlarında ushırasadı. Qaysı ertekti alıp qarasaqta onın' mazmunınan adamlardın' danalı oyın, uslıqır qıyalın, arzuw etken a'rmanların ko'riwge boladı.

Ertekler o'zinin' do'retiliwi boyınsha awızeki xalıq ertekleri ha'm a'debiy ertekler bolıp bo'linedi. Birewin xalıq do'retse,

ekinshisin belgili jazıwshılar do'retedi. Misalı, Pushkin ertekleri, Jumamuratov ertekleri ha'm t.b. Awızeki xalıq do'retken erteklerdi sha'rtli tu'rde u'sh tu'rge bo'liwge boladı.

1. A'jayıp ha'diyseler haqqında ertekler, 2. Haywanat du'nyasına baylanıslı (durısı haywanat obrazları menen adam xarakterin su'wretleytug'ın) ertekler.

3. Turmıs ertekleri.

A'jayıp ha'diyseler haqqında ertekler

Qaraqalpaq folkloristleri bul tiptegi erteklerdi «qıyalıy», «fantastikalıq», «sıyqırlı» dep atap ju'r. Bul tu'siniklerdin' barlıg'ı derlik erteklerdin' haywanat du'nyasına, son'g'ı da'wirdegi adamlardın' turmısına arnalg'anların' ha'mmesine de tiyisli. Sonlıqtan biz «Qıyalıy» dep atalıp ju'rgen erteklerdi, durısında erteklerdin' ha'mme tu'ri qıyalıy, «a'jayıp ha'diyseler haqqında ertekler» dep atadıq.

A'jayıp ha'diyseler haqqındag'ı erteklerde tiykarınan adamlar menen birge da'wler, periler, a'jdarxalar, jılanlar, ka'ramatlı quslar, a'sirese suymıq, ka'ramatlı terekler, ag'ashlar, tayaqlar, taraqlar, aynalar, qılıshlar, almalar, duwaxanlar a'sirese ma'stan mamalar, adamlardın' haywang'a, quslarga aynalıwı, quslardın', haywanlardın' adamlarga aynalıwı, tek qus ha'm haywanlar g'ana emes, al ta'biyattın' zatlarınin', suwdın', ag'ashtın', tastın' so'ylewi, duwa ku'shi menen adamlardın' ushıwı, eldin' ko'shiwi, ushatug'ın gilemler, awqat tayarlaytug'ın da'sturxanlar, t.b. usıg'an ha'diyselerdi bul ertekte bayqaymız.

Bul ha'diyselerdin' barlıg'ı adam turmısına, onın' ku'n ko'risine baylanıslı su'wretlenip jaqsılıq penen jamanlıqtın' qarama-qarsılıg'ına qurıl'g'an. Ha'r qanday a'dilsizlikke, zulumlıqqa, nahaqlıqqa, zorlıqqa, nadanlıqqa qarsı jen'ip shıg'atug'ın oylap tabatug'ın, ka'ramattın' barlıq tu'rlerinen aqıl ku'shi menen paydalanatug'ın adamlar turadı. A'sirese bul erteklerde de adamlardın', ku'shi, aqılı, uqıwı menen patsha qızın alatug'ın jarlı balaları, da'wlet qası qonıp basına

patsha bolatug'in jarlı adamnıń obrazları xalıqtıń arzu-
a'rmanlarına baylanıslı sheber su'wretlenip beriledi.

A'jayıp ha'diyseler haqqında erteklerdin' mazmunı, ideya-
lıq bag'darı, qurılısı, obrazları haqqında teren'irek tu'siniw
ushın olardıń syujetlik o'zgesheliklerine diqqat awdarsaq
og'ada qızıq su'wretlerdi ko'z aldımızg'a keltiremiz.

«Abat batır» erteginde, misalı bir ku'nde qala salınatug'in,
bir qalanı ekinshi jerge ko'shoretug'inın, o'lini tiriltetug'in
ka'ramat ku'shler haqqında qıyal ju'riledi.

«Qıran» erteginde tu'sinde qızdı ko'rip ashıq bolıw,
dosların' ha'tte da'wlerden bolg'an dosların' ja'rdemi me-
nen maqsetine jetiwi, ashıq bolg'an qızg'a u'yleniw, ha'tte
patsha bolıw so'z etiledi.

«Mashaqatlı turmıs keshirgen jigıt» erteginde patsha
da'rejesine ko'terilgen bul jigittin' hayalın' aydarha bolıwı,
onın' o'ltiriliwi, jigittin' jarlı qızına u'yleniwi, onın' joq bolıp
ketiwi, jeztınaq, aq jılan, qara jılanlar menen urısları
an'shının' jolbarıs penen dos bolıwı, an'shının' ja'rdemi menen
qızdın' tabılıwı ga'p boladı.

«Sharqı pa'lekli bala» erteginde bir patsha balasınıń elden
shıg'ıp, bir kempirge bala bolıp onın' qoyın baqqanı haqqında,
sol eldin' bir sulıw qızına u'ylenip qayıp keliw qıyınshılıqları
haqqında so'z bolsa da sol patsha balasınıń «on' qulag'ın
tawlasa aspang'a ushıp ketetug'in, shep qulag'ın tawlasa jerge
tu'setug'in, sharqı pa'lekti» satıp alıwı haqqında so'z boladı.

«Muradına jetken ashıqlar» degen ertekte Ja'lımbet ha'm
Biybisa'nem atlı ashıqlardıń qosılıwı, adam tu'rtse adam
bolıp ketetug'in iyne, qa'siyetli awqat tayarlaytug'in tas tabaq,
ushar gilem haqqında so'z boladı. Qa'siyetli iynenin' ku'shi
menen zulım patsha joq etiledi.

«Batır bala» erteginde adamlardıń duwa menen haywang'a
aynalıwı, u'sh balanın' en' kishkentayının' aqıllı, batır, tapqış,
duwadan paydalanıwı, ashılıq, dushpanlıq, da'wlerdi urısıp
jen'iwı, «dostın' ayag'ının' astına ku'l sebiliwi, dushpannıń
ayag'ının' astına tarı sebiliwi» qusag'an da'stu'rlik motivler
so'z boladı.

«Gu'lza'mze» erteginde atanın' kishkene balasınıń
qorlanıp quwılıwı, onın' periy qızına ushırasıp ashko'z patsha
buyıg'ı menen qıyal menen tigilgen sho'girme, suw tulpar,
alma bolıp otiratug'in peri qızı-Gu'lza'mzeni a'kelip, patsha-
nın' duwa menen tas bolıwı, balanın' patsha bolıwı aytiladı.

«Jılan kepli jigıt penen kirpi kiyimli qız» erteginde jılan
kebi jag'ılıp ketken jigittin' qus bolıp ushıp ketiwi, qızdın'
onın' ko'p qıyınshılıqlar menen izlep tawıp alıwı keltiriledi.

«Nurqızarın» erteginde patsha u'sh balasın Nurqızarın
atlı qustı tawıp keliwdi buyıradı. Suymırıqtın' balaların
aydarhadan qutqarg'an patshanın' kishkene balası Nuwqızarındı
alıp kiyatırg'anında ag'aları jamanlıq etip, qudıqqa taslap
ketedi. Nuwqızarının' jaqsılıg'ı menen bala o'limnen
qutqarılardı. Su'ygen qızına qosılardı.

«Egiz bala» erteginde bir hayaldan eki bala tuwılıp, bular
jetim qalıp, birewin qus asırıp qustın' tilin u'yrenedi, birewin
miyweli ag'ash asırıp ag'ash tilin u'yrenedi. Patshanı
aydarhadan qus tilinin' ja'rdemi menen qutqarg'an bala
aydarhanın' qanı patsha hayalına tamg'anın sorıp onı o'limnen
qutqarayın degende hayal patshag'a «bala mag'an qol uzattı»
dep ayıplaydı. Durısın aytqan son' ag'ash tilin biletug'in
ag'asın' ja'rdemi menen bala qutılıp hayal ot bolıp janıp,
patsha suw bolıp ag'ıp ketedi.

«Arpamadiyan» erteginde patsha balasınıń tawdı tawg'a
urıstiratug'in da'wlerdi, barlıq ma'kkarlıqtı islep janı qutıda
turatug'in mastan kempirdi o'ltirip «ay dese awzi bar, ku'n
dese ko'zi bar» qızg'a u'ylenedi.

«Altın kese» erteginde baydın' u'sh balası boladı, u'sh
qızı boladı. A'kesinin' wa'siyatı boyınsha bir qız jolbarısqa,
bir qız qasqırq'a, birewi tu'lkige beriledi. U'lken balası da'wdi,
ortanshısı a'jdarhanı o'ltirse, kishkenesi jerdin' astınan altın
kese alıp shıg'adı. Olar o'zlerinin' sezgirliги ha'm tapqırılıg'ı
menen ko'p ba'lelerden qutılardı. En' kishkene A'dildin'
patsha bergen qızın ushqırılı ko'se o'zinin' u'sh ayaq atı
menen urlap ketkende bayag'ı jolbarıs, qasqır, tu'lki ke'bindegi
jezdeleri ja'rdem berip balanın' qızın tawıp beredi.

Xalıq ertekleri de xalıq da'stanlarında ayırıwshılardıń atqarıw uqıbına baylanıslı variantlastırılıp atqarılwı zan'lı qubılıs. Tiykarg'ı syujet liniyası saqlang'an menen geypara detallardıń qosılıp tu'sirilip, qısqa, uzın formada, ko'rkem yamasa ko'rkemligi buzılıp ta ayırılwı ertekti ayırıwshılarg'a ta'n. Og'an erteklerdegi ko'p g'ana ko'rkemlik jaqtan bezep turatug'ın so'zlerdin', so'z dizbeklerinin', dialoglardın', monologlardın', qısqası ertektin' ko'rkemlik o'zgesheligine, tiline ta'n elementlerdin' qag'azg'a tu'siwi, jazılıp alınıwı tek ertek ayırıwshılarg'a g'ana emes, al, ertekti qag'azg'a tu'sirip jıynawshılarg'a da baylanıslı. Ertektin' waqıyası bılay tursın, al so'z qurılısındag'ı mag'ızlı elementlerdin' tu'sip qalıwının' onın' ko'rkemlik o'zgesheligine u'lken zıyan tiygizedi.

Haqıyqatında da erteklerde xalıq fantaziyasının', qıyalının' og'ada baylıg'ı ertekti do'retiwshilerdin' ha'm ayırıwshılardıń ertek waqıyaların qıyınnan qıyıştırıtug'ın, fantaziyalıq detallardı, ha'r qıylı zatlardın' «Ka'ramatlı qa'siyetlerin» a'dettegidey ko'rsete biliwi ju'da' ayqın biliniw turadı. En'tan' qalarlıq jeri sol, ertekte, ertekshide o'zinin' bayan etken waqıyasın rastay, turmısta bar na'rsedey etip su'wretleydi.

Bul erteklerge «Qulamet to're», «Duzaqshı g'arrı», «Arıq mergen», «Jansap», «Qudabay mergen», «Aqıllı qız», «To'rt Abdulla», «U'sh ag'ayınlı jigit», «Asan genje», «Altın tawıq», «Altın baslı aydarha», «Bu'kir shal», «Jartı bas batır», «Oral batır», «Tazabay patsha», «Xansayat», «Gu'lziyba», «O'gey ana», t.b. ertekler kiredi.

Solay etip a'jayıp ha'diyseler tu'rkimine kiretug'ın ertekler qaraqalpaq awızeki xalıq erteklerinin' ko'pshilik bo'limin quraydı. Olarda turmıs haqıyqatlıg'ı, o'mir shınlıg'ı ha'dden tis qıyal ku'shi menen beriledi. Bul erteklerdin' ha'r birinde adam qıyalının' sheksizligi, adamlardıń tolıp atırug'an arızı-a'rmanları, olardıń o'z maqsetine jetiw ushın islegen ha'reketleri hayran qalarlıq a'jayıp ha'diyseler menen tolı. Bul tiptegi ertektin' mazmunı da, obrazları da, til qurılısı da o'zine ta'n o'zge'shelikler menen beriledi.

Ertekti do'retiwshiler ta'biyattag'ı, ja'miyettegi, jeke adamnıń o'mirindegi en' qıyın, en' sheshilmeytug'ın ma'selelerdi ortag'a taslaydı, olardı qıyal ku'shinin' ja'rdemi menen sheshiwidin' jolların tawıp beredi. Olardı og'ada qızıq, og'ada qonımlı qılıp aytıp beredi. Usının' o'zinde ertektin' adamlar ushın ku'shi, qu'direti biliniw turadı. Adamlar ertekti tin'lap otırıp, olardıń qıyal menen toqılug'anın umıtıp ketedi. Olar ushın tin'lap otırug'anda da'wler de, periler de haywanlar, quslar da a'piwayı adamlar sıyaqlı ko'rinedi. Olardı ba'rinen de burın jaqsılıq penen jamanlıqtın' gu'resi, jaqsılıqtı jen'ip shug'ıwı qızıqtıradı. Adamlar o'zlerinin' kewli su'ygen qaharmanları barlıq qıyınshılıqlardı jen'ip murat-maqsetine jetkende kewilleri toq bolıp, o'zlerin jaqsı sezedi. Usının' o'zinde erteklerdin' adamlarg'a ta'sir ku'shin ko'riwge boladı.

Ha'zirgi da'wirde texnikalıq progress ko'rilmegen da'rejede, ha'tte qıyaldan da zor rawajlanıp atırug'anda, onın' ja'ne de alg'a qaray o'siwine, a'jayıp ha'diyseler haqqındag'ı ertekler, ulıwma ertek janrı ullı ha'm bahalı material bolatug'ın gu'mansız. Ertekler o'zlerinin' payda bolıw tariyxına iye. Sonın' ishinde a'jayıp ha'diyseler haqqında ertekler en' a'yyemgi da'wirlerde payda bolg'an bolıwı mu'mkin. Degen menen waqtın o'tiwi menen olarg'a son'g'ı da'wir ko'rinislerinin' qosılıwı da zan'lı qubılıs; erteklerde adamnıń ta'biyatqa, ja'miyetke, jeke o'mirge ko'zqarası orın alıwı menen birge ba'rinen de burın olarda o'mirdi qıyal menen su'wretlew u'lgisi bar.

Haywanat du'nyasına baylanıslı ertekler

Qaraqalpaq folklorının' ko'p tomıg'ının' I — II erteklerge arnalg'an tomlarında adamlar turmısın haywanatlar obrazları arqalı su'wretleytug'ın ertekler kirgizilgen. A'jayıp ha'diyseler ha'm adamlardıń son'g'ı zamandag'ı turmısına arnalg'an erteklerge qarag'anda adamlardıń o'mirin haywanat obrazları arqalı su'wretleytug'ın erteklerdin' sanı onsha ko'p emes. Degen menen bul tu'rge kiretug'ın erteklerdin' ga'p sanında

emes. Bul tiptegi ertekler syujet qurılısı, kompozitsiyası, saylanıp aling'an obraz obiektileri, sonday-aq ideyası menen ulıwma ko'rkemlik o'zgeshelikleri boyınsha da u'lken qızıqıwshılıq tuwdıradı.

Qaraqalpaq folklorının' ko'p tomılg'ının' I — II tomlarında barlıg'ı bolıp minaday ertekler kirgizilgen, «Shontıq tu'łki», «Hiyleker qoraz», «Tu'łki menen shag'al», «Sumlıqlı shag'al», «Maqtanshaq qasqır», «Tu'łki menen qoraz», «Zon' g'arg'a», «Maqtanshaq tıshqan», «Eshki, qoy ha'm o'giz», «Arıslan menen qoyan», «Bo'ri menen iyt», «Bo'dene ha'm tu'łki», «Eshek ha'm o'giz», «Sum eshek penen an'qaw tu'ye», «G'arnı menen o'giz», «Qurbaqa menen tıshqan», «Eki tu'łki», «Sum eshek», «Ash qasqır», «Qudaydı aldag'an tu'łki», «Jolbarıs penen eshek».

Solay etip ha'zirgi jıynalıp basılıp atırğ'an bul tiptegi erteklerdin' baslı obrazların quraytug'ın tu'łki, qoraz, shag'al, qasqır, g'arg'a, tıshqan, eshki, qoy, o'giz, tu'ye, arıslan, jolbarıs, eshek, qurbaqa, qoyan, bo'dene, t.b.

Ertekti do'retiwshiler bul haywanlardın' ha'r qaysısında adamlarğa ta'n anaw yaki minaw qa'siyetti ko're bilgen. Sonlıqtan olardıń obrazları arqalı jaqsı menen jamandı, aqıllı menen aqmaqıtı, ku'shli menen a'zzini, qorqaq penen batırdı, aq ko'kirek penen sumdı, jalqaw menen miynet su'ygishti, a'dillik penen a'dilsizlikti, saran'lıq penen tapqıshlıqtı qısqası unamlı qa'siyetler menen unamsız qa'siyetlerdin' talas tartısın turmıslıq ta'rtipte qurıp, en' jaqsı qa'siyetlerdin' u'stemligin, jen'isin, artıqmashılıg'ın sheberlik penen bayanlag'an.

A'l'bette, bul erteklerdin' barlıg'ı da belgili bir tariyxıy da'wirde do'regen. Olardıń do'regen da'wirlerin ha'zirinshe anıqlaw qıyın. Durısında geyparaların' mazmunına qarap sha'rtli tu'rde belgili da'wirge, sotsiallıq ortalıqqa jatqarıw mu'mkin. Biraqta ulıwma alg'anda haywanat obrazı arqalı adamlar turmısın, onıń unamlı, unamsız tamanların so'z etetug'ın erteklerdin' bir da'wir menen sheklenbey ko'p da'wirlerdi qamtıytug'ını, ha'tteki bizin' ku'nimizde de olardıń a'hmiyetin joyılıtpag'anı gu'mansız. Sonlıqtan bul

tiptegi erteklerdin' oqıw qurallarınan, teatr saxnalarınan, televizor ekranlarınan, radio esittiriwinen orın alıwı, ideyalıq ha'm ko'rkemlik jaqtan g'ana emes, ulıwma estetikalıq ta'sir ku'shinin' sulıwlıg'ın ha'm ko'riwshiler menen tin'lawshılarg'a qonımlılıg'ın, turmıs haqıyqatlıg'ın qızıqlı ha'm jen'il tu'sinip alıwshılıg'ınan bolsa kerek.

«Shontıq tu'łki» erteginin' bul variant rus ha'm basqa xalıqlarda ushırasadı. Tu'łkinin' aldawshılıg'ı a'dep jartı urshıq, keyin pu'tin urshıq, onnan son' bir nan, ha'tte bir toqlı, keyninen bir sulıw qızdı urlag'anın basqa tu'łkilerge aytıp, olar buni qaydan taptın' degende, — Men bulardı shontıq quyrıg'ımdı muzlag'an suwg'a batırıp otırıp taptım, — deydi. Tu'łkilerdi aldag'an tu'łki aldawın dawam etip, adamlar o'tetug'ın jolda o'tirikke o'lip jatqanda aldawshı tu'łkinin' o'zi o'limge duwshar boladı. Solay etip «O'tiriktin' quyrıg'ı kelte» degendey-aq shontıq tu'łkinin' o'zinin' aldawshılıq jolg'a tu'sip nabit bolıwı o'tiriktin' aqıbetinin' tragediya menen pitetug'ının o'tirikshi tu'łki obrazı arqalı xalıq sheber qurastırğ'an.

«Hiyleker qoraz» erteginde tawıqlardıń jawı, aldawshı shag'al a'shkaralanadı. To'mende turg'an shag'al joqarıda ag'ashtın' basında shaqırıp turg'an qorazdı aldap to'menge tu'siwdi aytadı. Shag'aldın' pikirin tu'singen qoraz «basshımız bar» bizlerge jumıs isletetug'ın sonın' qasına bar, — dep tazınin' aldına jiberedi. Sizdi jiberген qorazg'a raxmet, menin' to'segimnin' tozıp ju'rgenin bilip, seni bizge jiberген eken. Sol tawıqlardı qorg'ap ju'riwshi basshı biz bolamız, — depti tazı shag'aldın' bel omırtqasın u'zip atırğ'anda. Buni sezgen tawıqlar hiyleker qorazg'a, tazıg'a da shın ju'rekten raxmet aytıptı. Ertekte qorazdın' aqıllılıg'ı, hiylekerligi, shag'aldın' sumlıg'ı ha'm jalmawızlıg'ınan artıq etip su'wretlenip, sumlıqqa ishi tolg'an adamlardıń qay waq bir waq duzaqqa ilinetug'ınılıg'ı ko'rkem bayanlap beriledi.

Sonday-aq geypara erteklerde eki sumlıqlı tiptin' talas-tartısı, birin-biri jen'iw jag'dayı «Tu'łki menen shag'al» erteginde shag'alg'a qarag'anda tu'łkinin' sumlıg'ının' basım-

lig'ı qaqpang'a ildirip qoyg'an maydı tu'lkinin' «men orazaman» — dep shag'alg'a mira't etip, shag'aldı qaqpang'a ildirip, sekirip tu'sken maydı o'zi jegeni menen tu'lkinin' sumlig'inin' basım ekeni ko'rsetiledi. Bul erteke az sumlig'ı bar adamın' qattı sumlıqlı adamnan shalqadan tu'sip pa'nt jeytug'ınlıg'ın tu'lki-shag'al obrazlarında ko'riwge boladı.

«Sumlıqlı shag'al erteginde shag'aldın' o'tirikke qasqır menen dos bolıp, qasqırğa «postın tigip beremen» — dep onı qoy aldırıp jep keyninen shag'al quyrıg'ın kesip basqa shag'allarg'a qosılıp ketip, shag'aldın' qasqırdı aldag'anı aytıladı. Bunda wa'de berip, wa'desin jutıp quyrıq taslap aldap ketetug'inlar shag'al obrazında anıq su'wretlenedi.

Bul tiptegi ertekelede asa ketken sumlıqlılar menen maqtanshaqlar qattı ku'lkige alınıp otıradı. Mısali, «Maqtanshaq qasqır» erteginde basqa qasqırlardan go're ash ko'z bir qasqırdı basqa qasqırlar «jolbarıs» dep maqtap ataydı. Bug'an maqtang'an bul qasqır qoylardı ayamay qıradı eken. Qasqırlar onın' maqtawın jetkerip, turg'an bir attın' da qarnın jarıwg'a ken'es beredi. At qasqırdın' qolayın tawıp, qaq man'layınan bir tewipti. Tepki jegen qasqır zorg'a su'yretilip attın' qasınan qutılıptı. Buni ko'rip qasındag'ı qasqırlar qashıp ketipti. Onı endi hesh qasqır «jolbarıs» dep shaqırmaptı. Bul erteke ko'p maqtana беретug'in maqtansa pan'sıp halın bilmeytug'inlardın' bir ku'n bolmasa bir ku'n mayrılatus'ının, onnan keyin onın' bar abroyınan ayrılatus'ının usı maqtanshaq qasqır obrazınan ayqın seziwge boladı.

Maqtanshaqlardıń mınaday bir tu'ri ha'm qılıqları haqqında mına erteke so'z etedi. «Maqtanshaq tishqan» erteginde bir buwday uranın' qasınan in qazıp alıp, buwdaydı sog'an tartıp, kelgen qonaqlardı mardıyıp, bay bolıp ku'tetug'in tishqan haqqında so'z boladı. Bir ku'nleri ura orta tu'sip qalg'an iyese uradan biydaydı alıp ketkennen keyin, bayag'ı qonaq shaqırıp maqtanshaq bolıp qalg'an tishqan kelgen miymanlarına hesh na'rse tawıp bere almay qalıptı. Kelgenler «Halın'dı bilmey sag'an qonaq shaqırıwdı kim qoyıptı» — dep gu'n'kildesipti de, endigiden bılay onın' menen xabarlas-

pıwtug'in bolıptı. Sonnan baslap onın' o'miri «a'tten', a'tten'» menen o'tipti. Ertek xalıqtın' og'ada danalıq penen ayılğ'an «Ko'rpen'e qarap ayaq uzat» degen naqılı menen tamam boladı. Haqıyqatında bul naqıl ertekelede ideyaliq bag'ıtın belgilep turadı.

Mısali, «Eshki, qoy, o'giz» erteginde iyelerinen ja'bir ko'rgen haywanlardı, olardıń qarnı toq bolıp, jaqsı jasaytug'in jer izlewi so'z etiledi. Olardıń jolda qasqır, jolbarıs terisin tawıp alıp ju'riwi, bunın' menen jolda ushırasqan tiri jolbarıs penen qasqırdı qorqıtıwı, en' aqırında awızbirshilik penen bularg'a jamanlıq etken jirtqış jolbarıs penen qasqırdın' o'ltiriliwi ertekelede birlik penen hadal adamlardıń maqsetine jetiwi, qıyınshılıqtan qutılıwı, ha'tte en' ku'shli jawız dushpanlardı da jen'iwı a'piwayı ha'm ko'rkemlik penen so'z etiledi. Eshki, qoy, o'giz, qarapayım, miynetkesh, o'z miyneti menen ku'n ko'retug'in adamlardı su'wretlese, jolbarıs, qasqır, tu'lki taying'a tanıq, ashko'zlik penen zorlıq etiwshinin' mısalmı ko'rsetedi. Olar ha'mme waqıt a'zzilerge ku'sh ko'rsetiwdi oylaydı. Usı a'dilsizligi ushın en' aqırında o'limge griptar boladı.

Haywanat du'nyasına baylanıslı ertekelede qoyandı ko'pshilik jag'dayda qorqaqlıqtın' belgisi etip ko'rsetedi. Degen menen qoyan ertekelede ha'mme waqıt qorqaq, a'zzi emes, al aqıllı, oylap tapqış, hiyleker, g'amxorshı retinde su'wretlenetug'in jerleri bar. Sonlıqtan bolıw kerek ko'p seriyalı «Ha'sseniy» multfilmin do'retiwshilerde qoyannın' qasqırdı utatug'in unamalı qa'siyetlerin og'ada ko'rkem ha'm isenimli su'wretley alg'an.

Qaraqalpaqlardıń «Arıslan menen qoyan» erteginde arıslannın' jirtqışlıg'ı, ha'r ku'ni qoyanlardan birewin jeytug'ını, bir aqıllı, hiyleker qoyannın' ta'sili menen arıslandı qudıqqa aparıp, qudıqtın' suwında su'wretin ko'rsetip, og'an topılınıp, arıslandı qudıqqa tu'sirip o'ltiriwi, solay etip ku'nde bir qoyan jep turg'an arıslannan qoyanlardı qutqarıwı ertekeledegi haywanlar obrazına da adamlardag'ıday sıyaqlı aqıllılıq, tapqırılıq, danalıq qa'siyetlerdi ja'mlestiriw bolıp esaplanadı.

Bunday jag'daydı bo'riga baylanisli erteklerde de ushiratamiz. Bo'ri ko'pshilik erteklerde jawiz, jirtqish, zulim bolip unamsiz jobada su'wretlenedi. Geyde sonday erteklerde ushirap qaladi, onda ba'ri basqasha jobada su'wretlenedi. Misali, qaraqalpaqlardin' «Bo'ri menen iyt»erteginde bo'ri menen iytin' o'z-ara bir-biri menen pikir alisiwi, qalay jasaw jag'dayi so'z etiledi. Ekewinin' de turmis, shag'iniwları, tilekleri ortag'a taslanadi. Ash, arıq bo'ri iytten, - semiriw ushin ne qiliw kerek, — degende iyt,— birewdin' u'yin bag'ıw kerek, ol ne jese sag'an sonı beredi, sonnan son' jaman bolmaysan', etke shig'ıp, semiresen' deydi. Tın'lap turıp buni bo'ri maqul ko'redi. Bir waqıtta birden bo'rinin' ko'zine iytin' moynındag'ı qarg'ı ko'rinedi. Qasqır, - bul ne, — dep iytten sorasa, - usı qarg'ı menen u'y iyesi ku'ndiz baylap qoyıp tu'nde jiberedi, — deydi iyt. Sonda qasqır: «Ba'ntte turıp, sendey bolıp semiz bolg'anşa, o'z ayag'ımda arqayın ju'rip, arıq bolg'anım abzal, — dep o'z jo'nine ketedi. Biraq ko'p uzamay bo'ri ashtan o'ledi.

Ertectin' ideyalıq mazmunına na'zer awdarg'anda bo'ri so'zindegi erkinlikti ku'sew, bo'rilerdin' barlıq jirtqishlıq ha'reketlerin bilay qoyg'anda, onın' pikirini iytin' pikirini menen salıstırg'anda anag'urılı mazmunlı ekenligi ertekshinin' aytayın degen oyınin' tiykarg'ı da'ni ekenligi bayqalıp turadı.

Xalıqtın' yumorı menen oylap tapqıshlıg'ı xalıq erteklerinin' en' a'hmiyetli belgilerin quraydı. Misali, «Eshek ha'm o'giz» erteginde eshek kelip ku'nde qosqa qosılıp sharshap ju'rgen o'gizge sumlıq u'yretedi. «Bu'gin sizler otın'ızdı jemey, jorta awırın'ız, sonda qosqa qosılıw miynetinen qutılāsız»-deydi. Eshektin' aytqanın qılıp o'gizler jorta awıradı, aldına salg'an ottı da jemeydi. U'ydin' iyesi sol ku'ni su'retug'ın jerge eshekti qosqa qosıp, ol jer ha'm qattı, soqpaqlıq jer eken, - eshektin' moynı jara bolıp o'leyin deydi. Keshke eshek o'gizlerge kelip, tez ta'wir bolg'an bolın' «otın'ızdı jen'», xojayınin'ız qassaplar menen so'ylesipti «eger o'gizler bu'gin otın jemese, qassapqa berip soydıraman» — dep atır,

— depti. O'gizler shaqqanlasıp otın jep, erten'ine qosqa qosılğ'an eken. Eshek bir sumlıg'ı basına jetip miynet shekse, ekinshi sumlıg'ı menen miynetten qutılğ'an eken. Bul ertekte eshektin' aqıllıg'ı, hiylekerligi, oylap tapqıshlıg'ı ko'rsetiledi. Adamlardin' birde aqılı, sumlıq penen pa'nt jese, ekinshi bir jerde bunin' ja'rdeminde ko'p qıyın ma'selelerdi sheshiwge ja'rdemlesetug'ının an'latıp turadı.

Xalıq erteklerindeki adamlardin' baylanıstırıp syujet qurılıshlıq, ha'r qıylı adamlardin' minez-qulqın ashıwshılıq, ku'n ko'ristin' qıyınshılıqların bayanlawshılıq, ha'r qanday qıyın isti aqılğ'a jen'diriwshilik ken' orın alg'an ha'm bul belgili bir folklorlıq da'stu'r bolıp qa'liplesken.

Juwmaylap aytqanda, adamlar turmısın haywanat obrazları menen su'wretleytug'ın ertekler awızeki xalıq prozasının' en' sulıw, en' o'tkir, en' qızıq, en' ıqsham do'retpeleri bolıp esaplanadı. Onda ertecti do'retiwshilerdin' xalıq turmısın teren' biletug'ını, adamlardin' minez-qulqların teren'nen ashqanı, haywanlarga ta'n bolg'an geypara o'zgeshelikler menen unamli ha'm unamsız obrazlardin' do'retiliwi bul erteklerge ayrıqsha tu'r berip turadı. Qatnasıwshı personajlar haywanlar bolg'an menen, ha'tte haywanlarga tiyisli momentlerdi qamtıg'an menen bul erteklerde tiykarınan haywanlar du'nyası haqqında emes, al adamlar du'nyası, adam o'miri, adam minez-qulqı haqqında ga'p boladı.

Haywanlardı obiect qılıp ertek do'retiw uzaq da'wirlerden baslang'an bolıw mu'mkin. Bul ertedegi totemizm dinine baylanisli da, bolmawı da mu'mkin. Haywanlarda adamlaray bir janlı zat degen eski tu'siniklerge baylanisli da bul tiptegi ertekler do'rew mu'mkin. Degen menen haywanlardin' bu'gingi ku'ni a'debiyatta, a'sirese balalarga arnalg'an a'debiyatta bekkem orın alıwı obrazlı oylawdin' burınnan son'g'ı kiyatırg'an en' tiykarg'ı obiecti bolıp qa'lipleskeninen derek beredi.

Obrazları haywanlar bolıp keletug'ın erteklerdin' adam turmısın su'wretlew usılı, yag'nıy folklorğa ta'n bolg'an do'retiwshilik metodqa na'zer awdarg'anda, a'lbette, tiykarınan adam o'mirindeki shınlıq, onın' ha'r qıylı minez-qulqı so'z

etiliwi menen birge bulardın' ha'mmesinin' fantaziya, qıyalg'a qurılǵ'anlıǵ'ı, mifologiyalıq elementlerdi de o'z ishine alǵ'anlıǵ'ı ko'rinedi. Sonın' menen bul tiptegi erteklerde tek o'tken da'wirler tariyxı g'ana emes, al ha'zirgi zamang'a say ko'zqaraslarda morallıq ha'm etikalıq jag'daylardın' orın alıwı ayırıqsha qızıǵ'ıwshılıq tuwdıradı.

Turmıs ertekleri

Turmısqa baylanıslı ertekler a'jayıp ha'diyseler haqqındag'ı yamasa haywanat du'nyasına baylanıslı erteklerge qarag'anda turmısqa, o'mirge biraz jaqınlıǵ'ı menen ayrılıp turadı. Usı jag'ı olarda basımırq su'wretlenedi. Degen menen bul erteklerde de joqarıdag'ı erteklerdin' ko'rınisleri ushırıp otıradı. Bul erteklerdin' atının' o'zi-aq ko'p na'rselerdi an'latıp turadı. Misalı, «A'dil patsha», «Jarlının' qızı», «Aq kewilli jigit», «O'jet bala», «Ku'nlikshi», «Jetim qız», «Aqıllı qatın», «Sheshen bala», «Aqılsız bala», «Qırıq awız o'tirik aytqan shopan», «An'qaw g'arın», «Eki dos», «Aq kewillinin' atı ozbaydı, tonı tozbaydı», «Aqıllı arımaydı, altın shirimeydi», «Aqıllı bala», «Aqıllı g'arın», t.b.

Turmıs ertekleri dep biz sha'rtlı tu'rde atap kelemiz. Bul tiptegi erteklerde de a'jayıp ha'diyseler haqqındag'ı yamasa haywanat du'nyasına baylanıslı erteklerde de adam turmısı, o'mirine baylanıslı jag'daylardın' bolatug'ının esten shıǵ'armawımız kerek. A'lbette, turmısqa baylanıslı erteklerde adam o'miri, adam turmısının' geypara tamanları ken'irek su'wretlenetug'ın bayqaladı. Turmıs erteklerinde adam o'mirinin' ha'r qıylı ta'replerine kewil bo'linip otıradı. Onda biz aqıllı, aqmaq, a'dil ha'm zulım patshalardı, aqıllı ha'm nadan baylardı, dana ha'm saran' ata-analardı, aqıl ha'm aqmaq balalardı, so'zine berik ma'rt jigitlerdi, oylap tapqısh bilgir hayallardı, hesh kimnin' yadına tu'speytug'ın so'zlerdi tabatug'ın, sheshen, bilimli jetim qız, jetim ballardı, an'qaw ha'm an'qıldaq ha'm aqıllı g'arılardı, hayran qalarlıq ko'rkem so'zdin' ustası shopanlardı ko'remiz.

Durısın aytqanda bul tiptegi erteklerde aqıllılıq penen aqmaqlıq, bilimlilik penen nadanlıq, tapqırılıq penen topaslıq, a'dillik penen zulımlıq jaqsılıq penen jamanlıq, tuwrılıq penen urılıq, sulıwlıq penen ba'tbesherlik, qısqa, adam o'mirinin' unamlı ta'repleri menen unamsız ta'replerinin' mudam shayqası, olar arasında udayına bolıp turatug'ın qarama-qarsılıq so'z boladı. Turmıs ertekleri adam o'mirinin' bul qubılısların qıyınnan qıyıştırıp, qısqa ha'm a'piwayı, a'jayıp ha'm tu'sinikli til menen bayanlawg'a bag'darlang'an.

Turmıs erteklerinde syujetin' ıqshamlıǵ'ı, obrazlardın' onsha ko'p bolmawı, waqıyanın' tez baslanıp, tez rawajlanıwı, waqıyanın' shiyelenisiwinin' uzaqqa sozılmaıwı, pikirdi o'tkirestiriw ushın naqıl-maqallardın' t.b. ko'rkem su'wretlewlerdin' isletiliwi ayırıqsha diqqat awdaradı. Ha'rbir ertekte adam oyının' ushqırılıǵ'ı, tapqırılıǵ'ı, syujet qurıwda, obraz do'retiwde, ko'rkem so'z qurawda sheberligi ko'zge taslanadı. Ha'r bir ertekti ko'rkem so'z benen islengen bir imarat dese boladı. Ertelerde ko'rkem so'z qurıwda adam oyının' sheksizligi sonshellı haqıyqatında da tan' qalasan'. Misalı, «Qırıq awız o'tirik aytqan shopan» ertegin alayıq.

Bir patsha qırıq awız o'tirik aytqan adamg'a qızımdı beremen depti. Sonda elden 40 o'tirik aytqanday adam tabılmaptı. Bir ku'ni bir shopan kelip «men aytaman» depti.

Taqır, bir qoyan urıp alıp edim, ishinen bir yarım batpan may shıqtı. Etigime jag'ıp edim, birewine jetip edi, birewine jetpey qaldı. Son'ınan etigimdi dastanıp jatıp qaldım. Tu'nde qarasam eki etigim to'belesip atır eken. May jaqqan etigimdi eki urdım, may jaqqag'an etigimdi bir ma'rtebe urdım.

Azanda tursam, may jaqqag'an etigim qashıp ketipti. Bir etigimdi bir ayag'ıma sug'ıp ju'rip edim, ju're almadım, eki ayag'ımdı bir etikke sug'ıp edim, ana tawdan bir basıp, mına tawdan bir basıp, bir sadaqanın' u'stinen shıqtım. Qarasam usı sadaqada taq etigim tabaq tartıp ju'r eken. Mennen qorıqqanınan qos tabaq, sasqanınan u'sh tabaq, bir o'zime bes tabaq a'keldi. Ba'rin iship-jep toyıp alıp kettim.

Bir baytalım bar edi, sol baytalım poshalap ketken eken. Biyik tawdın' basına shıg'ıp qarasam ko'rinbedi. So'ytıp turg'anda, o'n'irimnen ko'zi joq bir iyne tawıp alıp, bir awlaq jerge shanship, u'stine minip qarap tursam, baytalım jeti qırdın' arjag'ında jayılp ju'r eken. Jaqınlap barsam bir da'rya shıqtı, qınımdı minip, pıshag'ımdı esip baratır edim, o'ttim de kettim. Barsam biyem qulınlap qalg'an eken. Uslap alıp baytalımdı minip, qulınımdı aldım alıp edim, baytalım jata qaldı. Qulınımdı minip, baytalımdı aldım alıp ko'lge keldim. Baytalımdı suwg'arayı desem suw qatıp qalıptı, teptim-teptim oyılmadı. Sonnan keyin basımdı suwırıp alıp, kegirdegimnen uslap muzdı urıp edim, ko'ldin' muzı oyıldı. Sonda xan; «Ko'l degenin' bir kishkene ko'lshik shıg'ar» - deпти, «Ko'lshik bolsa ko'lshik shıg'ar, taqsır, bir jag'ınan ushqan qara qus arjag'ına qanatı talıp, zorg'a jetetug'ın edi» — deydi. «Qara qus degenin' japalaq shıg'ar» — deydi xan. «Japalaq bolsa, japalaq shıg'ar, taqsır, bir u'ye qanatı u'zik bolatug'ın edi» — deydi. «U'y degenin' jappa shıg'ar» dedi. «Jappa bolsa, jappa shıg'ar, esiginen mo'n'iregen bug'anın' dawısı to'rine tal-tal baratug'ın edi» — dedi.

— «Usınshama o'tiriktin' ba'rin aytın', al senin' murnın' nege pushıq» — dedi xan.

«Xan degende qırıq jigittin' aqlı boladı deytug'ın edi, taqsır sizde bir kisinin' de aqlı joq eken. Sonshama muzdı sindırıp ju'rgen basta murınnan ne qalsın» — deпти.

Sonnan keyin so'zden jen'ilgen xan qızın beriwege ırzashılıg'ın beripti.

Joqarıdag'ı ertekte adam qıyalının' qanshama ushqırlıg'ı, adam oyının' qanshama danalıg'ı qıyınnan qıyıştırılıp aytlıg'an so'zlerde hayran qalarlıq etip su'wretlengen.

Turmısqa baylanışlı erteklerde aqıl-na'siyat, a'dep-ikramlılıq, jaqsılıq penen jamanlıq arasındag'ı talas-tartışlar ju'z beredi. Mısalg'a, «Jaqsılıq qılsan' o'zin'e, jamanlıq qılsan' o'zin'e» degen ertekti alayıq. Bir hayal bir danışpan adamg'a barıp: — Birewge birew jaqsılıq qılsa ne qıladı? — dep

soraptı. Sonda danışpan adam: «Jaqsılıq qılsan' o'zin'e» — dep juwap beripti, Onnan son' ja'ne: — Bir adamg'a bir adam jamanlıq qılsa ne qıladı? — dep soraydı. Og'anda joqarıday etip «Jamanlıq qılsan' ha'm o'zin'e» — dep juwap beredi. Hayal usının' durıs, durıs emesligin sınap ko'reyin dep u'yine kelgen bir diywanag'a uw salıng'an nandı beredi. Ol diywana nandı jemey qoynına salıp uzaq ma'nzillerdi asadı. Ol jolda ashırqap kiyatır'ın atalı-balalı ka'rwandı ko'redi. Olar diywanadan nan soraydı. Ashırqag'anlardı ayap qoynına salg'an nandı olarg'a beredi de, o'z jo'nine ketedi. Uwlı nandı jep atalı-balalı ka'rwannar o'ledi. Bul bayag'ı uwlı nandı bergen hayaldın' eri ha'm balası edi. Solay etip, «Jaqsılıq qılsan' o'zin'e», «Jamanlıq qılsan' da o'zin'e» degen ga'ptin', ma'nisi tastıyıqlanadı.

Turmıs erteklerinde tiykarg'ı su'yetug'ın en' hasıl qa'siyet a'dillikke, a'dillikti ha'mme qa'dirleydi. A'dillikke xan, qara da bas iyedi. Mısalg'a, «A'dil patsha» ertegin alayıq. Onda patshag'a aqlılı so'z ayıp unag'an A'dil atlı balanın' xannın' qızın alıp, onın' jurtının' jarısın sorag'ını, aqlılı, a'dil, to'religi menen keyninen xannın' barlıq jurtına iyelik etkeni so'z etiledi. A'dil patshanın' ka'rwannın' haqısın, g'arrının' qunın to'relik etip sheshiwinin' o'zinde qanday a'dillik hu'kim su'rgenin bayqaysan'.

Ata-bala ma'selesi turmısqa baylanışlı erteklerde jiylı orın alıp otıradı. Mısalı, «Bekimbet baqıl» ertegin alayıq. Onda u'sh balasına du'nyanı bo'listirip berip, o'zi qarawsız qalg'an Bekimbet baqıl haqqında so'z boladı. Qarawsız qalg'an Bekimbet baqıl bir-birine bildirmey u'sh balasına da aytpawg'a wa'desın alıp, «menin' usı to'segimnin' astında bir gu'ze altın bar, men o'lgen son' sonı sen al» dep aytadı eken. A'kesi o'lgennen keyin u'shewi sırlassa u'shewine de usı ga'pti aytqanı belgili boladı. U'sh bala aytqan jerdi adam boy qazg'an eken, bir o'gizdin' shaqı shıg'ıptı. Shaqqa u'n'ılse onda bir xat bar eken. Xattı oqıp ko'rse mınaday so'zler jazıl'ın:

A'kenin' ko'p bolar balada haqqi,
Balalarım meni asıraydı g'oy dep,
Bar du'nyamdı,
U'sh balag'a ten' bo'lip,
O'zi dalada qarawsız qalg'an,
Bekimbet baqıldın' o'n'menine,
Ust o'gizdin' shaqı

Bunı oqıp ko'rgen Bekimbet baqıldın' u'sh balası «waq» a'kemizge qaramag'an ekenbiz-aw dep pa'nt jepti.

Mısali, «Jarlının' qızı» ertegin alayıq. Burında bir xan o'z yurtınan «du'nyada ne qattı», «ne ju'yrik», «ne mazalı» degen sorawg'a juwap tappaqshı bolıptı. Bug'an heshkim ju'reksinbey, bir jarlının' jeti jasar qızı a'kesinen xan aldına usı so'zlerge juwap aytıwg'a aparıwdı soraptı.

Qız xan aldına barıp, — Xanımız, siz «du'nyada ne qattı» — depsiz. Menin' mınaw g'arrım ku'nde arqalap otın tasıydı. U'ye kelgen waqıtta iynindegi bir tırmışın jazdırsa, ekinshi tırmışın jazdıra almaydı. Sog'an qarag'anda du'nyada joqshılıq qattı ma deymen. Al ekinshi sorawın'da «du'nyada ne ju'yrik» depsiz. G'arri tu'nde awqatqa toyıp alıp, erten' u'sh-to'rt arqa otın akeledi. Al ol aytqanı bolmay bir arqa otın zorg'a a'keledi, sog'an qarag'anda du'nyada til ju'yrik shıg'ar, deymen. U'shinshi sorawın'ızda «du'nyada ne mazalı» depsiz. Meni tu'nde g'arrım menen kempirim ortasına alıp jatadı. Al azanda qarasam shette jatqanımdı ko'remen. Sog'an qarag'anda du'nyada birin-biri su'ygen ashıqlıq mazalıma deymen — dep qız juwap berdi. Xan qızdın' aqıllılıg'ın bilip, o'zine hayallıqqa almaqshı boladı.

Jawshılar qızg'a kelip, «sizdi patshag'a aytırıp keldik, qalın' malın'a ne bersin», — degende: Qız: — On bes oraq, jigirma bes ketpen, eliw g'arg'a, alpıs shımshıq bersin. Al u'yindegi jalg'ız qozısın berse bersin, bermese o'zi bilsin, xanın'a sonı aytıp bar, — depti. Xan bug'an oylanıp qalıptı. Oylasatug'ın bir dana adamdı shaqırıp sorag'anında ol bilay depti. On bes oraq degeni jigit, on besinde oraqtay keskir boladı. Jigirma bes ketpen degeni jigit jigirma besinde

ketpendey kesedi, eliwde adamnın' g'arg'aday-aq halı boladı, alpısta bolsa sizdey aqılsız xannın' shımshıqtay-aq halı boladı. U'yindegi jalg'ız qozısın bersin, bermese o'zi bilsin degeni u'yindegi jalg'ız balasına alsın, almasa ga'pin qoysın degeni, depti. Solay etip xan qızdı balasına alıp bergen eken.

Bul ertektin' ha'r bir ga'pinde qanshama ma'ni jatır. Adamnın' o'mirinin' ha'r bir bo'legindegi ta'g'diri, og'an berilgen ko'rkem baha, aytayın degen pikirdi durıs ettirip aytpastan, ko'rkem so'zdin' ja'rdemi menen qamırdan qıl suwırg'anday etip aytıw, en' qıyın ma'selede de isti aqlıg'a salıp sheshiwde ko'rinedi.

«Aq kewilli jigit» erteginde hadallıq, pa'klik penen birge, so'zge sheshenlik, so'zdi astarlap so'ylewshilik u'lgileri bar, bir jigit suwg'a ıg'ıp baratırğ'an japtag'ı almanı alıp jartısın jegen waqıtta, bul almanın' iyesi bar shıg'ar, iyesin razı etip jeyin dep japtı jag'alap iyesin izlep ketedi. Sol almanın' tu'sken jeri bag'dı, bag'dın' iyesi g'arrını tabadı. G'arri balanın' haq kewilligine, hadallıg'ına ırazı bolıp, og'an qızın bermekshi boladı. G'arri: — Balam, menin' eki ayag'ı, eki qolı, eki ko'zi, eki qulag'ı, tili joq sonday bir taqılettegi qızım bar edi, sizge sonı miyasar ko'rdim depti. Jigit bug'an qayıl bolıptı. So'ytıp g'arri jigitke qızın ko'rsetse «ay dese awzı, ku'n dese ko'zi bar» bir sulıw qız. Jigit g'arridan aytqan so'zinin' ma'nisin soraptı.

— Barekelle, balam, sizge menin' eki ayag'ı joq degenim-biymezgil ko'shege shıqpaydı, eki qolı joq degenim-na'ma'hramnın' qolınan almaydı. Al eki ko'zi joq, eki qulag'ı joq degenim na'ma'hramnın' ju'zin ko'rmegen, biyhasıldın' so'zin esitpegen edi, tili joq degenim-heshkimge qattı so'ylep qattı so'z aytpag'an edi, — depti g'arri.

So'zdi astarlap, sheberlep aytıw menen adamnın' o'z maqsetine jetiwi «Ku'nlikshi» erteginde ayqın su'wretlenedi. Xalıqtın' awhalın biliw ushın u'stine a'piwayı bir adamnın' kiyimin kiygen patsha xızmet islep atırğ'an ku'nlikshige kelip «bir ku'nge neshe ten'ge alıp islep atırsan» depti. Bir ten'ge,

dep juwap beripti ku'nlikshi. Bul ko'p g'o, onı ne qılasan' degen sorawg'a ku'nlikshi, bir ten'ge to'rt shayı boladı, bir shayını qarızıma beremen, bir shayını qarızg'a beremen, bir shayını hayalımız benen awqat qılamız, al bir shayını suwg'a taslayman, depti. Patsha taxtına otırıp, esitken so'zdin' ma'nisin biliw ushın ku'nlikshini shaqırtıp soraptı. Sonda, ku'nlikshi: —Bir shayını qarızıma beremen degenim, menin' u'yimde ata-anam bar, olardan qarızım ko'p, bir shayını solar ushın jumsayman. Bir shayını qarızg'a beremen degenim menin' balalarım, qızlarım bar, olar erten'gi ku'ni men qartayg'anda asıraydı, sonın' ushın bir shayını solar ushın jumsayman. Bir shayıg'a duz alıp, suwg'a salaman, hesh tatımaydı, sizin' patshalıq da'wirin'izde duz ju'da' qımbat depti diyqan. Patsha bunı esitip duzdı arzanlatıp xalıqqa jaqsılıq qılğ'an qusaydı deydi.

«Jetim qız» erteginde adamnın' mın'san a'rmanlarınan' iske asırwı, ha'tte qıyın jag'daylarda adamg'a haywanlardın' da, quslardın' da doslıq mehir-muliabbatınan' bolatug'ını jo'ninde qıyal menen mınaday waqıya torlanadı. Bir diyqan hayalı o'lip, qızı bar bir hayalg'a u'ylenedi. O'lgan qatınan bir qızı boladı. O'gey ana jetim qızg'a qatal zulımlıg'ın o'tkerip, otırsa basına, tursa ayag'ına urıp, ku'n bermeydi. Diyqannın' bir ko'k sıyrı boladı, hayal jetim qızg'a baqtırıp, qolına paxta berip iyirip jip etip a'kel deydi, jılap turg'an qızg'a ko'k sıyrı ja'rdem berip, paxtanı awzınan jutıp, quyırğ'ınan jip etip shıg'aradı. O'gey ana sen bul jipti qaydan taptın' dep azapladı, erten'ine ol jipti qolına berip bunı bo'z etip a'kelesen' deydi. Ko'k sıyrdın' ko'megi menen jetim qız onı bo'z etip a'kelip beredi. Qatın ba'lenin' ba'rin sıyrdan ko'rip soydıradı. Soyılmastan sıyrı qızg'a, menin' su'yeklerim, sag'an kiyetug'ın kiyim boladı, jıynap belgili jerge ko'm deydi. Qız solay isleydi. Baqtıratug'ın sıyrı joq, o'gey ana og'an bir qap qızıl tarı menen aq tarını aralastırıp, usını ayırasan' dep g'a'zebin tigedi. Qız ne qıların bilmey otırg'anda bir aq tawıq penen qızıl tawıq kelip, tarını ayırıp beredi. Qatını

qızı menen awıldag'ı toyg'a keter aldında jetim qızg'a g'urıq bolıp ju'rgen tawıqtı on bes ma'yek penen berip men kelgenshe shıg'artıp qoy, bolmasa o'lesen', dep tapsırma berip ketedi. Jetim qız jılap otırg'anda tanıs kempir kelip, qurıq bolg'an tawıqqa o'zinde bar 15 sho'jeni salıp qızdı quwandıradı. Qız tapsırmanın' orınlag'anına quwanıp, toyg'a barmaqshı bolıp, sıyrdın' su'yegin ashısa, qızg'a kerek barlıq hasıl kiyimler tayın bolıp tur eken. Qız hasıl kiyimlerde kiyip toyg'a baradı, onı jaqsı ku'tip hu'rmet ko'rsetedi. O'gey ana menen qızı esikte qaladı. Olar ashıwlanıp qaytadı. Jetim qız olardan burın u'yge kelip otıradı. O'gey qatın, bir ku'nde tawıq sho'je shıg'ara ma, dep qızdı qattı sabaydı. Usı waqıtta sol eldin' patshası o'lip, ornına patsha saylamaqshı boladı. Sol patshanın' wa'zirinin' qolına jetim qızdın' tu'sip qalg'an gewishi tu'sedi. Wa'zir, mina gewish kimnin' ayag'ına bolsa sol patsha hayalı boladı dep dag'azalaydı. Jetim qızdı tawıp alıp gewish onın' ayag'ına bolatug'ını anıqlanadı. Solay etip jetim qız patsha hayalı bolıp, patsha xalıqtı a'dillik penen soraydı.

Jogarıdag'ı erteke turmista og'ada kem ushırasatug'ın o'gey ananın', buring'ı hayaldın' perzentlerine ha'dden tis zulımlıg'ı og'ada isenimli hayran qalarlıq mısallar menen ta'riplenedi. Bir maydanda jip iyirip, bir maydanda bo'z toqıw, bir maydanda bir qap tarını ag'ın bir jaqqa, qızılın bir jaqqa ayırıp, bir maydanda g'urıq bolg'an tawıqqa sho'je shıg'artıp, qısqaşı jetim qızg'a adamnın' aqılına ug'ras kelmeytug'ın tapsırmalardı beriliwi shın ma'nisinde o'gey ananın' ha'dden tis zulımlıg'ınan, g'a'zebinen derek beredi. Ertekshiler ha'r waqıt a'zziler ta'repinde, olardı qollawg'a, maqsetine jetkeriwge tayar. Sonlıqtan olar qızg'a ja'rdemesiw maqsetinde jip iyirip, bo'z toqıwdı ko'k sıyırğ'a tapsıradı, ha'tte onın' su'yeklerin jetim qızg'a tayın kiyim-kenshek qılıp qoyadı. Bir qap aralasıp ketken aq tarı menen qızıl tarını tawıqqa ajıratıradı, jetim qızdı maqsetine jetkeriw ushın a'dil patshann' hayalı da'rejesine jetkeredi. Bul erteke turmıs haqıyqatlıg'ı menen adamnın' arızıw-a'rmanları sheberlik penen ushlastırılıp berilgen.

«Aqilli qatın» erteginde hayalının' aqılı menen jigitin' maqset-muratına jetiwi su'wretlenedi. A'kesi o'lerde balasına minaday aqıl beredi; Birinshiden, o'zin'nen u'lken adamnıñ to'meninde, o'zin'nen kishi adamnıñ joqarısında otir.

Ekinshiden, mayda so'yleme, iriden so'yle, al u'shinshisi bolsa, ha'ptesine bir ret u'stin'di jan'alap kiy. Al, balam, aqıldan adasıp qısılg'an jerin'de qatınnıñnan aqıl al. Menin' na'siyhatım usı, usıladı yadın'nan shıg'arma depti. Bulardı yadınan shıg'arg'an jigit jarılanaıp qaladı. Qatınnıñ aqılı menen oylag'an maqsetlerine jetip jigit kewildegidey da'wran su'redi. Ertektin' bahalılg'ı ata so'zinin' danalıg'ında, ata na'siyhatının' o'mir menen qalay bolsa solay baylanıslılıg'ında. «Aqıllı arımaydı, altın shirimeydi» erteginde de o'z ku'yewin, qaynatasın o'limnen qutqarg'an aqıllı kelin jo'ninde so'z boladı.

Turmısqa baylanıslı qaysı ertekti alsaqta «Eki dos», ya «Aqıllı bala» ma, «Aqıllı g'arrı» ma, «Aq kewillinin' atı ozbaydı, tonı tozbaydı» ma, «Bilgish shopan» ba, «Na'siyhat satıp alg'an bala» ma, «Baylardan haqısın alg'an bala» ma, qısqası qaysısın tallawg'a alıp qarasaqta jaqsı menen jamannın', aq penen qaranın', a'dillik penen a'dilsizliktin' gu'resin ko'remiz. Ha'r bir usı ertekekler menen tanısqan adamg'a sabaq bolatug'ın na'siyhattı bayqaymız.

Har bir ertekek o'zine ta'n ko'rkemlik o'zgeshelikke iye. Onın' baslanıwı, waqıyanın' shiyelenisiwi, sheshiliwi, pitiwi o'z aldına bir o'zgeshelikler menen beriledi. Ertekeklerdin' baslanıwında «Buring'ı o'tken zamanda» - onın' variantları ko'p boladı. Ertekeke qatnasqanlardın' ha'r qaysısının' so'zi, ha'r qaysısının' ha'reketi toladı. Ertektin' mazmunında xalıqtın' naqıl-maqalları da ko'p orın alg'an. Ha'r qıylı sha'rtler, ilme so'zler, astarlı so'zler, jumbaq waqıyalar, ka'ramat na'rseler ertekeklerdin' mazmunına ta'n bolıp keledi. Ertekeklerde so'z etilgen waqıyalardıñ kewildegidey «maqset muradına jetip» tamamlıwı da usı janrdag'ı xalıq do'retpesinin' og'ada teren' gumanistlik ruwxınan derek beredi.

Sorawlar

1. Ertekekler degenimiz ne?
2. A'jayıp ha'diyseler haqqındag'ı ertekeklerdin' tiykarg'ı o'zgeshelikleri qanday? Misallar keltirin'iz.
3. Haywanlar du'nyasına baylanıslı ertekeklerdin' o'zgeshelikleri qanday? Misallar keltirin'iz.
4. Turmısqa baylanıslı ertekeklerdin' o'zgeshelikleri qanday?

A'debiyatlar

1. Qaraqalpaq folklorı, ko'p tomliq, I—II tomlar, No'kis 1977-jıl.
2. Q. Mambetnazarov. Qaraqalpaq ertekekleri haqqında, No'kis, 1981-jıl.

SHESHENLIK SO'ZLER

Sheshenlik so'zler yaki to'relik so'zler qaraqalpaq folklorında o'z aldına janrdı quraydı, olardıñ ishinde Jiyrenshe sheshen so'zleri ayrıqsha orın tutadı.

Jiyrenshe sheshen so'zleri bizin' a'sirimizdin' 30-jıllarınan baslap qaraqalpaq folkloristleri ta'repinen xalıq arasınan jıynala basladı. Olardıñ geypara u'lgileri jurnallarda, toplamlarda, kitaplarda basılıp keldi. 1960-jılı Q. Maqsetov, K. Mambetnazarov, N. Kamalov tayarlag'an «Qaraqalpaq legendaları ha'm anekdotları» degen kitapta Jiyrenshenin' sheshenlik so'zlerine o'z aldına orın berildi. Son'g'ı waqıtta qaraqalpaq a'debiyatshılarının' Jiyrenshe sheshen so'zleri haqqında maqalaları jariq ko'rđi.

Bizde ha'zirge shekem a'debiyattanıw ha'm folkloristika iliminde shatash bir ma'sele ju'z berip keledi. Ol da bolsa, avtorı joq shıg'arma folklor, avtorı bar shıg'arma jazba a'debiyat degen. Bul teoriyanı anıqlaytug'ın waqıt jetti, og'an o'zgeriste kirgiziw kerek. Durısında avtorı bar, avtorı belgili en' jaqsı do'retpelerdin' de xalıq arasına tarap variantlasıp folklor'g'a aynalıp ketiwi mu'mkin. Bul zan'lı qubılıs. Folklor do'retpeleri tek awızsha g'ana emes, al avtorı belgisiz bolıp, jazılıp ta do'retiliwi mu'mkin. Misalı, «G'a'rip-ashıq», «Sayat-xan-Hamre» t.b. da'stanlar usılay do'regen. Solay etip, folklorı

o'zlerinin' do'reliwi, taralıwı, tili, stili, atqarılıwı jag'ınan jazba' a'debiyat shıg'armalarınan ayrılıp turadı. Sonlıqtan jıraw-baqsılar, qıssaxanlar, sheshenler, ertekshiler, qosıqshılar, naqılshılar, juwabiyler, awızeki aytısqa tu'setug'ın shayırlar, xalıq namaların shertetug'ın sazandeler, t.b. hesh gu'mansız folklor bolıp esaplanadı.

Sonlıqtan a'yyemgi orta a'sirlerdegi, son'gı da'wirlerdegi so'zleri xalıq awzında saqlang'an, atı belgili bolsa da jıraw, sheshen so'zlerin jazba a'debiyatqa kirgiziwge bolmaydı. Orta a'sirden baslap tu'rkiy xalıqlardıń bar jazba a'debiyatı bar. Bul tu'rkiy xalıqlardıń ha'mmesine orta ma'deniy miyras. Haqıyqatında Xoja Axmed Yassawiyden Nawayıg'a shekemgi a'debiyat usınday. Uzaq waqıtlardan ha'zirgi ku'nge shekem ha'r qaysısı o'zine ta'n qa'siyetler menen folklor menen jazba a'debiyat qarım-qatnasta jasap keledi. Ha'r qaysısı o'zine ta'n o'zgeshelikler menen tutas alg'anda bir pu'tin ko'rkem so'z o'nerin quraydı. Tek izertlegen, u'yrengen waqıtta olardı ayırıp qaraymız.

Birneshe a'sirlerden beri xalıqtın' awzında saqlanıp, awızsha tarag'an, mazmunı, til qurılısı boyınsha folklor u'lgileri bolg'an Jiyrenshe sheshen so'zleri qaraqalpaq awızeki xalıq do'retpeşinin' marjanlarınan esaplanadı.

Sheshen dep so'zge og'ada sheber, teren' oy, danalıq penen, sheshiwi qıyın bolg'an ma'selege, kewilge qonımlı so'z tawıp aytatug'ın adamlarğa ayıladı. Bunday sheshenlik ha'm to'relik penen ayılğ'an so'zler xalıq arasında ko'p, olardı sheshenlik so'zler dep ataymız.

Xalıq awzındag'ı a'n'gimelerge qarag'anda Jiyrenshenin' o'zi de, a'kesi de, hayalı da, qızı da so'zge sheshen boladı.

Mısalı, Jiyrenshenin' a'kesi bir a'piwayı balıqshı boladı, Janibek xan wa'zirleri menen qus salıp ju'rgende sol balıqshıg'a ushırasıp sınap ko'redi. Janibek xan og'an uzaq penen qalaysan', jaqın menen qalaysan'? — depti.

Balıqshı: — Uzaqqa halım jetetug'ın ba edi, jaqın menen tarisip ju'rsem de bolg'anı, — depti.

Xan ja'ne og'an: — Eki da'ryanın' suwı aqqanda qayda ju'r edin'? — depti.

— Eki da'ryanm' suwı aqqanda qarnım suwg'a din'k-din'k tiyıp eki shoqqıg'a asılıp zorg'a turdim, — depti balıqshı.

Xan: — Alasa terekten qar jawg'anda qayda edin'?

Balıqshı: — Taqsır qayda baratug'ın edim, alasa terekтин' astınan shıg'ıp kete almadım.

Xan: — Ha'y, balıqshı, qızıl menen qalaysan', uzın menen qalaysan'?

Balıqshı: — Uzının ayag'ına oraw qılğ'anşa, qızıl-aq boladı, — depti.

Xan: — Bes penen qalaysan', altı menen qalaysan'? — depti.

Qanaatqa bereket, besi ha'm boladı, — depti balıqshı.

Xan en' aqırında — Agar, agar, — depti.

Balıqshı og'an, — Magar, magar dep juwap beredi.

So'ytledi de xan kete beredi. Jolda ol so'ylesiktin' ma'nisin wa'zirlerinen soraydı, olar bilmeydi. Xan «eger usı so'zlerdin' ma'nisin tappasan'ız, o'zlerin'iz o'limdar, malın'ız patshalıq boladı», — depti. Wa'zirleri ko'p qıyınshılıq penen balıqshını tawıp 5 mın' tilla berip, so'zlerdin' ma'nisin sheshtiripti.

Sonda balıqshının' so'zdin' ma'nisin tu'sindirgeni bilay eken:

— Xannın' «Uzaq penen qalaysan', jaqın menen qalaysan'?» degeni — uzaq jerdi ko'zin'iz boljayma? — degeni edi. Menin' og'an «Uzaq qurısın, jaqın menen tarisip ju'rgenim jetedi» — degenim — jaqındı g'ana ko'zim ko'redi degenim edi. «Eki da'ryadan suw aqqanda qayda ju'r edin'?» degeni edi. Men og'an «eki da'ryadan suw aqqanda eki shoqqıg'a asılıp tur edim» — degenim — eki ko'z eki da'rya, eki shoqqı eki qas, qarnım din'k-din'k etkeni — murnım edi. Xannın' alasa terekten qar jawg'anda qayda edin'? — degeni shashın' ag'arg'anşa u'ylenbey ju'rgenin' qalay? — degeni edi. Menin' «qar jawg'anda alasa terekтин' astında edim» degenim — shashım ag'arg'anşa jarılıqtın' qısımında boldım,

sol ushın ele u'ylenbey ju'rmen degenim edi. Xannın' «qızıl menen qalaysan', uzın menen qalaysan'?» — degeni, «qız benen qalaysan', hayal menen qalaysan'» degeni edi. Menin' og'an «Qızılı bolsa boladı» - degenim—«eger ja'rdem bersen', qız alayın degenim» edi. Xannın' «bes penen qalaysan', altı menen qalaysan'» — degeni — bes adamnın' qunı kerek pe? altı adamnın' qunı kerek pe? — degeni. Menin' bes degenim — bes mın' tilla degenim edi. Xannın' «Agar, agar» — degeni— Bizin' bul sırimızdı hesh kimgе aytpa, aytsan' o'ltiremen» — degeni edi. Menin' «Ma'gar, ma'gar» degenim— «Eger qunımdı berse aytaman» — degenim edi, — dedi. Waqıyanın' qalay sheshiliwin aytpayaq qoyayıq. Ol o'z-o'zinen tu'sinikli. Bul jerde xan da, balıqshı da ko'rkem so'zdin' ustası, teren' oyılı dana kisiler. So'z etip otırg'an balıqshı Jiyrenshenin' atası boladı, onnan Jiyrenshe tuwıladı.

Jiyrenshenin' Janibek xannın' tapsırması menen qan'baq penen so'ylesiwi, qan'baqtın' atınan onın' «Menin' ko'sherimdi jel bilsin, qonarımdı say bilsin. Sen jibergen xanın' aqılsız, meni uslag'an sen de aqılsız» — degen juwapları tu'rkiy qa'wimler arasına tarap an'ız bolıp ketken.

Xannın' «Neshewsiz» — dep Jiyrensheden sorag'anda «Ku'ndiz ekewmiz, tu'nde to'rtewmiz» — degen so'zleri de teren' ma'niliği jag'ınan xalıqtın' yadında a'sirler boyı saqlang'an.

Jiyrenshe Janibek xan menen kiyatırg'anda Jiyrenshenin' atın suw ishiwge jibermey, «tuyag'ınan ba'ha'r alıp tur» — dep o'sip turg'an qamıs mısallın keltiriwi de, usı so'zi ushın xannan bayraq alıwın ta'miyinleydi.

Jiyrenshenin' Janibek xan menen kiyatırg'anda, onın' o'tinishi menen bayıwlılar menen so'ylesiwi de tan'qalarlıq ko'rkem etip sheber qurılğ'an. Bayıwlılardın' quda tu'siwi, qalın'g'a go'ne tamnın' beriliwi Jiyrenshe ta'repinen oylap tabılğ'an og'ada sheber so'zler edi.

Bul sheshenlik so'zlerdi, folklordın' tag'ı basqa janrların u'yrengende 70 jıldan aslam da'wir ishinde xanlardı aqmaq,

baylardı aqılsız,— dep u'yrengenziz. Endi biz ata-babalarımızdın' qa'diriyatların ta'biyiy halında, qosımtasız u'yreniwimiz kerek. Jiyrensheni qasına alıp ju'rip, og'an g'amxorlıq etken, qımbat bahalı so'zlerin alting'a bo'legen, Janibek xan og'ada aqıllı, dana, ko'rkem so'z qa'dirin biletug'ın, alım adam bolğ'an. Bug'an mısıl retinde ja'ne bir waqıyanı keltirsek boladı. Jiyrenshenin' Janibek xan aldında tapqırılıq penen so'z ayıp, sheshenlik penen bayraq alg'anın qızg'ang'an bir wa'zir xang'a so'z ayıp bayraq almaqshı boladı. Xang'a barıp, — Taqsır, men bir shikarg'a shıg'ıp kiyik atıp edim, og'im barıp on' qulag'ı menen artqı ayag'ına tiydi, — deydi. Xan og'an: — Qulaq bolsa joqarıda, ayaq bolsa to'mende, qalay ekewine birdey tiyedi? — deydi. Sol waqıtta wa'zir ne derin bilmepti. So'ytıp so'zdi durıs ayta almag'anı ushın o'lim jazasına buyırayın dep turg'anda Jiyrenshe ornınan turıp, — taqsır, toqtap turın'? — deydi. Ol kiyikti atqanda men qasında bar edim. Artqı on' ayag'ı menen on' qulag'ın qasıp turıp edi, — depti. Sonnan son' xan bayraqtı Jiyrenshege beripti. 1992-jılı S. Bahadirova, Q. Mambetnazarov ta'repinen «Qaraqalpaq an'ızları, a'psanaları ha'm sheshenlik so'zleri» degen kitap basıp shıg'arıldı. Onda Jiyrenshege baylanışlı joqarıdag'ı so'zlerden basqa Jiyrenshenin' hayalı «Qarashash-tın' Jiyrenshe menen Janibek xandı tutqınnan qutqarıwı», «Jiyrenshe sheshen ha'm Janibek xan», «Jiyrensheni hayalının' o'limnen qutqarıwı», «Jiyrenshenin' u'yleniwi», Jiyrenshenin' qızının' xandı jen'iwi», «Jiyrenshenin' qartayg'an wag'ı» qusag'an sheshenlik so'zler berilgen.

Sheshenlik so'zler ha'zir aytıs janrının' bir tu'ri retinde u'yrenilip ju'r. Keleshekte biz onı o'z aldına janr retinde izertlewimiz kerek. Olardın' ishinde Jiyrenshe sheshen so'zleri ayırıqsha orındı iyelewi tiyis. Xalqımızdın' awızeki bay qa'diriyatlarının' ishinde Jiyrenshe sheshen so'zleri haqıy-qatında da Janibek xan bahalag'anday alting'a ten'eytug'ın so'zler. Olardı ele de jıynawımız, toplawımız, u'yreniwimiz kerek.

Sorawlar

1. Sheshenlik so'zler degen ne?
2. Jiyrenshe sheshen so'zlerinen misal keltirin'iz.

A'debiyatlar

1. Q. Maqsetov, Q. Mambetnazarov, N. Kamalov. «Qaraqalpaq legendaları ha'm anekdotları» No'kis, 1960-jıl.
2. S. Bahadirova, Q. Mambetnazarov. «Qaraqalpaq an'izlari a'psanaları ha'm sheshenlik so'zler», No'kis, 1992-jıl.

A'PSANALAR

(Mifler)

«Qaraqalpaq folklorın izertlewde usı waqıtqa shekem a'psanalar tuwralı jeterli pikir ju'ritilmedi.

Ha'zir da'wir o'zgerdi. Endi xalqımızdın' bir neshe a'sirlik burıng'ı o'tken da'wirdegi ruwxıy ma'deniyatı haqqında ashıq tu'rde aytıwımızg'a boladı. A'sirese adamzat do'retken ma'deniyattın' bir bo'legi dinge qatnastın' o'zgeriwi menen so'z eteyin dep otırg'an ma'selemizdın' anag'urılım aydınlas-qanında aytıw kerek. Solay etip a'psana (mif) degenimiz ne, olarg'a neler kiredi? «Bizinshe a'psana degenimizge Allataala atına baylanıslı a'psanalar, aspan, jerdin', ay, ku'n, juldız-lardın' payda bolıwı, adamnın' do'rewi, bul du'nya, o du'nya haqqındag'ı tu'sinikler, beyish ha'm ja'nnet haqqındag'ı mag'lıwmatlar, perishteler Azrayıl, Jabrayıl, Makayıl, İsrafil, Piraq at jo'nindegi a'n'gimeler, payg'ambarlar, a'sirese Muhammed payg'ambar haqqındag'ı a'psanalar, pirlar Qızıl İlyas, Aliy, A'wliyeler Xoja Axmad Yassawiy, karamatlı patshalar, shayıxlar jo'nindegi so'zler kiredi. Bug'an qosımsha mına na'rseni de aytıwg'a boladı. Mısalı, dushpan qolında gu'reste a'zzillik etken waqtında pirlerinen ja'rdem alg'an Alpamıs penen Qoblang'a ku'shine ku'sh qosılıp dushpanların jen'edi. Olar qıynalg'an jerinde pirlerinen ja'rdem alıp, maqsetlerine jetedi. A'lbette da'standag'ı bul epizodlardı da a'psanag'a jatqarıwg'a boladı.

So'ytıp a'psana degenimiz — bul ka'ramat yaki din menen baylanıslı, ta'biyattın' yaki ja'miyettin' ha'r qıylı qubılısların juwmaqlastırıp tu'sindiretug'in Allanın', payg'ambarlardın', pirlerdin', a'wliyelerdin', qaharmanlardın', t.b. atı menen aytilatug'in o'tken bir ertedege da'wirlerdegi adamlardın' du'n-yag'a ko'z qarası. Bularda tiykarınan ta'biyattan tis na'rseler so'z etilgen menen, olardın' mazmunında minez-qulıq ma'seleleri ha'm bolmısqa estetikalıq qatnas ma'seleleri u'lken orın iyeleydi. Usı ko'z qarastan olar xalıqtın' en' biybaha ko'rkem do'retpeleri bolıp esaplanadı.

Joqarıdag'ı a'psananın' o'zgesheliklerin esapqa alıp, olardı an'izlardan (legenda) ayırıp qarawımız kerek. A'psana ha'm an'izlardı a'jayıp ha'diyseler haqqındag'ı ertekler menen shatastırmaw kerek. Durıs, an'izlarda, a'jayıp ha'diyseler haqqında erteklerde a'psananın' geypara detalları, karamatqa baylanıslı, ayırım epizodlar ushırasıwı mu'mkin.

İslam dini tarag'an ma'mleketler de bolsın, xristian dini tarag'an eller de bolsın, olar da sog'an deyingi dinlerdin' ta'siri menen birge tiykarınan «Quran» nın' ha'm «İnjil» din' mazmunınan tarag'an a'psanalar eki dindagi xabarlar arasında da basım ko'pshiligin quraydı. Mısalı, Adam ata, Hawa enenin' do'rewi, ja'nnet, dozaq haqqındag'ı a'psanalar qanday bir o'zgeshelik penen aytilg'an menen olardın' ulıwma bir derekles ekenin ko'rsetip turadı. A'psanalardın' bir qa'siyeti ka'ramat, tariyxta bolg'an adamlardın' da atı menen baylanıstırıladı. Mısalı, a'psanalardın' Adam ata, Hawa ene, İbrahim, İsmayıl, Musa, İysa, Nu, Muhammed payg'ambarlar, t.b. atları, sonın' menen birge olarg'a ku'sh-quwat beretug'in birinshi gezekte yaratqannın' o'zi, perishteler qosılıp bayan etiledi. Eger usı a'psanalardın' diniy bag'ıtın moyınlap qullıq etkenimizde de adamnın' jan du'nyasına ta'sir qaldıratug'in pa'klik, hadallıq, gu'na qılmaw, sawap isler menen shug'ıllanıw, qudadan qorqıw, og'an qullıq qılıw, adamgershilik, doslıq, tuwısqanlıq, bir-birewge miriwbet, ata-ananın' balag'a, balanın' ata-analarg'a bolg'an muhabbatı, sadıqlıg'ı qusag'an qa'siyetler ju'da' anıq ha'm isendirerli etip so'z etiledi.

Misali, İbrahim Xalil payg'ambardın' balası İsmayıl haqqındag'ı a'psananı alayıq. Ha'kim ata (Sulayman Baqır-g'arıydın') qosıq penen jazılg'an do'retpeşinde bul a'psana bilay su'wretlenedi.

Qudaytaladan İbrahim Xalilge balan' İsmayıldı qurbanlıq qılıp shalasan' degen pa'rman keledi. Haq pa'rmanın İbra-himge Jabrayıl jetkeredi. İbrahim haq pa'rmanına qayıl bolıp hayalı Xajarg'a İsmayıldı juwındırıp, kiyindir — dep tapsırma beredi. İbrahim İsmayıldı Makka shaharının' sırtına bir sho'l-jazıralarg'a alıp shıg'adı. Balasına bildirmesten ol jip penen pıshaq ta alıp shıqqan edi. Jolda İblis İsmayıldın' basın aynaldırıp, seni atan' o'ltirmege alıp baratır dedi, İsmayıl İblistin' bul ig'wa ga'plerine isenbey, og'an tas attı, İblisti quwdı. Ata-bala sawg'a qurbanlıq qılatug'in jerge jetti. Atası İbrahim sol jerde balası İsmayılga, onı qurbanlıq qılıw ushın qudadan pa'rman kelgenligin aytadı. Sonda İsmayıl «Haqtın' pa'rmanın tutın' mag'an rahim qılman', meni qurban qılsan'ız janımdı bereyin, so'zimdi qabil qılın', meni qurban qılın'» — deydi, balası atasının' aldına shalar waqıtta u'sh sha'rt qoyadı.

Birinshiden, ayag'ımdı baylan', qol-ayag'im qozg'alıp ketip, sizge qanım shashırıp ketiwi mu'mkin, ekinshiden, ju'zimdi jerge qaratıp qoyın', mag'an rahim qılıp asıy bolıp qalarsız. U'shinshiden, qurban qılıp bolg'an son', qanlı kiyimdi anama aparıp berin', mennnen estelik bolsın»—deydi. So'ytedi de «qol-ayag'ımdı bag'lan'ız, mennnen ko'n'il u'zin'ız, haq buyrıg'in qılın'ız, tez bolın'ız»— dep ju'zin jerge qaratıp, ayaqların uzatıp, İsmayıl ta'slim bolıp jattı. İsmayıldın' ayaq-qolların baylap, İbrahim shalsa, pıshaq o'tpeydi, tasqa salsa pıshaq tastı kesedi, İsmayıldın' basın kespeydi. Sol waqıtta qudanın' qu'direti menen pıshaqqa til pitip, İbrahimge «Sen aytursan' keskil — dep, jabbar aytur kesmagil, neshuk anı kesayın» — degen hawaz keledi. Quda ta'repinen İsmayıldın' ornına qurbanlıqqa bası qara ko'k qoshqar jiberiledi. Qudadan İsmayıldın' janın tilegen mın'san perishtelerdin' tilegi qabil boladı. İsmayıldın' haslıman, onın' a'wladlarınan Muhammed

payg'ambar du'nyag'a kelip, o'z u'mmetlerinin' hu'rmetine miyasar bolg'anlıg'ı menen a'psana tamam boladı. Burınnan basqa İsmayıldın' tuwılıwı, kiskene na'restenin' qolının' jerdi tırmalag'an jerinen sho'ldə Abızamzam bulag'ının' payda bolıp, sol do'gerektin' abat bolıwı haqqındag'ı a'psana da xalıq arasında ken' taralg'an.

Joqarıdag'ı İsmayıl haqqındag'ı a'psanag'a na'zer awdar-g'anımızda diniy tu'sinikler menen bir qatarda hadallıqqa, sadıqlıqqa, mehir-muhabbat, sıylasıqqa qurılğ'an o'mir, ha'tte janın qurbanlıqqa tikken perzent, quda jolın durıs tutqan ata haqqında so'z bolıwının' o'zi bul a'psananın' shınlıq penen qanshama teren' baylanısqaınan derek beredi. A'psana-qurı qıyal yamasa tek ka'ramatlardan turmaydı, onın' negizin adam o'miri, adam ta'g'diri quraydı. Biz bunı İysa payg'ambar ha'm onın' anası «Biybi Maryam» haqqındag'ı qıssada da ko'remiz. «Biybi-Maryam» qıssası xalıq arasında ko'p taralg'an. A'sirese usı mazmunga arnalg'an Hakim ata shıg'arması da u'lken qızıg'ıwshılıq tuwdıradı. Bul a'psanada Maryamnın' atasız qu'diret penen jasalma tuwıwı, İysag'a «İnjil» kitabının' quda ta'repinen inam etiliwi, İysada ka'ramatlar, duwa menen ko'rdin' ko'zin ashıwı, mayıptı ju'rgiziwi, ha'tte o'lige de waqıtsha jan beriwi so'z etiledi. Sonın' menen birge İysa anası menen birge tawda taat-ibadat, namaz oqıp, oraza tutup jasaydı, janlı-janıwarlar menen jaqsı qatnasta boladı. İysa bir jaqqa ketkende Azrayıl quda ha'miri menen Maryam-nın' janın alıwg'a keledi. Maryamnın' balam kelsin degen so'zine qaramastan, onın' janın aladı. İysa kelse qaza bolg'an anasın ko'redi. İysanın' anasın perishteler aq jawıp, arıw kepinlep jayg'astıradı. İysa qudadan anasın ko'riwdi tileydi. Qu'diret penen go'r jarılıp gu'ller arasında İysa tiri anasın ko'redi. Anasına til pitip, «Malg'a ko'n'il bermegil haq qullıg'in qoymag'ıl» — degen na'siyat aytadı. Qıssa usılay tamam boladı. Ana menen bala arasındag'ı muhabbat, ekewinin' arasındag'ı mehri-muhabbat, o du'nya ha'm bul du'nyada iymanlı bolıw, mal du'nyag'a qızıqpaw, qudag'a shu'kirlik, qullıq etiw qıssanın' tiykarg'ı na'siyatnamasın qurap turadı.

Ha'zireti Nuw payg'ambar yamasa du'nyani basqan topan suwı haqqındag'ı a'psanada xalıq arasına uzaq waqıtlardan beri tarap keledi. Bul a'psana ko'p kitaplarg'a kirgen. Bunnan xalıqtın' awzında ko'birek saqlang'an syujet Nuw payg'ambarın' Jabrayıl perishtenin' xabarı menen du'nyanı suw basatug'ının biliwi, ushar keme sog'ıwı, suw tasqan waqtında jaqın adamların kemege mindiriwi, quda ha'miri menen janlı janiwarlardın' da juptıları menen kemege mindiriwi, olardı neshe aylar aman saqlawı, bir ku'ni kemedegi tıshqannın' kemeni tesiwı, kemege suwdın' tolıwı, Nuw bunı kim toqtatadı degende jılnnıń toqtataman dewi, durısında da jılnnıń kemenin' tesigine tig'in bolıp turıwı so'z etiledi. Jılnnıń qılğ'an jaqsı islerine Nuw payg'ambar sıylıq bermekshi bolg'an, jılan sıylıqqa en' mazalı qandı sorag'an, qannın' dushshısın, ashshısın, mazalısın bilip keliw ushın sonanı jumsag'an eken, deydi. Sonanın' qanlardın' ishinde en' mazalısı adamnıń qanı ekenin bilgenin sezgen qarlıg'ash sonanın' tilin julıp alıptı. Sonnan beri sona ızıldaytug'ın bolg'an. Nuw payg'ambardın' sona ızıldap ne dep tur degen sorawına qarlıg'ash sona en' mazalı qan qurbaqanın' qanı dep juwap bergen. Sonnan baslap jılan qurbaqanın' qanın sorıytug'ın bolg'an. Qarlıg'ash adamlarg'a jaqsılıq islep, olardı qorg'ap qalg'an, usınnan qarlıg'ashlar o'z uyasın adamlar turatug'ın jerge salatug'ın bolg'an desedi. Solay etip Nuw payg'ambar adam balası tuqımın haywanat, quslar du'nyasında apattan saqlap qalg'an. Bul a'psanada Nuw payg'ambardın' aldın ala boljap biletug'ını, adamlar haqqındag'ı g'am shege-tug'ını, apat haqqında og'an quday ha'm perishtelerdin' bildirgeni ko'rinedi. Onın' tek adam jınısın g'ana emes, al haywanlar, quslar, qurt-qumırsqa, ja'nliklerge de g'amxorlıq etip, olardıń juptı-juptısı menen kemesine alıp miyirmanshilıq etiwı onın' iymın ju'zliliginen, ullı insanlıg'ınan, ayırıqsha adamger-shiliginen, adamzat ha'm ta'biyat go'zzallıg'ın saqlawg'a umtılwınan derek beredi. Bul payg'ambardın' og'ada miyrim-sha'pa'a'tlı ekenin ko'rsetip turadı. Qıyametlik doslıqtın' belgisi pa'rwardıgarı allam, Allataalanın' o'zi menen payg'ambarımız

Muhammed Mustafa alayssalamnıń doslıg'ında ko'rinedi, dos sıpatında erkinsip u'mmetlerinin' gu'nasın onnan keshiriwdi o'tingeninde bilinedi. Allataalanın' en' jaqın dostı Muhammed payg'ambar haqqındag'ı a'psanalar pu'tkil musulman du'nyasına tarap ketken ha'm eskide basılğ'an ko'p kitaplarda bul haqqında ayılğ'an.

Ha'kim ata (Sulayman Baqırğ'anıy) o'zinin' kitabınin' «Merajnama» atlı qosıq penen jazılğ'an qıssasında Muhammed payg'ambar alayssalamnıń quda ha'miri menen pıraqqa minip, jeti qat aspang'a ko'terilgeni, quda menen iraz aytısqanı haqqındag'ı a'psananı musulmanlardın' ko'pshiligi bilei. Qudayı taala o'z dostı Muhammedke ne tilegin' bar degen isharat etedi. Rasul qudadan o du'nyada o'z u'mmetlerinin' gu'naların keshiriwdi soraydı. Pa'rwardıgarı alam Muhammedti en' jaqın dostı bilip, onın' tileklerinin' ha'mmesin ba'rjay keltiretug'ın aytaı. Muhammed bul ma'nzilde jeti dozaq, segiz beyishti o'z ko'zi menen ko'redi. Quda ha'miri bilen pıraq minip qayıp Mekkege keledi. «Rasul o'jeresine kirip, ornına kelse, Rasuldin' jatqan to'segi ele ıssı» eken degen so'zler menen Muhammed payg'ambardın' quda menen iraz aytısqan hikayatı tamam boladı.

Yusuf payg'ambar haqqındag'ı a'psanalar xalıq arasına ken' tarqalg'an. Bul haqqında Quranda da, İnjilde de, basqa kitaplarda da bar. Yusuf ha'm Zulayxa haqqında qıssa ha'm da'stanlar do'retilgen. A'psanalarg'a qarag'anda Yusufke qudaytala payg'ambarlıqtı da, sulıwlıqtı da bergen. Onın' u'mmetleri ashlıqqa ushırag'an waqıtları Yusuftin' sulıwlıg'ına toyıp ash bolg'anlıg'ın umıtıp ketken, ol sulıwlıq mehri menen adamlardı ashlıqtan asırag'an degen ga'pler bar.

Qızır (Qıdır) ha'm İlyas pırlar haqqında xalıq arasında ko'p a'psanalar tarag'an. Qızır ha'm İlyas pırlar haqqında, olardıń o'lmeytug'ın ha'm ten'izlerde, dalalarda ju'retug'ını haqqında, adamlardı qollaytug'ını tuwralı Rabg'uzıydın' «Qıssasul-a'nbiya» kitabında da ayılğ'an. Xalıq awzındag'ı a'psanalarg'a na'zer salsaq xalıq Qızır (Qıdır) ha'm İlyastı ko'rinbeytug'ını geyde ko'zge ko'rinetug'ını, mudam jasay-

tug'ını ko'zge ko'rıne g'oyısa sharapatı tiyetug'ını pırlerden esaplaydı, a'sırese olardı adam qıynalg'an waqıtta shaqıradı, olardan madet tileydi. Sonın' menen birge jaqsılıq ku'tken waqıtta onın' atın esleydı. A'dette diyqanlar arasında «Qırmanın'a Qıdır darısın» degen, so'z bar Qıdır yaki Qızır dep te ayıla beredi. Diyqanlar eginin jiynap, tu'yeklep, qırmanın qızıllap bolıp, qızıllag'an qırmang'a jabaların, gu'reklerin shanship «Qıdır dariydi», dep u'ylerine shay-pay ishiwge ketedı, olarda qırmang'a Qıdır keleg'oyısa bereketin darıtadı degen pikir boladı. Bug'an diyqanlar burında qattı isengen. Qırmannın' o'niminin' ko'p bolıwın, Qıdırdın' darıwı dep tu'singen. Uzaqqa jolg'a shıg'ıp baratırğ'anda da ata-ana o'z perzentlerine «Qıdır ata joldasın' bolsın» deydi. Bunın' da sebebi «jol boyındag'ı qıyınshılıqlardı jen'iw ushın, anawmınaw bir qıyın is bolıp qalsa sho'ldı gezgen, mudam gezıp ju'retug'ın Qızır menen İlyas pırler yar bolsın, ja'rdem bersin — dep tilek etedi. A'wliye, pırlerge sıyınıw, olardan ruxıy ma'det alıw tu'rkiy xalıqlardıń a'yyemnen sanasına singen, bunı olar o'zlerinin' o'mirinen bolıp qaramag'an. Durısında da o'zlerinin' islerinin' kelisiwin «Quda yar boldı, pırler ma'detkar boldı» — dep qattı isengen.

Qızır ha'm İlyas pırler basqa tu'rkiy xalıqlar da'stanları sıyaqlı qaraqalpaq da'stanlarında da ken' orın alg'an. Olar da'stanlarda tuwılğ'an balanın' atın qoyadı da ko'zden g'ayıp boladı. Bala tuwılmastan burın, perzent tilep, a'wliyege tu'negen ata-analarg'a tu'sinde «perzentli bolasan'» dep ayan beredi. Bolajaq batırdın', misalı, «Qoblan» da'stanında jolın ku'tıp otırıp piri jaraqların beredi. Da'standag'ı batırlardıń o'z dushpanlarınan a'zzi kelgen jerinde, pirim dep shırlap shaqırğ'an waqtında «aq qarabas quw bolıp» yaki qustın' basqa bir tu'ri bolıp ja'rdemge keledi. «Qorıqpa balam, qorıqpa» degen so'zleri menen batırğ'a dushpanın jen'etug'ın ku'sh beredi. Batırdın' qıynalg'an jerinde olardıń mudam tayın bolıwı «Alpamıs», «Qoblan» da'stanlarında og'ada isenimli, ko'rkem ha'm sulıw etip su'wretlenedi.

Qıdır ata ha'm İlyas pırler haqqındag'ı a'psanalar basqa da tu'rkiy xalıqlar sıyaqlı qaraqalpaqlardıń ruwxıy du'nyasına teren' sin'isip, en' ko'p tarag'an a'psanalar ekenin aytıw kerek. Xalıqtın' barlıq pa'tiyasında ha'm alg'ısında Quda, Muhammed payğ'ambar atı menen birge Qıdır, Qızır, İlyas atı atalıp, og'an sıyınıw da'stu'rge kirip ketken. Qıdır ata bul adamnıń barlıq ta'g'dirine en' jaqın piri esaplanadı.

A'psanalar burınnan son'g'ı xalıqtın' sanasına kirip ketkeni sonshellı, misalı, pırlerdin' atın aytıp tilek etse, ku'shine ku'sh qosılğ'anday boladı. Misalı, palwanlar gu'reskende «Ya piyrim Shahimardan», «Ya pirim Aliy», «Ya pirim Qızır İlyas» — dep olardan ma'det soraydı. Hayallar qıynalg'anda «Ya pirim Biybi Fatima» dep tilek etedi. Shopanlar «Ya shopan ata», «Ya zangi baba», diyqanlar «Ya diyqan baba», «Ya Qıdır Ata», jılqışılar «Ya jılqışı ata», temirshiler «Ya Dawıt ata», mollalar «Ya imami Ag'zam» dep pırlerin ko'mekke shaqıradı. Musılmanlar ba'rha' ha'm barlıq jerde qıynalg'an wag'ında «Ya Alla», «Ya quda o'zin' yar bolğ'aysan'» — dep sıyınadı. Solay etip, olar shıdam, taqat, sabırılıq penen basqa tu'sken qıyınshılıqtı jen'edi. Solay etip, a'psanalarda musılmanlardıń a'sirler boyına toplag'an ruwxıy du'nyası, olardıń du'nya tanıwı, ko'z qaraları, aq penen qara, sawap ha'm gu'na, jaqsı ha'm jaman haqqındag'ı dānalıq oyları, ka'ramattın' adam inanımları, adamlardıń o'miri menen bekkem baylanısları, diniy isenimlerdin' haqıyqat penen baylanısqan o'z aldına bir qu'direti so'z etiledi. Jas a'wladlardı xalqımızdın' a'sirler boyına jiynag'an ta'jiriylari menen tanıstırıwda a'psanalar ayrıqsha qızıg'ıwshılıq tuwdıradı.

Sorawlar

1. A'psana degenimiz ne?
2. Olar kimler haqqında aytiladı?

A'debiyatlar

Q. Maqsetov. «Qaraqalpaq xalqının' ko'rkem awızeki do'retpeleri, No'kis, 1996-jıl.

RA'WIYATLAR

Ra'wiyatlar tariyxıy orınlar, tariyxıy adamlarğa, tariyxıy waqıyalarg'a baylanışlı ko'rkemlik benen aytilatug'in, ishinde qıyalıy na'rseleri bar awızeki a'n'gimeler. Haqıyqatında usı belgileri menen ra'wiyatlar an'ızlardan ayırılıp turadı. Ra'wiyatlar tariyxta bolg'an adamlardın', urıwıların', qa'wimlerdin', xalıqlardın' atların' kelip shıg'ıwı menen, tariyxta bar orınlardın', da'ryalardın', ko'llerdin', jerlerdin', qalalardın' atları menen, tariyxta belgili orın tutqan tariyxıy waqıyalar menen baylanışta ayıladı. Bular da tariyxıy haqıyqatlıq penen qosa olardı do'retiwshiler qıyalınan do'regen qosımtalar da az emes, degen menen ra'wiyatlar haqıyqatlıqtı qıyal ku'shi menen su'wretlewi jag'ınan ko'zge tu'sedi.

Usı waqıtqa shekem ra'wiyatlar o'z aldına janr retinde qaralmay, erteklerdin' ishinde, an'ızlar menen qosa toplanlar da t.b. jiynaqlarda basılıp keledi. A'psana, an'ız, ra'wiyat so'zlerin aralastırıp qollang'anımızday bul da solay boldı. Endi qanday da bir shegara qoyıp u'yreniwimiz xalqımızdın' ko'p a'sirlik awızeki ko'rkem so'z o'nerin teren', ha'r ta'repleme tu'siniwge mu'mkinshilik beredi. Misalı, Muhammed payg'ambardın' quda menen ıraz aytıswın (a'psana), Aydos, Ernazar, Turım biy haqqındag'ı ra'wiyatlar menen, yaki tıshqannın' jıl bası bolatug'in an'ızlar menen salıstırıwğa bolama? A'l'bette, bolmaydı. Bular mazmunı, tu'r-tu'si boyınsha ha'r qaysısı o'z aldına do'retpeler. Sonlıqtan olardı bo'lip-bo'lip, o'z aldına bir atama qoyıp u'yreniwimiz durıs boladı.

Usı jag'ınan ra'wiyatlar da a'psanadan, an'ızlardan bo'lip, o'z aldına qarag'anımız olardı u'yreniwde anag'urım jen'illik tuwdıradı. Qaraqalpaq xalqının', onın' ishindegi tolıp atırğ'an urıwların' payda bolıwı haqqında ko'plegen ra'wiyatlar do'regen. Misalı, qaraqalpaq atamasının' kelip shıg'ıwı basına kiygen qalpaqtan delinedi. Al, urıwların' ha'r qaysısının' payda bolıwı haqqında o'z aldına ra'wiyat bar. Misalı, Qon'ırat urıwı atamasının' kelip shıg'ıwında Berdaq shejiresinde qon'ır

atlı adam ma'nisinde bolsa, Abulg'azı Bahadırxan keltirgen ra'wiyatda Shorlıq mergennin' ulı Qon'ıratın' atına baylanışlı payda bolg'an.

Qıpshaq so'zinin' kelip shıg'ıwında Berdaq «Shejire»sinde minaday ra'wiyat bar:

Shaq yash bala eken ug'lı,
«Qıp» demeklik a'reb tili,

Qıpshaqlar tu'rki ma'nisi,
Shunnan «qıpshaq» bolg'an.

Solay etip Berdaqın' «Shejire»sinde «Qıpshaq» so'zinin' kelip shıg'ıwı «qıp» so'zine «shaq» degen adam atının' qosılıwı sebepti bolg'an. Qıpshaq so'zinin' kelip shıg'ıwı haqqında Sharafuddin Alı Yazdıydın' «Zafarnama» kitabında minaday ra'wiyat keltirilgen.

Og'uzxan urıslarının' birinde jawdan jen'ilip qashıp eki da'rya aralıg'ındag'ı aralg'a barıp panalaydı. A'skerlerinin' arasında bir ha'mledar hayal bolıp, onın' eri urısta qazalang'an edi. Hayalda tolğ'aq baslanıp, usı jerdegi ishi gewek bolıp ketken ag'ashtın' ishine kirip ko'z jardı, jas bosanadı. Og'uzxan bul xabardı esitkende hayaldın' ahwalına rehmi keldi. Balanın' atası bizler sebep bolıp o'ltirildi ha'm bala jetim qaldı dep, onı o'zi perzent qılıp aladı ha'm balag'a «Qıpshaq» dep at qoydı. Qıpshaq so'zi haslı «Qabıq» so'zinen kelip shıqqan, yag'nıy denesi gewek ag'ash degen dep mına ba'yıttı keltiredi.

Endi Qıpshaq qa'wimin bastan ayaq,
Usı bir ug'ıldan alarlar sanaq.

Qalalardın' Qon'ıratın', Shımbaydın', Xojelinin', To'rtku'ldin', Ketenderdin', Gu'ldirsinnin', t.b. payda bolıwı haqqında da, bir neshe ra'wiyatlar bar. Al da'rya, ko'llerdin' atına baylanışlı da bir neshe ra'wiyatlar do'retilgen. Misalı, A'miwda'rya, Qızketken, Su'wenli, Altın ko'l, Gu'mis ko'l, Ko'kli ko'l, Qanlı ko'l, t.b. Ayırım gu'mbezlerdin', minarlardın' atına baylanışlı ra'wiyatlar bar. Misalı, Nazlımxan sulıw, To'rebekxanım, t.b.

Xalıq arasında usı ku'nge shekem o'tkendegi ataqlı adamlar haqqında ra'wiyatlar saqlanıp keledi. Misalı, Iskender

Zulxarnayın, Shin'g'ıxan, A'mir Temur, Nawayı, Ha'kim Uliqpan, Aflatun, Alastun, t.b. tuwralı.

Ko'p g'ana ra'wiyatlar ataqlı biyler, batırlar, jıraw, baqsı, shayırlar tuwralı da do'retilgen. Mısalı, Maman biy, Aydos biy, Ernazar biy, To'rebiy, Turim biy, Amanbay batır, O'tesh batır, Soppash Sipira jıraw, Nurabilla jıraw, Berdaq shayı, A'jiniyaz shayı, ha'm t.b. tuwralı.

Joqarıdag'ı atamalg'a baylanıslı ra'wiyatlardıń ha'mmesinde haqıyqat tariyxta bolg'an, bar na'rselerdin' atlarına baylanıslı ko'rkem etip do'retilgen a'n'gimelerdi bayqaymız.

İskender Zulxarnayın haqqında xalıq arasında mınaday ra'wiyat bar. İskender anasınan basında shaqı menen tuwılǵ'an. Anası bunı basqalardan jasırǵ'an, hesh kimgе ko'rsetpegen. İskender u'lkeygende pu'tkil du'nyanı iyelegen patsha bolǵ'an. Og'an barlıq eller, barlıq patshalar bag'ing'an. Ha'r sapar ol shashın aldırǵ'anda sırdı saqlaw ushın shashın alg'an shashta'rezdi o'ltire bergen. Og'an jaqınlaw shashta'rez İskenderdin' basında shaqı bar ekenin aytpawǵ'a wa'de bergen. Eger ayta g'oyısa o'lim jazasına tartılıwın wa'de etken. Usılay ol shashta'rez o'limnen aman qaladı. Aradan ko'p ku'nler o'tkende bul shashta'rezdin' ishine sır sıymay, birewge aytqısı keledi. Aytayın dese o'limnen qorqadı. Shashta'rezdin' shıdamı bolmay, qalanın' sırtına shıǵıp ishindegi da'rtın shıǵarmaqshı boladı. Qalanın' sırtında bir go'ne quynı tawıp alıp, sol go'ne quynın' ishine qarata do'gerekte adam joqlıǵ'ın bilip, «İskender patshanın' shaqı bar» dep bar dawısı menen baqıradı. Shashta'rez ha'wirin basıp qalag'a qaytadı. Aradan bir neshe ku'nler, aylar o'tedi. Go'ne qudıqtan qamıs o'sip shıǵadı. Shopanlar o'tip baratırıp bunı anda-sanda ko'redi. Shopanlar usı qamıstan kesip alıp sırnay isleydi. Sırnaydı shertse, sırnaydan «İskender patshanın' shaqı bar» — degen saza keledi. Shopanlar sırnaydı ha'r jerde, dalada da shertedi. Solay etip, İskenderdin' shaqı bar ekeni xalıqqa tarap ketedi.

«Abu Rayxan Beruniy o'zinin' «O'tken a'wladlar esteligi» kitabında ne ushın İskenderdi (Aleksandrı) Zulxarnayın dep atag'an degen ma'selede tariyxıy haqıyqatlıqtı esapqa alıp,

Aleksandr «Quyashın' shaqına» shekem barıp jetti, yag'nıy ku'n batatug'ın ha'm shıǵatug'ın orınlardıń ha'mmesin iyeledi degen pikirdi ayıwshılardıń ta'repinde boladı, usı ra'wiyatlıq pikirdi quwatlaydı. Sonın' menen Beruniy ko'p g'ana xalıqlarda ushırasatug'ın Zulxarnayın haqqındaǵı ra'wiyatlardı keltiredi. Mısalı, solardıń birewlerinde Zulxarnayın degen so'z «eki shaqtan, eki xalıqtan» shıqqan, bunda rumler menen persiyanlardı ko'zde tutqan delingen. Beruniydin' keltirgen ja'ne bir ra'wiyatında Zulxarnayın bul haqıyqatında Atrakis degen adam bolǵ'an. Ol Vaviloniya patshaların' birewi-Samirusqa qarsı shıqqan. Ol Samirusti jen'begenshe urıstı toqtatpag'an. Atrakis ko'p urıstan keyin Samirusti jen'edi, o'ltirip gellesinin' terisin shashı menen ha'm eki aydarı menen sıyııp aladı. Bul terini keptirip basına kiyedi. Usınnan onı Zulxarnayın dep atag'an emish Beruniydin' ko'rsetiwinshe arablardıń arasında bul ra'wiyattın' mınaday tu'rleri tabılǵ'an. Zulxarnayın bul Sab-Xamaaldın' ulı, delinedi, birinshisinde, ekinshisinde — Zulxarnayın bul Abu Karib Shammar Yurish-İfrikstin' ulı, onı Zulxarnayın dep jawırınına tu'sip turg'an eki aydarının' barlıǵı ushın atag'an. Ol jerdin' shıǵısının' da, batısına da, shet-shebirlerine jetken desedi. Solay etip bir ra'wiyattın' bir neshe tu'rleri bolıwı mu'mkin. Al, olardıń birewleri bir xalıqtın' arasında ken' tarag'an bolsa, al birewleri pu'tkil du'nya xalıqları arasına da tarawı mu'mkin. Qanshama parwaz, qanshama qıyal menen torlanıwına qaramastan ra'wiyatlar o'zlerinin' tariyxıylıǵı menen ayırılıp turadı. Olar xalqımızdın' tariyxın u'yreniwde, onı ken' ha'm teren' tu'siniwde u'lken qosımsha derek bolıp esaplanadı.

Sorawlar

1. Ra'wiyat degenimiz ne?
2. Qalalardıń payda bolıwı haqqında ra'wiyat ayıp berin'.
3. Ko'llerdin' payda bolıwına baylanıslı qanday ra'wiyatlar bar?
4. İskender Zulxarnayın haqqında qanday ra'wiyat bar?
5. Berdaq tuwralı qanday ra'wiyat bilesiz?

Q. Maqsetov. «Qaraqalpaq xalqının' ko'rkem awızeki do'retpeleri», No'kis, 1996-jıl.

AN'IZLAR

An'izlar (legendalar) qaraqalpaq awızeki do'retpesinin' belgili bir janrı bolıp, do'retiliwi jag'ınan ju'da' a'yyemgi zamanlarg'a barıp jetedi. Olar o'zinin' mazmunı, tu'r-tu'si boyınsha basqa xalıq awızeki do'retpelerinin' janrlarınan ayırılıp turadı.

An'izlar ko'pshilik jag'dayda bolmag'an na'rselerdi bolg'anday etip su'wretleytug'in awızeki prozalıq (nasriy) do'retpeler. Olardı biz burin a'psanalar menen ra'wiyatlar menen aralastırıp bir janr retinde u'yrenip kelip edik. Endigi jag'ında biz an'izlardı olardan bo'lıp qarap, o'z aldına izertlewimiz kerek. Ha'zirgi waqıtta bir qansha materiallardın' xalıq arasınan jıynalıwı menen ha'm Rabg'uziydın' «Qissaul-anbiya», Xoja Axmed Yassawiydın' «İkmetler», Sulayman Baqırğ'anydın', Abulg'azı Bahadırxannın' t.b. kitaplarınin' basılıwı menen eski da'wirden kiyatırğ'an a'psanaların', an'izlardin', ra'wiyatlardin' beti ashıldı.

Endi biz sha'rtlı tu'rde olardan ha'rqaysısı neni an'lata-tug'ını jo'ninde anıqlama bersek boladı.

Aspan, jer, juldızlar, quday, payg'ambarlar, pirlar, a'wliye-ler haqqındag'ı basqa da adamlar haqqındag'ı ka'ramat penen aytilatug'in awızeki do'retpelerge, sonday-aq jazba jetip kelgen gu'rrin'lerge a'psana dep at bersek, tariyxıy orınlar, tariyxıy waqıyalarg'a baylanışlı ko'rkemlik parwaz benen aytila-tug'inlardin' ishinde qıyalıy na'rseler bar awızeki gu'rrin'lerge ra'wiyat dep at bersek, al bolmag'an na'rselerdi bolg'anday etip su'wretleytug'in awızeki a'n'gimelerdi an'ız dep ju'rgizsek, usı terminlerdi olar ushın alsaq a'psana (mif), ra'wiyat (predanie), an'ız (legenda) dı ayırıp qarawg'a da mu'm-kinshilik, qanday da bir shegara bolar edi. Usı tutımdı uslasaq, na'tiyje jaman bolmas, degen menen bulardın' ha'rqaysısının'

ishinde basqa birewlerinin' ko'rinisleri de ushırasadı. Tek g'ana ha'r qaysısına tiyisli ko'rinislerdin' basımlıg'ına baylanışlı olardı ya a'psana, ya ra'wiyat, ya an'ızg'a jatqaramız.

An'izlarg'a jatatug'in to'mendegi u'lgilerge diqqat awda-ramız. Mısali, «Jilg'a talasıw» an'ızın alayıq. Bunda bolmag'an waqıya bolg'anday etip sheberlik penen su'wretlenedi ha'm og'an tin'lawshılar da qanday da bir isenim payda boladı. Ha'mme haywanlar jan'a jıldı ko'riwge shıg'ıptı, tu'ye jan'a jıldı ko'riwge asıg'ıp juwırıp baratırğ'anlarg'a menin' boyım uzın, jan'a jıldı ha'mmeden burın ko'remen dep keyinde qalıptı. Tishqan ha'mmeden keyin kiyatır eken. Da'rrıw tu'yenin' u'stine o'rmelep, qulag'ına minip alıptı. So'ytip tishqan jan'a jıldı ha'mmesinen burın ko'ripti. Solay etip tishqan jıl bası bolıptı. Tishqannan son' sıyr, barıs, qoyan, ulıw, jılan, jılqı, qoy, meshin, tawıq, iyt, don'ız jilg'a ilinipti.

«Qoyannın' ne sebep erni jırıq» an'ızında qoyannın' qorqaqıg'ı so'z etilip onı ruwxlandırğ'an tu'lkı haqqında gu'rrin' etiledi. Tu'lkı qoyang'a sen qorqaq emessen', qorqaq-lardı ko'rsetemen dep qoylardı u'rkitiwi, quyrıqları selk-selk etip, ashılıp, jabılıp qashıp baratırğ'an qoylardı ko'rip, qoyan menen tu'lkinin' ishek silesi qatıp ku'liwi, qoyan o'zinin' ku'shinin' barınsha, shamasının' jetkeninshe ku'lipti. Ol sonday ku'lipti, ha'tte erinlerinin' jırtılıp ketkenin de sezbey qalıptı. Sonnan baslap qoyannın' erni jırıq bolg'an eken delinedi.

Waqıyanın' sheberlik penen qurastırılıwı, bolatug'in istin' sheshiminin' tabılıwı, isendirerli etip tastıyıqlanıwı an'izlarg'a o'z aldına bir ko'rkemlik beredi, a'n'gimenin' qonımlı etip su'wretleniwin ta'miyinleydi.

Mısali, «Pishıqlar ne sebep tamaq jep bolıp juwinadı» an'ızın alayıq. Qolayg'a keltirgen pishıq esik aldına shashılğ'an da'ndi jep ju'rgen torg'aydı qag'ıptı da alıptı. Endi jewge kirisip atırğ'anda torg'ay pishıqqa qarap, — Men bir taza ju'retug'in qus edim, senin' qolın'a tu'sip qaldım. Sen meni so'zsiz jeysen', sizden bir o'tinishim bar. Meni bet-qolın'dı

juwıp, tazalanıp bolıp jesen', qalay bolar edi, — depti. Bul o'tinish pishıqqa maqul tu'sipti de, torg'aydı erkine qoyıp juwına baslaptı. Tap usı waqıttı ku'tip turg'an torg'ay ushipti da ketipti. Torg'aydan ayrılıp qalg'an pishıq «Endigiden bilay awqatlanıp bolıp juwinaman» dep sha'rt etipti, sonnan baslap pishıqlar awqatlanıp bolıp, juwinatug'ın bolıptı.

Joqarıdag'ı pishıqtın' juwinıwı haqqındag'ı an'ızdın' qanshama isenimli, qanshama ıqsham do'retilgenin esitip hayran qalasız. Haqıyqatında pishıq awqattı jep bolıp turıp, awzı basın juwg'anday bolıp sıypalaydı. O'mir shinlig'ı qanday degen menen de an'ızlardın' tiykarg'ı ma'nisin qurap turadı. Ha'tteki turmısta bolmaytug'ın waqıyalar su'wretlengende de onın' mazmunında haqıyqatlıqtın' o'z aldına bir su'wretleniw ushıqları ko'rinip turadı.

To'k tawı haqqında minaday an'ız bar. Buring'ı o'tken zamanlarda A'miwdar'ya suwinın' tartılıp qalatug'ın waqıtları bolg'an. Adamlar Ajim uluq da'wden da'ryanı orta belden baylap beriwdi sorag'an. Sebebi olar da'ryanı baylap jerlerine suw aparmaqshı bolg'an. Da'w maqul dep qulaq asqan. Da'w sonday ullı eken ha'm onın' u'stine og'ada tirsek bolg'an, da'ryanın' ortasında turıp, qolı menen balıqlardı uslap alıp, ku'nnin' shug'lasına tutıp, balıqlardı pisirip jeydi eken. Da'w adamlardıń ayırıwı boyınsha etegin toltırıp topıraq a'kelip da'ryanın' ortasında turg'an. Adamlar da'wge topiraqti to'k-to'k dep shuwlasqan, To'kpege de ne qıladı, dep da'w topiraqti jag'ag'a taslag'an, sol topiraqtan To'k tawı payda bolg'an degen an'ız tarag'an. Ko'rip turg'anımızday an'ızlar qanday da bir aqılga ug'ras keletug'ınday, belgili bir bar na'rselerge tiykarlanıp ayıladı. Sonın' ushın da bolmag'an na'rse bolsa da bolg'anday etip ta'ripleydi. To'k tawının' barı ras, ha'zirgi No'kis rayonının' aymag'ında bar. Sog'an su'yenilip ayılga an' bul an'ızdın' qanday tapqırılıq penen ko'rkem qurastırılga adamlardıń bay qıyalınan, ustalıq penen ko'rkem so'z, sonın' ishinde an'ızlardı do'retetug'ınan derek beredi.

Sorawlar

1. An'ız degenimiz ne?
2. Qanday an'ızlardı bilesiz?
3. Jıldın' bası degen an'ızdı ayıp berin'iz?

A'debiyatlar

Q. Maqsetov, N. Kamalov, Q. Mambetnazarov. «Qaraqalpaq legendaları ha'm anekdotları» No'kis, 1961-jıl.

KU'LKILI SOZ'LER

Ku'lkili so'zlerdi xalıq arasınan jıynaw ha'm baspasoz'de ja'riyalaw qaraqalpaq folklorının' basqa janrlarına qarag'anda son'ıraq qolga alındı.

Ku'lkili so'zler xalıq arasında mudamı do'reliw protsesinde boladı. Onın' u'stine basqa xalıqlar menen qarım-qatnastın' rawajlanıwı na'tiyjesinde bul janr ja'ne de bayıp baradı. Gazeta jurnallarımızdın', a'sirese, satırılıq jurnallardıń bul ma'seledegi xızmetlerin unamlı bahalawga boladı.

Qaraqalpaq awızeki xalıq do'retpelerinin' ishinde ku'lkili so'zler (anekdotlar) belgili bir janr retinde o'z aldına ornı tutadı. Ku'lkili so'zler ha'mme xalıqlardıń folklorında ushırasadı.

Ku'lkili so'zler — bular belgili bir qısqa syujetke qurılga'an, ayılga'anda ku'lkı tuwdıratug'ın, ko'lemi u'ken bolmag'an awızeki prozalıq do'retpeler.

Ku'lkili so'zler o'zlerinin' do'reliwı, taralıwı ha'm qollanıwı jag'ınan uzaq da'wirlerden baslap ha'zirgi ku'nde de ken' ayılıp ju'rgen awızeki xalıq do'retpesinin' bir tu'ri.

Ku'lkili so'zlerde a'piwayı syujetler arqalı, en' qızıg'ı, ku'lkı tuwdıratug'ın so'zler tu'rkimi beriledi. Bular ayılayın degen pikirdin' juwmag'ı. Usı so'zler ja'rdeminde eriksiz ku'liwge ma'jbu'r bolasan'.

Ku'lkili so'zlerdin' mazmunı og'ada bay. Olar ku'n ko'ristin', o'mirdin', adam turmısının' ha'mme jaqları boyınsha da ayıla beriwı mu'mkin. Olardı tek g'ana unamsız qu-

bılıslar menen sheklep qoyıw mu'mkin emes. Unamlı qubılıslar, waqıyalar haqqında da ku'lkili so'zler do'retilgen. Ku'lkili so'zlerdin' bahası ba'rinen de burın, olardı do'retiwshilerdin' tapqırlıg'ında, ayırıqsha ko'rkem so'zge sheber, ustalıg'ında. Adamdı ku'ldiretug'in so'zdi tabıwdın' qansha qıyınshılıg'in aytpay-aq qoyayıq, bul so'zlerdi ju'zege shig'arıp, aytıwdın' o'zi de u'lken sheberlikti payda etedi. Sonlıqtan ku'lkili so'zlerdi ku'lkini tuwdırıp ayta alatug'in adamlar boladı, al geypara adamlar bunı kelistire almaytug'ını anıq. Sonın' ushın ku'lkili so'zge jan endirip aytıw atqarıwshıg'a baylanıslı.

Ko'pshilk ku'lkili so'zlerdi jaqsı ko'redi, olardı qunıg'ıp tın'laydı, esitip ishek-silesi qatıp ku'ledi, aytıp bolmastay la'zzet aladı. Bunda olar adam oyınını' tapqırlıg'ın, ku'lkili tuwdıratug'in syujetti qurıwdag'ı sheberligin bayqaydı ha'm razı boladı. Ha'r bir xalıqta ku'lkili so'zler belgili bir adamlardıń atına baylanıslı aytılıp, sonı qaharman qılıp aytıw da'stu'r bolıp ketken. Bul jag'day pu'tkil du'nya xalıqlarında ushırasadı. Al, shig'is xalıqlarınını' barlıg'ında derlik Xojanasreddin ismi an'ızg'a aynalg'an. Bul xalıqlardıń ha'mmesinde aytılg'an, aytılıp kiyatırug'an ku'lkili so'zler Xojanasreddin atına baylanıstıradı.

Al, qaraqalpaqlardıń ku'lkili so'zleri Xojanasreddin, Aldar Ko'se atlarına baylanıstırılıp aytılsa da bizin' xalqımızdın' ku'lkili so'zinin' tiykarg'ı qaharmanı O'mirbek laqqı bolıp esaplanadı. Laqqı dep ku'ldirgi aytatug'in adamlardı, o'z so'zi menen ku'ldiretug'in, basqıshıl, so'z basqıshınıń ustası, sheberin aytağı.

O'mirbek laqqı haqıyqatında da XIX a'sirdin' ekinshi yarımında Shımbay do'gereginde jasag'an adam. Ataqlı biy Erejep tentektin' zamanlası o'z da'wirinde-aq ushırma so'z aytıw boyınsha atı-hawazası pu'tkil elimizge jayılğ'an ko'rkem so'z jarıstırıwda aldına adam salmag'an kisi bolğ'an.

Biz ja'ne bir ma'rtebe belgilep o'tiwimiz kerek, qaraqalpaqlar arasında aytilatug'in ku'lkili so'zlerdin' ha'mmesi derlik

O'mirbek atına baylanıslı aytiladı. Mısalı, «Tabag'ımdı taba almay ju'rmen» ku'lkili so'zin alayıq. Onda O'mirbektin' bala waqtında qon'sıg'a bir tabaq duwrama alıp shıqqanı, shıqqan jerde to'gip alg'anı ga'p bolıp, mınaday juwmaqlaw ku'lkili so'z beriledi. — Bunı esitken kempiri: — To'ktin' be, qırshın, — dep baqıradı.

— Sonda O'mirbek:

— Yag'aw, apa, tabag'ımdı taba almay ju'rippen, — depti.

O'mirbektin' balalıq da'wiri eken, shımshıqtan pisip turg'an ju'werisin qorıp ju'rse, o'tip baratırug'an jolawshı «Yapırmay mına ju'werinin' basının' appag'ınay» — dep tan'lanıptı. Sonda O'mirbek jolawshıg'a: — Bunın' jegen da'risin jegende, senin' de ko'zin' appaq bolar edi, — depti.

Bir ku'ni O'mirbektin' jorası, onnan neshege keldin', — dep soraptı. Jasım eliwde, — dep juwap beripti O'mirbek, ja'ne bir 5-6 jıldan keyin sorag'anda da «50» de dep juwap bere beripti. Jorası, — O'mirbekten men sennen bunnan 10 jıl burın sorag'anda da «eliwde» dep juwap berdin', sen sira' alpısqa shıqpaysan' ba, — degen eken. O'mirbek og'an, — Adam degen bir so'zli bolıw kerek, eliw degen bolsam, sol eliwde turaberemen, — dep juwap beripti.

O'mirbektin' Erejep tentekten o'tirik o'lip jatıp 1000 tilla alg'anı da ku'lkili etip berilgen. O'mirbek bazarg'a ketip baratırıp qasındag'ı bir joldasına, — Ha'zir men jataman, sen menin' u'stime shapanımdı ayqara jawıp taslap, bas ushımda jılap otıra ber, Erejep tentek keler, bul kim dep sorar sen sonda, — Menin' dostım O'mirbek edi, usı jerge kelgende qudanın' amanatın tapsırdı, sonı ne qılarımdı bilmey otırman dep ayt, — dep jatıptı. Erejep kelip, O'mirbek ekenin bilip, jayg'astırıwğ'a 1000 tilla berip, keshte o'zim xabar alaman dep bazarg'a ketedi. O'mirbekte ol ketkennen son' ornınan turıp bazarg'a keledi. Erejep bazarda O'mirbekti ko'rip, «Haw, O'mirbek joldag'i ha'diye, ne ha'diye» — dep soraptı. Sonda O'mirbek, «Qoysan'a, Erejep tenteklikti, o'lmey beresen' be, sennen ten'geni o'lip zordan aldım g'oy min' ten'ge, — depti.

Joqaridagi ku'lkili so'zlerdin' o'zinen O'mirbektin' oylap tapqishlig'i, danalig'i, en' qiyin jag'dayda onnan jol tawip shig'atug'inlig'i, ko'rkem so'zge asa uqiplilig'i, adamlardi ha'tte esheyin ha'reketleri menen de ku'ldire alatug'inlig'i ko'rinip turadi.

Bir ku'ni adamlar O'mirbekten, — O'mirbek sizin' pirin'iz aqirzaman degen boladi deydi, ol qashan boladi eken, pirin'izden sorap ko'rdin'iz be? — deydi. Sonda O'mirbek, — Pir, sirin'izdi bilmeymen, aqirzaman men o'lgan ku'ni boladi, dep juwap beripti.

O'mirbek Xiywa laqqilari menen ushirasip, Xiywali laqqilar ma'yek tuwisqayli oyinin oynap, O'mirbekti utpaqshi boladi. O'mirbek sonsha ma'yektin' bir qorazi bolmayma dep, olardi qoqiran'lap qoraz bolip utadi.

O'mirbektin' Oraz atalig'i so'zden utiw da usinday. Meni bir basqilap ber degen Oraz atalig'ga Orazdin' o'giz degen laqabi bolg'an.

— Sizdi basqilawg'a shama qayda siz o'giz bolsan'iz, aldinizg'a na'ha'n du'wden menen ot qoylsa, eki jigit asqabaqti tasip tursa, siz jep tursan'iz, sizden shiqqan to'ginge qos shig'ir jer to'ginsiz bolmas edi, — deпти. Sonda Oraz atalig'.

— Tut zan'g'ardi, — deпти. Sonda O'mirbek o'rre turip, — Way, atalig' ag'a, meni urg'ansha o'gizdi ur, — deпти. Sonda Oraz ne derin bilmey so'zden tutilipti.

O'mirbektin' ushurma so'zge ustalig'i Dosnazar solaqay atli ushurma so'zge usta menen qatibilamig' jegeni de bug'an ayqin misal boladi. Olar birin-biri jibermey ha'r qiyli da'lil tawip bilamigtin' u'stindeg'i maydi sizip aldina tartqanlari utilarin bilgen O'mirbektin' utiw ushin, — qizli bolg'anin'da at jiberdin', biraq kele almadim, endi keleyin dep atirg'anda qar borap bir bilag'ay boldima, deysen', — dep qatibilamigtu bilg'ap-bilg'ap jibergen eken, maydin' ba'ri bilamig'ga qarisiq O'mirbektin' aldina kelipti. Solay etip ol Dosnazar solaqayg'a utis bermegen eken.

O'mirbek penen Dosnazar solaqaydin' sha'wle jewi de ku'lkili. Issi sha'wleni birden asap jibergen O'mirbektin' o'n'eshi ku'yip ko'zinen jas kelip to'men qarapti. Sonda Dosnazar solaqay — O'meke nege qamig'ip otirsan', — deпти. O'mirbek sonda, — dayimnin' kempiri awiriw edi, sol esime tu'sip otir, — deпти. Sonin' arasinda Dosnazar solaqay da issi sha'wleni asap jibergen eken, issi sha'wle o'n'eshin o'rtep, ko'zinen jas to'ktiripti, Biraz waqittan keyin Dosnazar, — O'mirbek, dayin'nin' u'y-ishi qirildima deymen shamas, — deпти. O'mirbektin' sadalig'ina baylanisli ku'lkili so'zlerde ko'rkemligi, ku'liki tuwdiriwi menen hayran qaldiradi. Bir ku'ni O'mirbek jaydin' mu'yeshinde qant jep tursa, oynap ju'rgen balalar onnan qaydan aldın' dep sorapti. Olarg'a O'mirbek, ha ana ko'shenin' mu'yeshinde, dep juwap beripti. Balalar juwirisip ketip baratirg'anin ko'rip, ras qusaydi, men de payimdi alip qalayin, — dep balalardin' izinen juwiripti.

Bir ku'ni O'mirbektin' hayali siyirdan su't shiqpaytug'inin, satip ornina basqa siyir aliwdi aytipti. O'mirbek siyirdi bazarg'a aparip, satiwg'a da'lda'lishig'a beripti. Da'lda'lishi, — o'zi su'tli siyir, oymaqqa sawip, da'wetke uytasan', — deпти. Buni esitken O'mirbek, su'tli bolsa su'tli shig'ar, — dep siyirin u'yine alip qaytipti.

O'mirbektin' atina baylanisli ku'lkili so'zler og'ada ko'p. Olarda o'mirdegi ha'r qiyli waqiyalar, turmistag'i ha'r qiyli adamlar, O'mirbektin' olarg'a bolg'an ashiq aydin mu'na'-sebeti, tartinbastan oylap tapqanin aytip utiwlari, ko'rkem so'zdin' tan' qalarliq ku'shi, en' bashsi ku'liki tuwdiraturug'in ibaralari, ushurma ga'pleri ayriqsha orin tutadi. O'mirbektin' ku'lkili so'zleri adamlardin' taypasin, klasin, toparin ayirip otirmaydi. «Ha'zilin' jarassa atan' menen» degendey, onin' so'zleri, ha'mmege ortaq, ha'mmege unaydi, ha'mmeni qiziqtiradi, ha'mmeni ku'ldiredi. Shin ma'nisinde O'mirbektin' ku'lkili so'zleri adamlarg'a ku'liki, la'zzet bag'ishlaydi. O'mirbektin' ku'lkili so'zleri ma'n'gi jasadli ha'm do'reliwinde dawam ete beredi.

Sorawlar

1. Ku'lkili so'zler (anekdot) degenimiz ne?
2. O'mirbek ku'lkili so'zlerinen ne bilesiz?
3. Xojanasreddin ku'lkili so'zlerinen ne bilesiz?

A'debiyatlar

1. Q. Maqsetov, N. Kamalov, Q. Mambetnazarov «Qaraqalpaq legendaları ha'm anekdotları» No'kis, 1961-jıl.

TOLG'AWLAR

Tolg'awlar qaraqalpaq xalqının' ko'rkem awızeki do'ret-pelerinin' belgili bir janrı. Tolg'awlar tu'rkiy xalıqlardıń ko'rkem awızeki do'retpelerinde o'z aldına janr bolıp qa'lip-lesken. Biraq usı waqıtqa shekem ko'pshilik jag'dayda tolg'awlar termeler menen aralastırılıp jiberiletug'ın jerleri bar. Durısında bulardı bir-birinen ajıratıp u'yrengenimiz jo'n. Termeler — bul qosıq janrına kirip, aqıl-na'siyat qosıqları dep atalıwı kerek. Al tolg'awlar bolsa qosıqlardan bo'lip qaralıp, o'z aldına janr sıpatında u'yreniliwi kerek. Tolg'awlardı tariyxıy qosıqlar menen de shatastırmaw kerek. Tolg'awlar tariyxıy qosıqlardan belgili bir tariyxıy syujetke qurıl'g'anı menen, ko'leminin' u'lkenligi menen, qobızda atqarılatus'ın naması menen ayrıl'sa, qosıqlar tariyxıy temanı qısqasha syujet-siz bayanlaydı ha'm olar xalıq atag'anday tolg'aw dep atal-maydı. A'lbette, olardı ha'r qıylı atamalar ja'rdeminde atag'an menen, olardıń tariyxıy temag'a arnal'g'anı menen, olardıń arasındag'ı tematikalıq jaqınlıqtı da biykarlap bolmaydı.

Solay etip qaraqalpaq xalqının' ko'rkem awızeki do'ret-pesindegi tolg'aw — bul xalqımızdın' o'tkendegi u'lken bir tariyxıy waqıyasına arnal'g'an, belgili bir syujetke qurıl'g'an, qobızda o'z aldına tolg'aw namasına aytilatus'ın, a'dewir ko'lemli poeziyalıq do'retpe.

Tolg'awlarg'a misal etip birinshi gezekte «Ormanbet biy» tolg'awın, «Posqan el» tolg'awların keltiriwge boladı.

Tolg'awlar belgili bir tariyxıy temag'a arnalıwı menen birge olarda sol tariyxıy da'wirdin' aqiretleri, azapları, xalıqtın'

arziw-a'rmanı, boljawları menen qosıp su'wretlenedi. Tolg'awlar tiykarınan jırawlardın' atqarıwında, olardıń epikalıq repertuarının' belgili bir bo'limin qurap turadı. Jırawlar toy-merekelerde da'stang'a tu'spesten burın termeler aytadı. Olar termeler menen birge, tolg'awlarda aytadı. Tolg'awlardın' ishinde en' ko'p taralg'anı, ko'p jırawlardın' biletug'ını «Ormanbet biy» tolg'awı.

A'lbette foklorımızdag'ı bul materiallar Ormanbet atına baylanışlı tolg'awlar bolıp esaplanadı. N. Da'wqaraevtıń keltiriwine qarag'anda Edil, Jayıq do'gereklerinen o'tip, qazaq dalası arqalı Sırda'ryag'a Xorezmge qaray ko'shken altı ulı dep atalg'an nog'aylılardı Emba da'ryasının' boyında qalmaqlar shabadı. Bug'an shekem qalmaqlar Batis Qıtayda, Jung'ariyada jasyatug'ın edi. Bul qalmaqlardıń nog'aylılar menen birinshi ushırasıwı edi. Bunnan keyin nog'aylılar qalmaqlar menen ba'rhamı jawlasıp turg'an. Qalmaqlardıń altı ulı nog'aylılardı bul qıyratıp shabılırları siyasiy awqamın pu'tkilley saplastırıp ha'm olardıń Sırda'ryag'a, Xorezmge qaray ko'shiwin tezletken bolıwı tiyis. Sebebi XVI a'sirdin' aqırlarınan baslap altı ulı atalg'an nog'aylılar tariyxıy dereklerde gezlespeydi, XVI a'sirdin' aqırında Sırda'ryanın' to'mengi jag'ında qaraqalpaqlar o'z aldına bo'lek at penen, ha'zirgi millet atag'ı menen tariyxıy dereklerde belgili boladı.

«Ormanbet biy» tolg'awı usı so'z etip otırg'an altı ulı nog'aylının' (tolg'awda on san nog'ay dep keltiriledi) bu'lip ko'shkeni haqqında so'z etiledi. Tolg'awlardın' basında bu'lik bolmaw ushın oylasıqtın' bolmag'anı ayırıqsha belgilenip o'tiledi. Misalı, Ormanbet biydin' u'sh qızının' genjesi alg'ır qustın' pa'njesi, Sarışa xanımdır edi. Mine sol Sarışa bu'lgın eldin' aldınan jılap shıg'ıp:

Edilden berman o'tkende,
El bolıp ken'es salmadın',
Jayıqtan berman o'tkende,
Jıynalıp ken'es qurmadın',
Nashar dep ko'zge ilmedin',

— Ha nog'ayım, nog'ayım,
Qulaq sal menin' so'zime,
Ketti senin' on'ayın',
Ta'riypin' aytıp tolg'ayın.

— dedi. Joqarıdagı Sarışa xanımın' so'zlerine qarag'anda nog'aylılar bu'lgınshilikke ushırag'an waqtında ko'shiw ma'selesinde oylasıq qurmag'anlıg'ı, bir sheshimge kelmegeni ko'rinip turadı. Degen menen Sarışaxanım nog'aylıların' Xorezmge qaray ko'shetug'ının bileidi. Bul ko'shtin' qıyınshılıg'ı haqqında aldın ala mına so'zlerdi aytadı:

—Ha nog'ayım, nog'ayım,	Aqda'ryag'a jetersen',
Ketti bir jaman on'ayın',	İyne qarmaq salarsan',
Bul ketkennen ketersen',	Shortan balıq alarsan'.
Miyrimsiz aqqan Aqda'rya,	

«Ormanbet biy» tolg'awının' a'hmiyeti xalıqtın' basınan o'tken qıyın tariyxıy waqıyalardı su'wretlewı menen bahalı. Misalı, xalıqtın' ha'r qıylı ta'shwishleri, qıynalıwı «Qazanday qaynar miyin'iz» — dep su'wretlense, ılaydan salınatug'ın u'ylerdi «Balshıqtan bolar u'yin'iz» — dep keltiredi. A'sirese kelinlerdin' so'z etiliwi «Jawlıqsız, jalan' ayaq, jalan' bas, sa'lemsiz» degen so'zler menen berilgen. Salıq salg'an biyelerdin' «Qoqan'lag'an qorazday» dep beriliwi, jazıp berilgen salıq boyınsha qag'azlardın' «Jag'an'a tigip salg'aysan', a'ken'nen qalg'an murazday» dep jırlanıwi tolg'awdı oqıg'an, esitken adamda u'lken ta'sir qaldıradı. Basqa jaqqa qaray ko'shken qaraqalpaqlar pu'tkilley, atın jog'altıp jiberse, basqa xalıqlar ishinde erip ketse, nog'aylılar quramına kirip, Xorezmge kelgen qaraqalpaqlar Xorezmge, o'zinin' bekkem turnaq salıp ornalasıp xalıq atag'ın saqlap qalıwının' o'zi u'lken tariyxıy waqıya ekenin umıtpawımız kerek.

«Ormanbet biy» tolg'awında tariyxıy waqıyalardı izbeizligi saqlanbag'an. Bul do'retpe xalıqtın' ko'rkem awızeki shıg'arması bolg'anlıqtan bunda da'wir, orın, waqıya da almasırılıp, qaraqalpaqlardıń Sırda'rya yamasa Jan'ada'rya boylarınan Xorezmge ko'ship keliwi qusag'an tariyxıy waqıyalar anıq ko'rsetilmegen. «Ormanbet biy» tolg'awı xalqımızdın' o'tkendegi qayg'ılı ku'nlerinin' u'lken bir waqıyasın ko'rkem bayanlaytug'ın og'ada bahalı do'retpe bolıp esaplanadı.

Sorawlar

1. Tolg'aw degen ne?
2. «Ormanbet biy» tolg'awı haqqında ne bilesiz?
3. Sarışa kim?

A'debiyatlar

1. N.Da'wqaraev. Shıg'armaların' ekinshi tomı, No'kis, 1977-jıl.
2. Q. Ayımbetov. Xalıq danalıg'ı, No'kis, 1968-jıl.

QARAQALPAQ DA'STANLARININ' JANRLIQ O'ZGESHELİKLERİ

Qaraqalpaqlar arasında «da'stan» degen tu'sinik a'dewir erte waqıtlardan baslap tarag'an. Sonın' menen birge «da'stan» so'zi geyde «ertek» so'zi menen almasıp ta ayılıp kelgen. Sog'an qarag'anda «ertek» so'zi menen salıstırğ'anda «da'stan» keyin kirgen bolıwı mu'mkin. Biraq bunın' qay da'wirlerde kirgenin ha'zir belgilew qıyın. «Da'stan» degen so'zdi qaraqalpaqlar ko'binese awızsha atqarılatus'ın iri shıg'armalarg'a paydalansa, «qıssa» degen so'zdi jazba tu'rindegi shıg'armalardı atag'anda qollanıladı. Geyde ol atamalar almasıp ta ayılı beredi. «Qıssa» so'zi de, «da'stan» so'zi menen bir qatar ya onnan son'ıraq qaraqalpaq tiline kirgen.

Folklorıda ga'p tiykarınan ja'ma'a't ta'repinen do'retilgen awızsha atqarılatus'ın da'stanlar haqqında boladı. Da'stanın' bul tu'rın bo'lip alıp, o'z aldına anıqlama bergende mına na'rseni esapqa alıw kerek. Birinshiden, olardıń do'retiliw jag'ı, ekinshiden, atqarılıw jag'ı, u'shinshiden, mazmun ha'm formasındag'ı o'zgeshelikler. Usı tiykarda da'stannın' bul tu'rine minaday anıqlama beriwge bolar edi. Ja'ma'a't ta'repinen do'retilgen ha'm usı ja'ma'a'ttin' ag'zaları esaplang'an, jıraw-baqсылar ta'repinen qobız, yaki duwtar ja'rdemi menen atqarılatus'ın, mazmun ha'm forması boyınsha uzaq da'wirler dawamında qalıplesken da'stu'rge tiykarlang'an batırhıq, muhabbat, turmıs ma'selelerin ken' ha'm ha'r

ta'repleme so'z etetug'in, siyrek proza aralasip keletug'in iri ko'lemdegi poeziyalıq do'retpe — da'stan dep ataladi.

Eposlıq janrg'a kiretug'in da'stanlar, qaraqalpaq xalqının o'tken da'wirdegi poeziyasının u'lken tu'rin quraydı. Awızsha atqarılaturug'in qaraqalpaq da'stanları ol waqıttag'i poeziyanın barlıq mu'mkinshiliklerin o'z ishine alg'an, mazmunı, forması, ko'lemi jag'ınan shın ma'nisinde u'lkenlikti iyeleytug'in awızeki xalıq poeziyasının ayrıqsha bir jetiskenligi boldi. Da'stanlardın qamırtıyug'in waqıyası boyınsha ken' masshtablılıg'ı tek g'ana bir urıwdın ıg'balına qaratılmag'an. Birneshe urıwlardıń talabın, a'rmanın, umtılwıların o'z ishine alıp, da'stanlar pu'tini menen bir eldin', xalıqtın' jırın jırlawg'a qaratılğ'an. Sonlıqtan, da'stanlardın' belgili bir janr retinde qa'liplesiwinde qaraqalpaq xalqının' tariyxındag'ı en' u'lken waqıyalar eskerilmewi mu'mkin emes. Sonın' menen birge qaraqalpaq xalqının' awızeki xalıq poeziyasında da'stanlardın' payda bolıp, olardıń poeziyasının' bir tu'ri esabında qa'liplesiw, basqa da tuwısqan qon'sılas xalıqlardag'ı sıyaqlı so'zsiz u'lken waqıya bolğ'an.

Qaraqalpaq xalqının' awızsha atqarılaturug'in da'stanları ko'lemi jag'ınan 5 mın' qatardan 20 mın' qatarg'a shekem jetedi. Da'stannın' ko'lemi ayrıqshalıg'ına, atqaratug'in jırawlardın' do'retiwshilik o'zgesheliklerine baylanısqan boladı. Misalı, Esemurat, Qurbanbay, Qıyas jıraw bergen «Alpamıs» da'stanının' variantları ko'p g'ana o'zbek, qazaq variantlarınan ko'lemi jag'ınan anag'urım u'lken turadı. Da'stannın' ko'lemi ondag'ı so'z etiletug'in waqıya menen baylanısqan. Eger sırtqı formasına qaray bahalag'anda ko'leminin' u'lken bolıwı, waqıyanın' ko'p bolıwı degen so'z. Sonlıqtan u'lken ko'lemde bir-biri menen tıg'ız baylanısqan bir neshe ha'diysenin' juwmag'ı bolğ'an bir u'lken waqıyanı su'wretlew qaraqalpaq da'stanlarına xarakterli na'rse. Da'standa waqıya dizgini bir-biri menen baylanısqan o'tlesken boladı. Misalı, ko'p g'ana qaraqalpaq da'stanlarınin', sonın' ishinde qaraqalpaq qaharmanlıq da'stanlarınin' mazmunında a'kenin' g'arrılıg'ı, balanın' tuwılıwı ha'm ta'rbiyalanıwı, jigıtlıgı, batırlıg'ı,

su'yiwshiligi, u'yleniwi, atlanısları, batırdın' balalı bolıwı so'z etiledi. Usı tariyxtı so'z etiwde eldegi ishki, sırtqı ha'diyseler, og'an batırdın' qatnası, t.b. waqıyalar ken' orın aladı. Da'standag'ı waqıyalardıń birikpesi onın' mazmunındag'ı u'lken bo'limlerdi quraydı. Misalı, Alpamıstın' Barshing'a u'yleniwi bir bo'lek, Qoblannın' Qurtqag'a u'yleniwi basqasha, al Alpamıstın' Tayshaxang'a, Qoblannın' Ko'biklige, Gu'layımın' Surtayshag'a atlanısları o'z aldına bir u'lken bo'limlerdi quraydı t.b. Solay etip, da'stannın' negizin u'lken waqıya quraydı. Waqıyanı bayanlawg'a da'slep jıraw, baqsı, keyin ala qaharmanlar ha'm basqa da personajlar qatnasadı.

Jıraw da'stannın' bayanlawshısı. Ol da'standı jırlag'anda jiyi qatnasadı. Da'stang'a jıraw menen qosa qaharmanlardın' qatnasıwı u'lken waqıya fonında poeziyanın' epikalıq xarakterin tastıyıqlap g'ana qoymastan, lirikalıq, dramalıq orınların da ju'zege shıg'aradı. Na'tiyjede da'stanlar belgili da'rejede o'zi do'regen da'wirdegi poeziyanın' mu'mkinshiligine ılayıq poeziya janrlarının' ko'pshilik elementlerin mazmunına kirgizedi. Da'stanlardag'ı proza menen poeziyanın' aralasıp keliwi, olardıń janrlıq o'zgesheligindegi belgili bir ko'rinislerden esaplanadı. Bunda mına na'rseni atap o'tken durıs bolar edi. Da'stanlardın' tiykarg'ı ha'm ko'pshilik bo'legin poeziya quraydı, al az bo'legin bir waqıya menen ekinshi waqıyanı baylanıstırıwda proza iyeleydi. Qaraqalpaq da'stanlarında proza, misalı, qaraqalpaq erteklerindegi proza menen salıstırg'anda, anag'urım islengen ha'tte belgili da'rejede rifmlasqan, qızıg'arlı bir jeri proza tek jıraw so'zinde qollanılp qoymastan, qaharmanlar so'zinde de da'standa jiyi paydalanılıp otıradı. Sonın' menen tek g'ana poeziyadan ibarat proza aralaspay keletug'in da'stanlar da bar. Misalı, «Qırıq qız», «Erziywar» da'stanları mine usınday.

Qaraqalpaq da'stanlarınin' janrlıq o'zgesheliklerinin' baslılarınan birewi onın' qobız ya duwtar ja'rdemi menen atqarılıwında yag'nıy onın' muzikalılıg'ında. Misalı, ertekti ayırıwda muzikanın' qa'jeti joq. Al da'stan ayırıw muzikanı talap etedi. Al da'standa adam sezimlerinin', haywanat ha'reketlerinin',

ta'biyat ko'rinishlarining so'z etilgenining ko'pchiligi derlik ken' jobada ha'r bir obyekti zaxira namalari keltirib shug'arg'an. Solay etip, da'stannin' atqarilishidagi qobiz, duwtar namalari da'stannin' ajiralmas bo'legi bolip qaliplesken.

Qaraqalpaq da'stanlarining so'zi de, sazi da bir putin birlikti quraw menen, a'dette da'stannin' professional atqarishisi ta'repinen orinlanadi. Bular jiraw-baqislar. Demek, da'stannin' bul o'zgesheligi de onin' janrlıq qasiyetlerine tiyisli. Da'stanlardin' umitilmay awızdan-awızg'a, a'wladtan-a'wladqa o'tiwinde xalıq arasına ken'nen tarap su'ykimli bolishında, bul jag'day ayırıqsha rol oynag'an. Da'stanlardin' mazmuninin' sipatina qaray saz a'sbaplarinin' tanlanishında da qiziqtıratug'in na'rse. Misali, qaraqalpaq qaharmanlıq da'stanlari ko'binese qobiz benen al liro epikalıq da'stanlar ko'p jag'dayda duwtar menen atqariladi.

Da'stannin' atı menen xalıq ko'rkem o'nerinin' ko'p g'ana tu'rleri baylanisip keledi. Birinshiden, so'zge sheshenlik, ekinshiden, hawazi, dawisi bolıw, u'shinshiden, saz sherte bilıw, to'rtinshiden, shayirlıq (qanday da'rejede bolsa da), besinshiden, ku'lkili so'z tawıp so'ylew t.b. Solay etip, da'stannin' janrlıq ayırıqshalıg'i o'zinin' mazmunı menen formasına, atqarılıw usulına xalıq o'nerinin' birneshe tu'rlerin endire alg'an. Qaraqalpaq da'stanlarında bayanlaw jiraw so'zi arqalı, qaharmanlardin' monolog, dialoglari arqalı beriledi.

Qaraqalpaq da'stanlari sonday-aq o'zbek, qazaq, turkmen, qirg'iz da'stanlari menen bir qatarda du'nyag'a belgili «Nartlar», «David Sasunskiy», «Kalevala» t.b. eposlar menen salıstırghanda anag'urlım turmısqa jaqın su'wretlenedi.

«Jır» so'zi qaraqalpaqlar arasında erte zamanlarda tarag'an bolıwı kerek. Sol so'z tiykarında kirgen «jiraw» so'zi de bug'an baylanisli. XIV—XV a'sir waqiyaların o'z ishine alg'an «Edige» da'stanında Soppaslı Sıpıra jirawdı ushıratamız. Xalıq tu'siniginde bul qaraqalpaq jirawlarinin' en' tu'p sag'ası dep ju'rgiziledi. Qaraqalpaq jirawlarinin' en' da'slepkillerinin' atı derlik saqlanbag'an. Tek g'ana Soppaslı Sıpıra jirawdin' atı belgili. XIII—XVI a'sirlerde qaraqalpaq da'stanlarinin' ko'plep

do'redi degen da'wirimizde so'zsiz ko'plegen qaraqalpaq jirawları bolg'an.

XIX a'sirdin' aqırı ha'm XX a'sirdin' bas gezinde qaraqalpaq da'stanlarinin' qaraqalpaq xalıq arasında g'alaba qollanılıwı jag'ınan ha'm jiraw-baqislar ta'repinen jetistiriliwı jag'ınan xalıq awızında saqlanıw kelgen materiallarga qarağ'anda belgili bir da'wirdin' sa'wleniwini aytıw kerek. Usı da'wirde elege shekem xalıq awızında umitilmag'an en' u'ken jiraw-baqislarinin' atı saqlang'an. Bulardan en' irileri: Aytıwar, Shan'ko't, Du'ysenbay, Turımbet, Nurabılla, Aqımbet, Muwsa, t.b. A'lbette, qaraqalpaq jirawlarinin' basım ko'pchiliginde shayır elementleri bolg'an menen geyparalarında shayirlıq bolmay, tek yadlang'an tekstti o'zgerterpey aytıw jag'dayları boladı. Misali, O'teniyaz jiraw İyimbetovta usınday qasiyet bar. Sonlıqtan qaraqalpaq jirawların usı ko'z qarastan ekige bo'lip, bir toparın shayır emes jirawlar dep sha'rtli tu'rde ataw mu'mkin. Shayır-jirawlar so'zsiz da'stannin' do'reliwıne o'z u'lesin qosqan. Al shayır emes jirawlardin' da'stannin' taralıwında, saqlanıwında roli ku'shli bolg'an.

Biz qaraqalpaq da'stanlarinin' tiykarg'i atqarılıshisi retinde jirawlarğa ko'birek kewil bo'ldik. Qaraqalpaq qaharmanlıq da'stu'rlerin baqislar da atqaradı. Misali, «Go'rug'lı» da'stanı baqislar ta'repinen atqariladi.

Qaraqalpaq da'stanlari birneshe a'sirler o'mir su'riwı na'tiyjesinde ko'pg'ana jirawlardin', ko'p waqiyalardin' qazanında qaynag'an. Da'stanlardı atqarılıshılar, da'wir, sol da'wirdegi tin'lawshılar da'stannin' do'reliwı ha'm qaliplesiwinde u'ken rol oynag'an. Usı tiykarda bolıp otiratug'in o'zgeris, ulıwma da'stanlardin' jasaw jag'dayın so'z etkende zan'lı qubılıs retinde ko'rinedi. Biraq da'stanlardin' mazmunına ha'm formasına endirilgen o'zgerisler a'stelik penen, uzaq da'wirler dawamında bolg'an. Qaraqalpaq da'stanlarinin' janrlıq o'zgesheliklerine na'zer awdarg'anda olardı: qaharmanlıq, ashıqlıq, sotsiallıq turmıs, tariyxıy da'stanlar dep bo'lip, sha'rtli tu'rde to'rt janrg'a ajratıw maqsetke muwapıq kelen

Sorawlar

1. Da'stannın' janrlıq o'zgesheligi nelerde bayqaladi?
2. Da'stannın' milliy o'zgesheligin qalay tu'sinesiz?
3. Da'stan degen ne?

A'debiyatlar

1. N.Da'wqaracv. Shıg'armaların' ekinshi tomi, No'kis, 1977-jil.
2. Q.Maqssetov. Qaraqalpaq xalqının' ko'rkem awizeki do'retpeleri. No'kis, 1996-jil.

QARAQALPAQ QAHRMANLIQ DA'STANLARININ' MAZMUNI HA'M IDEYALIQ BAG'ITI HAQQINDA

Eposlar ulıwma qaraqalpaq awizeki xalıq do'retpesinde qaharmanlıq obrazların' do'retiliwi tosattan payda bolg'an emes, xalıqtın' ta'g'dirindegi ishki ha'm sırtqı qarama-qarsılıqlar tiykarında a'dil-umtılıw ideyası sol xalıqtın' barlıq ruwxıy a'rmanların o'z boyına sin'irgen xalıq ushın, el ushın jan беретug'ın, jen'ilmeytug'ın qu'diretli ku'shke iye batırlardıń umitılmas obrazların do'retken ha'm ol qaharmanlardı xalıqtın' paraxat o'mir su'riwi ushın kesent беретug'ın xalıq jawarına qarsı qoyadı. Bunday aldın'g'ı qatardag'ı ideya xalıq ta'repinen do'retilgen batırlardıń en' jaqsı obrazları ta'repinen iske asırıl'g'an. Biz usı ma'nide epostın' ko'rkemlik o'zgesheligin onın' ideyalıq bag'ıtı menen baylanıstıramız.

Usı ko'zqarastan qaraqalpaq qaharmanlıq da'stanları «Alpamis»tın', «Qoblan»nın', «Qırıq qız»dın' mazmunına, ideyalıq bag'ıtına qısqasha irkilip o'tken jo'n dep esaplaymız.

ALPAMIS

«Alpamis» tın' qaraqalpaqsha versiyasının' variantları XX a'sirdin' baslarında jazıp alınıp, baspa so'zde 1902-jıl ko'riniwi sol da'wirden baslanadı. En' birinshi basılıp shıqqanı Jiyemurat jırawdin' «Alpamis»ı. Onın' ko'lemi u'lken emes, ja'ne de da'stannın' basınan Alpamıstın' Barshındı alıp qaytqan jerine

shekem tujırmılı so'z etiledi. «Alpamıstın'» qaraqalpaqsha versiyasının' basqa variantları son'g'ı da'wirlerde jıynalg'an. «Da'stannın' ekinshi variantı 1934-jılı O'giz jırawdan Q. Ayımbetov ta'repinen, u'shinshi variantı 1955-jılı Qıyas jırawdan A. Ka'rimov ta'repinen, to'rtinshi variantı 1957-jılı Qurbanbay jırawdan A. Ka'rimov ta'repinen, besinshi variantı 1958-jılı Esemurat jırawdan R. Xojambergenov ta'repinen, altınshi variantı 1959-jılı Arzimbet jırawdan Q. Maqssetov ta'repinen, jetinshi variantı 1959-jılı Ka'ram jırawdan A. Jamalov, N. Kamalov, Q. Ma'mbetnazarovlar ta'repinen, segizinshi variantı 1960-jılı Ta'n'irbergen jırawdan A. Jamalov ta'repinen jazıp alındı. Qol jazbalardıń ha'mmesi de İlimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bo'liminin' kitapxanasında saqlanıwda. Xalıq arasında «Alpamis» tın' ele de jazıp alınıb'g'an variantları tabıladı. Biraq, tiykarınan da'standı tolıq biletug'ın belgili jırawlardan jazıp alını'g'an. Joqarıda atı atalg'an variantlardın' ishindegi en' tolıg'ı ko'rkemligi ha'm ideyasının' bahalılg'ı jag'ınan tek ko'zge tu'setug'ınları O'giz jıraw, Esemurat jıraw, Qıyas jıraw variantları bolıp esaplanadı. Qaraqalpaqsha «Alpamis»tın' mazmunında perzentsiz Baybo'ri ha'm Baysarı haqqında so'z etilip, olardıń birewinin' Alpamis, ekinshisinin' Barshın atlı perzentlerinin' tuwılıwı, olardıń tuwılmastan burın «aqlay quda» bolıwı, Baybo'ri menen Baysarının' toyda ılaq u'stinde ja'njellesip, Baysarının' Tayshaxannın' eline Barshındı alıp ko'ship ketiwi, Alpamıstın' erjetip qalg'anlıg'ı, Barshındı Shubar attın' beline minip izlewi. Tayshaxannın' elinde qızı Barshing'a xannın' ha'm Qarajannın' ashıq bolıwı. Alpamıstın' kiyatır'g'anın esitken Qarajannın' tawda Alpamis penen ayqası, Alpamis penen Qarajannın' doslasıwı, Alpamıstın' Qarajan mingen atın ozdırıp, Barshındı Jiydeli Baysing'a alıp qaytıwı, Alpamıstın' ekinshi ret Tayshaxannın' qolında azaplang'an Barshının' ata-anasın qutqarıw'g'a atlanıwı, buni bilgen Tayshaxannın' Alpamıstın' jolin an'lıp, ma'stan kempirdin' ja'rdemi menen onı zindang'a taslawı, zindanda Alpamıstın' A'shim atlı qoy baqqan Tayshaxannın' shopanı menen

tani-sıwı, A'shimnin' Alpamıstı asırawı, A'shim arqalı Alpamıstın' Tayshaxan patshanın' qızı Arzayım menen tanistırıwı. Arzayımın' ko'megi menen Shubar arqalı Alpamıstın' zindannan shıg'ıwı, Tayshaxandı o'ltirip, Alpamıstın' A'shimdi xan ko'teriwi, Barshının' a'ke-sheshesin azat etiwı, Alpa-mıstın' Jiydeli Baysında joqlıg'ınan paydalanıp, Ultannın' Barshındı alıwg'a talaplanıwı, baslanıp atırğ'an toydın' u'stine Alpamıstın' dushpandı jen'ip keliwı, ata-anasın, balası Ja'di-gerdi, hayalı Barshındı Alpamıstın' Ultannın' shırmawınan bosa-tıp, elde tinışlıq ornatıp, muradı-maqsetine jetiwı so'z etiledi.

Alpamıstın' barlıq qaraqalpaqsha variantlarına joqarıdag'ı mazmunı xarakterli. Ayırıqshalıq geypara onsha xarakterli bolmag'an epizodlardın' qosılıwı, qısqa ya ko'rkem ya ko'rkem emes bayanlanıwlar menen beriliwi mu'mkin. Ulıwma alg'anda da'stanın' qaraqalpaq versiyasın' tiykarg'ı qa'liplesken mazmunı joqarıdag'ıday, biz da'stanın' ideyalıq bag'ıtın belgilegende tolıq ko'rkem dep esaplag'an joqarıdag'ı variant-larg'a su'yenip tallaw jasaymız. «Alpamıs» da'stanın' ideyalıq bag'ıtına ser salg'anda tek qaraqalpaqsha versiyası emes, sonday-aq tolıq ha'm ko'rkem dep atalg'an «Alpamıs» tın' o'zbek versiyasın' Fazıl Yuldash variantı, qazaq versiyasın' Maykot variantı u'lken qızıg'ıwshılıq tuwdıradı. Geypara syujet liniyasın' bir ekenligi sezilip turadı. A'sirese, qaraqalpaqsha ha'm o'zbekshe «Alpamıs» o'zlerinin' syujet liniyaları boyınsha bir-biri menen ju'da' jaqın.

«Alpamıs» da'stanın' tiykarg'ı ideyası barlıq millet versiyalarına ser salg'anda, a'sirese solardan tolıg'ı qaraqalpaq, o'zbek, qazaq versiyalarına su'yengende urıwlardıń birigiwi ushın, o'z xalqın' ar-namısı ushın gu'resiwi bolıp esaplanadı. A'sirese, bul pikir qaraqalpaq ha'm o'zbek variantlarında ju'da' ayqın su'wretlenedi.

Qaraqalpaq versiyası boyınsha Baybo'ri menen Baysarı arasındag'ı tartıs, sonday-aq Baysarın' Jiydeli Baysınnan ko'ship ketiwı urıwlıq shashırandılıqtı da'lillese, Alpamıstın' azaplang'an Baysarını qorg'aw maqsetinde Tayshaxang'a qarsı

barıwı, bo'linip ketken qaraqalpaq urıwlarına g'amxorlıq bolıp esaplanadı. Solay etip, bul jerde qaraqalpaq urıwların' erkin, birigip jasaw ta'g'diri ortag'a qoyılıp, olardıń birlik penen dushpang'a qarsı turıw za'ru'rligi so'z etiledi. Da'standa so'z etiletug'ın bul tiykarg'ı ideya, qaraqalpaq xalıq atag'ı payda bolmastań burın olar urıw bolıp, bo'linip jasag'an bir waqıtta xalıq bolıp birigiw a'rmanlarınan tuwg'an bolıwı kerek. «Alpamıs» tın' qaraqalpaq versiyasın' Esemurat jıraw variantında Baysarın' adamların' ko'ship baratırıp nalınıp, «O'li bolsaq bir shuqır, tiri bolsaq bir to'be» degeni da'stannın' ideyalıq bag'ıtına epigramma bolar edi.

«Alpamıs» da'slep Qon'ırat qa'wiminin' eposı boldı, ol Sırda'ryanın' to'meninde, Aral jag'alarında ele o'zbek, qaraqalpaq, qazaq xalıqları qa'liplespesten burın do'regen. Epostın' qa'liplesiwi patriarxal-urıwlıq qatnas jag'dayında iske asqan bolıwı mu'mkin degen pikir ja'ne bir ma'rtebe bekkemirek tıstıyıqlaydı. Alpamıstın' do'rewı X a'sirlerge tuwra keledi.

«Alpamıs» da'stanın' tiykarg'ı ideyasın' ashılıwı Alpamıstın' Barshındı alıwı, onın' batırılıq, er ju'reklilik qa'siyetleri, Qarajan menen doslasıwı, Tayshaxang'a qarsı gu'res alıp barıwı ishki ha'm sırtqı dushpanlardın' qıyratılıwı izbe-izlik penen da'lillenip otıradı. Alpamıstın' Tayshaxang'a qarsı gu'resi, onın' bul gu'reste jen'iske erisiwi, bir jag'ınan zulım patshalarg'a qarsı xalıqtın' gu'resiw ha'm onı jen'iw keypin an'latsa, ekinshiden Alpamıstın' A'shim menen doslasıp, onın' a'piwayı shopandı xan ko'teriwi da'stannın' joqarı ideya menen suwg'arılğ'anlıg'ın ko'rsetedi. Da'standag'ı kewil awdararlıq na'rse — Qarajan menen Alpamıstın' doslıg'ı. Bul da'stannın' ideyalıq bag'ıtın' en' jaqsı ko'rsetkishlerinen esaplanadı. Olardıń doslıg'ı tek eki batırdın' doslıg'ı bolıp g'ana qoymastań, a'dillik ta'repdarı eki xalıqtın' bir-birine en' jaqın, en' doslıq tilegin bildiredi. «Alpamıs» da'standag'ı bul fakt qaraqalpaq xalıq poeziyasında erteden qa'liplesken da'stu'r sıpatında ko'zge tu'sedi.

«Alpamıs» da'stannında o'tken da'wirdegi qaraqalpaq xalqın' ku'n ko'risi, u'rp-a'det da'stu'rleri, oyın-zawıqları

ken' su'wretlenedi. Bulardın' ha'mmesi da'stannın' ideyalıq bag'ıtı, qaharmanlardın' obrazları, da'stannın' ko'rkem o'zgeshelikleri menen janlı baylanısta berilgen. Sonı da ayıp o'tiw kerek, «Alpamıs» o'tken da'wirdin' ko'rkem do'retpesi bolg'anlıqtan onın' mazmunında islam dininin' ha'm geypara feodallıq ko'zqaraslardın' orın alg'anlıg'ı seziledi.

«Alpamıs» qaraqalpaq xalqının' en' su'yikli xalıq do'ret-pelerinen esaplanadı. Onda batır Alpamıstın', aqıllı ha'm sulıw Barshınnın', batır Qarajannın', aqıllı A'shınnın' umıtilmaytug'ın tiplik obrazları jaratılğ'an, Batırğ'a xannın' ozbırlıg'ı jaqpaydı. Batır menen xan arasında qarama-qarsılıq baslanadı. Bul qarama-qarsılıq, jaqsılıq ha'm jamanlıqqa tiykarlang'an ulıwmalıq qarama-qarsılıq formasına aylanadı. Da'stannın' ideyalıq bag'ıtındag'ı bul eki ta'rep, olardın' gu'resi, a'dilliktin' ha'rqanday a'dilsizlik u'stinen jen'ip shıg'ıwı basqa da qaraqalpaq da'stanlarındag'ıday «Alpamıs» da'sta-nında da orın alg'an. Bul jag'day xalıq do'retpesinin' ja'miyetlik a'hmiyetin anag'urlım joqarı da'rejege ko'teredi.

«Alpamıs» da'stanındag'ı bahalı ideyalardıń tiykarǵı-larının' birewi — tuwg'an eldi su'yiw, onın' ar-namısı ushın gu'resiw teren' patriotizm sezimleri bolıp esaplanadı. Da's-tanda onı do'retiwshiler arqalı patriotizm ideyasının' ku'shli berilgenligi sonshellı, aradan birneshe onlag'an ju'z jıllar o'tiwine qaramastan Alpamıs ha'm onın' ta'repdarlarınan' tuwg'an eldin' ar-namısı ushın alıp barg'an gu'resleri ha'zirgi tin'lawshılar menen oqıwshılarg'a da u'lken ta'sir qaldıradı.

Qaraqalpaqlar arasında ken'nen taralg'an «Alpamıs» da'stanının' xalıqlıg'ı onın' teren' ideyalıq mazmunı menen birge ko'rkemlik o'zgeshelikleri menen ayrıqsha ko'zge tu'sedi. Da'standag'ı so'z etilgen bahalı ideyalardıń ha'mmesi de en' jaqsı ko'rkem su'wretlew usılları arqalı berilgen. İdeya ha'm obrazdın' sheber ushlasıwında xalıq talantlarınan' buni do'retiwdegi ha'm rawajlandırıwdag'ı xızmetin ayqın seziw menen birge birneshe a'sirler umıtilmay kiyatırğ'an da'stannın' sırn an'g'arıw mu'mkin.

Sorawlar

1. Alpamıs obrazın qalay tu'sinesiz?
2. Barshın obrazın ayıp berin'.
3. Qarajan obrazın ayıp berin'.

A'debiyatlar

1. N. Da'wqaraev, shıg'armalarınan' II tom, No'kis, 1977-jıl.
2. N. Sag'ıytov, Qaraqalpaq xalqının' qaharmanlıq eposı, No'kis, 1963-jıl.
3. Qaraqalpaq folklorı, ko'p tomliq, VII tom, No'kis, 1981-jıl.

QOBLAN

«Qoblan» da'stanı qaraqalpaqlar arasında ken'nen tarag'an. Onın' xalıq arasına ken'nen taralıp ketiwi, bir neshe a'sirlerden beri su'yip atqarılıp keliwi bul xalıq do'retpesinin' haqıyqat xalıqlıq belgilerin ko'rsetedi. Qaraqalpaq qaharmanlıq da'stanı «Qoblan» nın' 1903-jılı jazıp alıng'an I. A. Belyaev variantın esaplamag'anda qaraqalpaq folkloristleri ta'repinen son'g'ı jılları jazıp alıng'an 7 variantı bar. Ol qol jazbalardıń barlıg'ı da ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bo'liminin' kitapxana-sının' qol jazbalar fondında saqlanadı. Atalg'an da'stannın' variantlarınan' barlıg'ı da, mazmunı jag'ınan ten' ha'm ko'rkemligi jag'ınan birdey emes. Qaraqalpaqlar arasında ha'-zirgi waqıtta da «Qoblan» da'stanın tolıq, ko'binese shalama-shekki jırlaytug'ın adamlardı da gezlestiriwge boladı.

I. A. Belyaevtin' Qıpshaqta turatug'ın İmamqulı degen jırawdan jazıp alg'an «Qoblan» da'stannın' qol jazbası menen tanısqanda onda da'stan Qoblannın' Ko'biklige atlanıwınan baslanıp, Alshag'ırdı joq etip, muradı-maqsetine jetiwi menen tamamlanadı. Usınnan baspa so'zde ja'riyalang'an jeri Qoblannın' jigitleri menen Ko'biklige qarap, Ashtarxang'a barg'ang'a shekemgi waqıyası.

«Qoblan» da'stanının' ekinshi variantı 1940-jılı ataqlı qaraqalpaq jırawı Nurabıllaev Esemurattan S. Ma'wlenov, N. Japaqov ta'repinen jazıp alındı. Esemurat jıraw variantı geypara qısquartıwlar menen 1941-jılı Qaraqalpaq Ma'mleket

Baspası ta'repinen To'rtku'lda basılıp shıg'arıldı. Aradan 18 jıl o'tkennen keyin «Qoblan» da'stanının' usı variantı 1959-jılı qısqartılğ'an ha'm tu'sirilip qaldırılğ'an orınlar tolıqtırılıp, bir qansha du'zetiw, alg'ı so'zler menen qayta basıldı.

«Qoblan» da'stanının' Esemurat jıraw variantı usı da'stanın' qaraqalpaqsha versiyasının' mazmunı ha'm ko'rkemligi jag'ınan en' tolıg'ı, en' bahalı. Onın' ko'lemi 7 min'g'a jaqın qosıq qatarlarınan ibarat. «Qoblan» nın' u'shinshi variantı 1959-jılı Qabil Maqsetov jazıp alg'an Arzımbet jıraw bergen variantı Qoblannın' Qurtqag'a atlanatug'ın jerinen baslanadı. Da'stan Qoblannın' Ko'bukli, Alshag'ırdı jen'ip, Aqshaxandı o'ltiriwi menen tamamlanadı. Arzımbet jıraw «Qoblan» da'stanın' Esemurattan u'yrenge, onın' u'stine ol Esemurattın' a'kesi ataqlı Nurabilla jırawdı da tın'lag'an, solay etip, da'stanın' Esemurat jıraw variantı menen sabaqlas. Da'stannın' to'rtinshi variantın 1960-jılı Ka'ram jıraw bergen. Bul Esemurat jıraw variantınan son', ko'lemi, mazmunı jag'ınan u'lkeniregi. Ka'ram «Qoblan» da'stanın o'zinin' a'kesi Nag'im jırawdan u'yrenge. Nag'im belgili qaraqalpaq jırawları Turımbet ha'm Erpolatqa sha'kirt bolg'an. Nag'im jıraw «Qoblan»dı tiykarınan Turımbet jırawdan u'yrenge bolıwı kerek. Sebebi, «Qoblan» da'stanın en' joqarı ko'rkemlik ha'm mazmunı jag'ınan tolıq da'rejege ko'tergen improvizator jıraw Nurabilla da en' da'slep «Qoblan» da'stanın Turımbet jırawdan tın'laydı. Q. Maqsetov baslag'an ekspeditsiyalıq otryad «Qoblan» da'stannın' ja'ne de u'sh variantın jazıp aldı. Solardan birewi — Da'wletmurat jıraw variantı.

Asqar jıraw Bekeevten «Qoblan» da'stanının' bir variantı A. Jamalov ta'repinen jazıp alındı. Bul variant Qoblannın' Ko'biklige atlanıwınan baslanıp, Alshag'ırdı jen'ip, eline qaytqanı menen tamamlanadı. Asqar jıraw variantı ko'lemi, waqıyasi jag'ınan Da'wletmurat, Arzımbet jıraw variantları menen jaqınlasadı. Asqar jırawdın' ustazı belgili qaraqalpaq jırawlarınan' birewi İzimbet jıraw. İzimbet A'bdirasuwlı jırawg'a sha'kirt bolg'an. Solay etip, Asqar jıraw variantı da o'zinin' shıg'ısı jag'ınan Esemurat jıraw variantı menen baylanısı bar.

«Qoblan» nın' qaraqalpaqsha versiyasının' Esemurat jıraw variantının' tolıq mazmunı to'mendegishe:

Biyperzent Qıdırbay degen bay boladı, onın' malların Aqshaxannın' wa'ziri Qartxoja zorlıq penen tartıp aladı. Azaplang'an Qıdırbay a'wliyelerde tu'nep, onnan keyin kempiri Jolbarıstın' ju'regine jerip, Qoblan atlı batır ul tuwadı. Qoblan bir neshe da'wlerdi jen'ip arsha ag'ashtı qulatıp, ko'p qıyın-shılıqlar menen Qaramannın' qarındası, Seydimxannın' qızı Qurtqag'a u'ylenedi. Aqshaxan Qoblandı dushpanlıq penen o'ltirmekshi boladı. Da'slep Bo'ke da'wge, keyninen Ko'bikli da'wge — Barsa Kelmeske jiberedi, Qoblan Ko'biklige ketkende elin Alshag'ır degen xang'a tapsıradı. Qoblan Bo'ke da'wdi o'zi o'ltiredi, Ko'bikli Qurtqa baqqan Torı attın' shaqırıwı menen kelgen Qaraman menen birge o'ltiredi. Alshag'ırdı da o'ltirip, Qoblan elin azat etedi.

Aqshaxan Qoblandı o'ltiriw maqsetinde Da'wkempir ha'm Shariqlı da'wlerge qarsı jumsaydı, Qoblan bulardı da jen'ip, eline aman qaytadı. Jawı Aqshaxandı o'ltiredi. Qoblannın' Mirza Sayım atlı ulı boladı. Ol da batır bolıp, a'kesinin' dostı Ersayımdı o'ltirgen Qız palwandı jig'ip hayallıqqa aladı. Qoblan dastıg'ınan o'ledi. Mirza Sayım onın' ornın iyelep, muradı-maqsetine jetedi. «Qoblan» da'stanının' qaraqalpaqsha versiyasının' payda bolıwı «Nog'aylı», «Qıpshaq» da'wirleri menen teren' baylanısqa, degen menen ha'zirgi qolda bar basılıminan tek XIII—XVI a'sir menen sheklep qoyıwı bolmaydı. Da'standag'ı barlıq ma'selenin' sheshiliwinde Qoblan tiykarı orındı iyelep, onın' obrazı sol da'wirdin' xalıq tileklerine juwap berip, a'dilsizlik ha'm zulımlıqqa qarsı qoyılğ'anlıqtan xalqımızdın' ju'regine jaqın ha'm tuwısqan bolıp qalğ'an. Bul da'stannın' teren' xalıqlıq ekenin ko'rsetedi. Qoblan menen Aqshaxan arasındag'ı qatnas a'dillik penen zulımlıqtın' gu'resinen da'rek beredi. Aqshaxan Qoblan tuwılmastan burın da onın' ata-analarına azap beriwın dawam etkeni ma'lim, biraq Qoblannın' tuwılıwı menen xannın' zulımlıg'ı basqa tu'r aladı. Xan bayag'ıday endi Qıdırbay g'arının' elin shawıp kete almaydı. Qoblannan qa'wiplen-

genlikten Aqshaxan onin' menen ashıq gu'reske tu'spey, onı aldaw jolı menen o'limge sazawar etiwdi oylaydı. Xan Qoblandı o'ltiriw maqsetinde onı sırt ellerdegi da'wlerge jumsaydı. Usı konfliktten kimnin' aq, kimnin' qara ekenligi tu'sinikli bolıp qaladı. Qoblannın' ar-namisi, ku'shi elge sırttan dushpandı a'kelmey, dushpandı o'z ornında qurtıw'ğa jumsaladı. Qoblan da'wler menen gu'reske ketip baratır'anda Aqshaxannın' aldawına tu'sip, o'limge baratırman dep oylamaydı, ol elimnin' jawın joq qılw'ğa baratırman degen isenimde boladı. Ol o'zinin' aldına mınaday maqset qoyadı:

Ja'qın jerde jaw bar ma,
Barg'an jerde daw bar ma,
Aytın' xabarın bizlerge,
G'ayratınnın' barında,
Tori atıma mineyin,
Jeter jerde dushpandı,
Mına jerge keltirip,
Jılatqansha balamdı,
O'zim alıp keleyin,

Onnan son' taxqa mineyin,
Alalmastay ku'n bolsa,
Bu'lingenin xalqınnın',
Ko'zim menen ko'rgenshe,
U'stime jawdı keltirip,
Ulum menen qızımdı,
Aydag'anın ko'rgenshe,
Qolında onın' o'leyin».

(«Qoblan», 1959, 221-bet)

Qoblannın' sırtqı dushpanların qurtıwı tek g'ana sol da'wirdin' haqıyqatlıg'ı emes, al xalıqtın' arzu-a'rmanları menen de baylanışlı. Da'stannın' aqırında Qoblannın' jawdı qurtıp, Aqshaxannın' jamanlıg'ın moynına qoyıp o'ltiriwi a'dilliktin' zulımlıq u'stinen mudamı u'stem turatug'ınlıg'ın ko'rsetip, en' aqırında jen'etug'ınlıg'ın da'lilleydi. Da'stannın' en' bahalı ideyalarınin' birewi, teren' xalıqlıq patriotizm menen doslıq bolıp esaplanadı. Bul bahalı ideyalar xalıq danalıg'ının' en' joqarı ko'rsetkishı bolıp, başqa da qaraqalpaq da'stanları sıyaqlı «Qoblan» da'stanında da bekkem orın alg'an. Da'standag'ı Qoblan obrazı xalıq ko'zqarasınan o'z da'wirinin' patriotizm u'lgilerin berse, Qoblan menen Ersayım, Polat, Qaraman arasındag'ı doslıq, shın ma'nisindegi adamgershilikke tiykarlang'an doslıqtın' ma'nisin beredi.

Qaraqalpaq qaharmanlıq da'stanında a'sirler boyı xalıqtın' awzında so'z bolg'an batırdın', onın' hayalınin', ata-anasınin',

balasınin', sonın' menen birge onın' dushpanlarınin' tiplik obrazları do'retilgen. «Qoblan» da'stanında Qoblan, Qurtqa, Qıdırbay, Bozkempir, Mirzasayım, Polat, Ersayım, Sharıqlı, t.b. obrazları bunın' da'lili boladı. Da'standag'ı obrazlar so'z etileyin degen ideyanı ha'reketke keltiriwshi ku'shler bolg'anlıqtan onda sol da'wirdin' geypara tu'sinikleri ko'zqarasları orın alg'an. Da'stannın' ulıwma xalıqlıq salmag'ının' basım ekenligin aytıw menen usı jaqlarına da na'zer awdarıw kerek.

«Qoblan» qaraqalpaqlar arasına ju'da' ken'nen taralg'an qaharmanlıq da'stan. Ol qaraqalpaq jırawlarınin' tiykarg'ı repertuarın qurag'an. «Qoblan» da'stanının' ideyalıq bag'ıtı menen ko'rkemlik o'zgeshelikleri onın' haqıyqat xalıq do'retpesi ekenliginen da'rek beredi.

Sorawlar

1. Qoblan obrazının' ayırıqshalıg'ı qanday?
2. Qurtqa obrazı haqqında aytıp berin'.
3. Aqshaxan obrazın qalay tu'sinesiz?

A'debiyatlar

1. Qaraqalpaq folklorı, ko'p tomliq VII tom, No'kis, 1981-jıl.
2. N. Da'wqaraev, shıg'armaları II tom, No'kis, 1977-jıl.
3. İ. Sag'ıytov, Qaraqalpaq xalqının' qaharmanlıq epası, No'kis, 1963-jıl.

QIRIQ QIZ

Ken' oqıwshılar ja'ma'a'tine ma'lim bolg'an, awızeki xalıq poeziyasının' altın qorına qosıl'g'an qaraqalpaq qaharmanlıq da'stanı «Qırıq qız», da'slep folklordı jiynawshılar Sh. Xojaniyazov, S. Ma'wlenov ta'repinen Qurbanbay jırawdın (1876—1958) jazıp alındı. 1940-jılı da'stannın' keyingi jag'ın jazıw A. Begimov ta'repinen jazıp pitkeriledi. «Qırıq qız» birinshi ret 1949-jılı basıldı. «Qırıq qız» da'stanının' ekinshi variantı 1961-jılı Q. Maqsetov ta'repinen Qıyas jırawdın jazıp alındı. Da'stannın' qol jazbaları O'zbekstan İlimler Akademiyası Qaraqalpaqstan filialının' kitapxanasında

saqlanadi. «Qırıq qız» din' Qıyas jıraw variantı 1993-jılı o'z aldına kitap bolıp basıldı.

«Qırıq qız» rus tilinde Tashkentte, Moskvada bir neshe ret, qaraqalpaq, o'zbek, tu'rkmén, qazaq, qırq'ız tillerinde basılıp shıqtı. «Qırıq qız» da'stanının' rus tiline awdarg'an A. Tarkovskiy ha'm S. Somova variantları bar. «Qırıq qız» da'stanı ko'p g'ana folkloristlerdin', etnograflardın', tariyxshılardın' miynetlerinde eske tu'siriledi. Sonday-aq «Qırıq qız» eposına belgili frantsuz jazırshısı ha'm ja'miyetlik iskeri Lui Aragon da o'zinin' «Sovet a'debiyatları» degen miynetinde joqarı baha beredi. «Qırıq qız» da'stanının' qaharmanları «Rolond haqqında jır»dın' qaharmanları menen salıstıradi. So'z etilip otırğ'an da'stannın' atqarıwshısı Qurbanbay Ta'jibaevtın' rolin ayırıqsha joqarı bahalaydi.

Qaraqalpaq qaharmanlıq eposı «Qırıq qız»dın' bahalı xalıq do'retpeşi ekenligi tuwralı, onın' o'tken da'wirlerdegi xalıqtın' tariyxın u'yreniwdegi a'hmiyeti tuwralı, ko'rkem shığ'arma retinde qa'diri haqqında S. P. Tolstovtın', R. M. Jirmunskiydin', T. A. Jdankonın' pikirleri bar.

Qaraqalpaq a'debiyatshıları da'stannın' baspag'a tayarlanıwında ha'm izertleniwinde u'lken jumıslar apardı. Bul ma'selede N. Da'wqaraev, İ.T. Sag'ıytov, O. Kojurov, Q. Ayımbetov, A. Begimov, A'. Shamuratov, Q. Maqsetov t.b. u'lken jumıs isledi.

«Qırıq qız» da'stanının' syujet qurılısı «Qoblan», «Alpamıs» da'stanlarınan bas qaharmanlarınin' qızlardan bolıwı menen g'ana emes, al ba'rinen de burın sırtqı dushpanlarg'a qarsı gu'restin' da'standa sanalı tu'rde qoyılıwı menen belgilenedi. Qaharmanlardın' tuwılıwı, balalı bolıwı qusag'an epizodlar «Qırıq qız» da joq. «Qırıq qız» da basqa da'stanlarda joq qorg'an saldırwı, qızlardı a'skeriy iske u'yretiw, xalıq oyınların og'an paydalanıw, xalıqtı batırlar basshılıg'ında dushpanlarg'a qarsı gu'reske ko'teriw ken' tu'rde su'wretlenedi.

Da'stannın' mazmunında Allayar degen baydın' 6 ulı, bir qızı bolıwı, qızı Gu'layımnın' «Miywalı» atawınan qorg'an saldırwı, qırıq qız aldırıp, a'skeriy islerge u'yretiwi, Gu'la-

yımg'a ashiq bolg'an jigitler, olardıń masqarashılıq penen tileklerine jete almawı, qızları menen tawda ju'rgende Gu'layımnın' qalası Sarkopqa qalmaq xanı Surtayshannın' topılıwı, qalanı shawıp alıp ketiwi, jawdı, eldi quwıp ketip baratırğ'an Gu'layımnın' Xorezm elindegi Na'dırsha menen kelise almay, shıg'ısıp ketken batır Arıslan menen tanısıp, olar xalıqtı toplaı, Surtayshannı jen'iwı, Gu'layım menen Arıslannın' qosılıwı, olardıń a'sker jıynap, Na'dırshag'a qarsı urısı, Xorezmnin' zulım patsha Na'dırshadan azat etiliwi, qon'sılas xalıqlardıń paraxat turmısqa o'tiwi menen da'stan tamam boladı. Da'standa Gu'layımg'a ashiq bolg'an jigitler, shopan Jurin, Arıslannın' qarındası Altınayg'a baylanıslı epizodlar da joqarıdag'ı da'stannın' mazmunına baylanıslı su'wretlenedi. «Qırıq qız» da'stanının' jariq ko'riwinde qaraqalpaq folklorshılarına jigirmadan aslam da'standı aytqan ha'm jazdırg'an shayır-jıraw Qurbanbay Ta'jibaevtın' do'retiwshilik miynetleri og'ada ullı.

«Qırıq qız» da'stanı basqa xalıqlarda joq, qaraqalpaq xalqının' awızeki ko'rkem do'retpeşinin' en' bahalı do'retpeşi. «Qırıq qız» mazmunı ha'm ko'rkemligi boyınsha teren' xalıqlıq da'stan. Onda qaraqalpaq xalqının' birneshe a'sirler dawamında sırtqı dushpanlarg'a qarsı alıp barg'an gu'resi ko'rsetiliwi menen birge, xalıqtın' an'sag'an en' jaqsı tilekleri su'wretlenedi.

«Qırıq qız» din' mazmunı tiykarınan XIII—XVIII a'sirlerge tiyisli waqıyalardı so'z etedi. Ha'tte og'an son'g'ı da'wirdegi waqıyalardıń da ruwxı sin'gen. Degen menen qaharmanlıq gu'restin' tariyxı ha'm bul qaharmanlıq gu'reske qızlardın' jedel tu'rde qatnastırılıwı bir jag'inan xalıqtın' arzuw-a'rmanlarına baylanıslı dep esaplang'an menen ekinshi jaqtan bul ku'ta' eski zamanlardın' haqıyqatlıg'ının' sa'wleleniwi dep ayırı durıs bolar edi. «Qırıq qız» da'stanı o'zinin' basınan ko'p da'wirlerdi o'tkergen, solay etip, ol ko'p a'sirlik da'stan bolıp qaladı. Da'stannın' mazmunında tiykarı orındı iyelegen a'sker bası, batır qız Gu'layım obrazi qaraqalpaq shejirelerinde saqlang'an erte zamanlarda o'tken urıw basıları bolg'an Arıwxan menen Aqsholpandı, Gerodot so'z etken Tomaristi,

«Zariadra» da'stanındag'ı Odatidanı, «Shaxnama»dag'ı Gordaferidti, XIII a'sirlerde o'tken Marko Polo jazg'an Anjiarımdı eske tu'siredi.

Da'standag'ı unamlı qaharmanlar — Gu'layım, Arıslan, Otbasqan, Altınay, Sa'rbinaz xalıqtın' baxıtı ushın gu'resip, olardıñ aqıl-oy ku'shi, tilegi xalıqqa xızmet etiw ideyası menen suwg'arılǵ'an. Qaharmanlardag'ı teren' patriotizm, en' bahalı gumanistlik sezimler, bekkem ha'm ma'n'gilik paraxat jasawg'a qaratılǵ'an. «Qırıq qız»dın' qaharmanlarınıñ su'wretleniwinde qaraqalpaq qaharmanlıq da'stanlarına ta'n giperbolizm orın alsa da olardıñ quwanışı menen qayǵ'ısı, jen'ilişi menen jen'isi, tabıslı bolıwı menen geyde qolaysız jag'daylarda qalıp qoyıwı, xalıqtın' ku'n ko'ris tariyxı ha'm jeke adamlardıñ psixologiyalıq o'zgesheliklerine ta'n qa'siyetler arqalı beriledi. Solay etip, da'standag'ı so'z etilip otırǵ'an waqıya turmıs penen jaqınlasadı. «Qırıq qız» da azat etiw gu'resine qaharmanlar qatnasıw menen gu'restin' orayında dushpanlar ta'repinen azaplang'an qu'diretli xalıq ku'shi turadı. Xalıq penen qaharmanlar bekkem baylanısıp, olar xalıqtın' tilegin shın ju'rekten orınlattıwǵan jawlarg'a qarsı gu'reste jen'ilmeytug'ın qu'diretli ku'sh sıpatında da ha'reket etedi. Da'stannın' unamlı qaharmanları a'piwayı bolıp qalmas-tan, erju'rek haqıyqatshıl, ma'rt og'an qosa miynetti su'yiwshiligi olardıñ en' jaqsı qon'sılıq, tuwısqanlıq, joldaslıq ha'm doslıq qatnası menen ko'zge tu'sedi. Joqarıdag'ı sıpatlama-lardıñ ha'mmesinen qaraqalpaq xalqının' milliyliǵı ko'rınıp tur.

«Qırıq qız» da'stanında Jurın obrazı, u'lken qızıǵ'ıwshılıq tuwdıradı. Ku'lkili ha'm oylap tapqısh shopan obrazı qaraqalpaq da'stanlarına ken'nen taralg'an. Bul obrazda belgili tariyxıy da'wirdegi a'piwayı adamlardıñ baxıtqa umtılwı ko'rsetilgen, sonıñ menen onda miynet adamlarının' minez-qulqının' geypara o'zgeshelikleri orın alg'an. Shopan «Qırıq qız» da «ıynindegi shapanı eki qollap tartsa da, dizesine jetpegen, haramnan joq pıshıǵ'ı, hadaldan joq tawıǵ'ı, man'layına shıq pitpegen», onıñ u'stine bası da taz. Sog'an qaramastan

shopan oylap tapqıshlıǵ'ı menen, qolınan ha'r na'rse keletug'ın uqıplılıǵ'ı menen ayırıladı. Ko'p g'ana unamlı qa'siyetleri menen bir qatarda bul obrazda geypara unamsız qa'siyetler de so'z etiledi. Qaraqalpaq folklorında shopanlar obrazı usaslıqları menen ko'rınse de, olardıñ barlıǵ'ına birdey o'lishem menen qarawg'a bolmaydı. Misalı, «Qırıq qızdag'ı Jurın menen «Alpamıs» tag'ı A'shımdı salıstırıp ko'reyik. Olardıñ ekewi de jarlı shopan, biraq olar ha'r qıylısha ha'reket etedi. Jurın o'zinin' maqsetine, batırdın' ko'megisiz jetiwdi oylaydı. Al A'shım bolsa Alpamıs penen doslasıp, xannın' qızına u'ylenip qoymay, Tayshaxannın' ornına xan boladı.

Batır menen anıǵ'ıraq aytqanda, xalıq penen baylanısı bolmag'an Jurın jen'iliske ushıraydı.

Da'standa patshalar xalıqtın' jawız dushpanı sıpatında su'wretlenip, xalıq batırları olarg'a qarsı qoyılardı. Xalıqtı qan jılatıp azaplag'an patshalardıñ zulımlıǵ'ı, olardıñ geypara waqıtlarda u'stem keletug'ın basım ku'shine qaramastan, xalıq batırlarının' keskin gu'resi na'tiyjesinde saplastırılıp otırılardı.

«Qırıq qız» da a'sirler boyına xalıqtın' sırtqı basıp alıwshılarg'a qarsı gu'resi, onıñ azatlıq ha'm a'dillikke umtılwı, zulım xanlardı jek ko'riwshilik, tuwg'an eldin' qorg'awshıları — xalıq batırlarına bolg'an su'yiwshilik jırlanadı ja'ne ol o'tkendegi xalıq turmısının' geypara o'zgesheliklerin qamtıw menen xalıqqa a'rman bolg'an, paraxat jasawdı misal etedi.

Da'stannın' baslı ayrıqshalıqlarınan esaplanatug'ın hayal-qızlar turmısının' ken' su'wretleniwiniñ bahalıǵ'ı sonda, bir jag'ıman o'tken da'wirdegi hayal-qızlardın' ta'g'dirindegi patriarxalshıl feodallıq qatnas bayanlansa, ekinshiden, shan'a-raқта hayal-qızlardın' erler menen ten' bolıwı bilay tursın, al olardıñ ja'miyetlik ma'selelerdin' sheshiliwindegi gu'reste belsene qatnasıwı menen belgilenedi.

Da'stannın' kompozitsiyalıq qurılısı, ko'rkemligi individuallıq o'zgeshelikleri menen tolı bolg'an menen ulıwma qaraqalpaq xalıq poeziyasının' bay da'stu'rinin' u'lgisi menen berilgen. «Qırıq qız» dın' ko'rkemlik o'zgesheligi onıñ ideyalıq bag'ıtı menen tıǵ'ız baylanısı, xalıqtın' azatlıq ha'm a'dillik

ushın gu'resindegi en' hasıl oyları su'wretlew usılları arqalı bezelgen.

«Qırıq qız» da'stanında xalıqtın' azat etiw gu'resi, batırların' qaharmanlıg'ı menen su'wretlense de, xalıq obrazı tiy-karg'ı orındı iyeleydi. Sarkophılar Gu'layım ha'm onın' qurdaslarının' a'skeriy islerindegi jen'isine quwanadı. Gu'layım Surtaysha menen urıs baslanar aldında bende bolg'an xalıqqa «olar da urısqa tayarlınsın, dushpannan o'sh alıw ushın o'z ku'shlerin jıynasın» dep xabar beredi. Bunı esitkenler «erten'gi bolar sawashqa, ha'mmesi tayar turıwg'a wa'delerin beredi». «İstin' jo'nin bayqastı, tuwısqan bolıp ha'mmesi, bilekke-bilek ayqastı». Gu'layımın' toparın Surtayshag'a qarsı urısta tek sarkoplılar g'ana emes, al Surtayshanm' hu'kimindegi ezilgen qalmaqlar da jaqlaydı. «Gu'layımday batırdın' ko'beydi a'bden toparı, ko'beyip tuwg'an-tuwısqan, on'g'a bastı saparı». Da'standa batırlardıń azatlıq ha'm g'a'rezsizlik ushın qaharmanlıq gu'resinin' na'tiyjesi tuwısqan xalıq penen tig'iz baylanısı arqalı belgilenedi, «elsiz batır bolmaydı» degen tu'sinik bunın' ayqın da'lili bolıp esaplanadı.

Xalıqqa xızmet etiw — bul da'stannın' qaharmanlarının' bas wazıypası. Xalıq o'zinin' do'retken qaharmanların ha'r ta'repleme rawajlang'an aqıllı, sulıw, ku'shli, ma'rt etip en' jaqsı sıpatları menen bezegen. Bunday qaharmanlar ha'r qanday qıyınshılıqqa qaramastan, zulım ku'shlerge qarsı gu'reste jen'ip shıg'adı. Usınday qaharmanlardın' qatarına «Qırıq qız» da'stanının' bas qaharmanı Gu'layımdı keltiriwge boladı.

«Aybatlansa batırlar da qorıqqanday,

«Qulı bolıp esikte ot jaqqanday

Na'zer salıp kelbetine qarasan',

Turqın onın' som altınnan soqqanday».

«Tuwg'an elsiz jasap, onı Surtayshanın' qolına bergennen o'lgan jaqsı» — deydi Gu'layım. Gu'layım shın ju'regi menen a'piwayı adamlardı su'yedi. Turmıs ha'm baxıt ushın gu'res penen bekkem baylanısqan muhabbat ha'm doslıqtı joqarı bahalay biledi. Arıslan menen Gu'layımın' doslıg'ın bunın'

misalı retinde ko'rsetiwge boladı. Gu'layımın' en' jaqın joldaslarının' birewi — Sa'rbınaz. Ol da'standa «biyday ren', qoy ko'zli, aqıllı, awır minezli, ju'regi attın' basınday, shaqqan shaqmaq tasınday», — dep ko'rsetiledi.

Sırtqı dushpanlarg'a qarsı Gu'layım menen birge onın' yarı Arıslan da da'standa sheshiwshi orındı iyeleydi. Ol «eki iyni qaqqaptay, judıng'ı toqqaptay, qarsı kelgen jawlardı, qazıq etip qaqqanday, aybatına qarasan', adam tu'we doslarım, arıslan da qorıqqanday, jerden oyıp pishkendey, betinde o'tkir ajarı, beyish suwın ishkendey, ashıwı kelse batırdın', polat temir keskendey, ashıw etse eger ol qozg'almag'an orınnan, tawdın' tasın teskendey, man'laydan to'kse terlerin, dozaqtın' otı o'shkendey, biyday ren' qoy ko'zli, kishi peyil nur ju'zli, aqsawıt kiygen u'stine, nayza alg'an da'stine» («Qırıq qız», 1949. 54-bet). Arıslan tu'sinde Gu'layımdı ko'rip su'yedi. Bul muhabbattın' bahalılg'ı eki ashıqtın' baxıtlı bolıwı menen sheklenbesten, eki xalıqtın' doslıq sezimleri menen birgelikte zulımlıqqa qarsı gu'res ideyaları menen tolı.

Da'standa Arıslannın' qarındası batır Altınay haqqında ju'rek eljiretetug'ın so'zler berilgen. Ol «Talasıp emshek emisken, tay g'unanday tebiske» tuwısqannın' birewi. Onın' Qoblan, Alpamıs qarındaslarınan ayırmashılıg'ı menen tawda an' awlawları menen, ag'asının' joq waqtında Na'dirshanın' topılısına keskin soqqı beriwı menen ko'rsetiledi... Onın' mına monologı batırlıg'ın tag'ı ayqınıraq sıpatlaydı. «Ushqır edim hawada, qanatımnan qayırdın', arama menin' ot shashıp, jan ag'amnan ayırdın', asıqpay tur Na'dirsha, keltiremen aldın'a usı etken isin'di, balta menen qag'arman, eki azıw tisin'di».

Sarqoplı batır Otbasqan obrazına da'standa ayırıqsha kewil bo'lingen. Otbasqan jawg'a topılğ'anda dushpanlar «qasqırdan qashqan qoylarday, toz-tozları shıg'adı», 7 ku'n urısta awır jaralanıp, dushpan qolına bende bolıp tu'sken Otbasqandı Surtaysha o'limshi etip azaplaydı. Biraq batırdı azaplaw da, zindanda, dar da qorqıta almaydı. Ol «Surtaysha, da'ryanın' ılay suwınday, qızıl qanım aqqansha, ko'zdi jumıp ko'silip,

gewdeden jan shıqqansha, minaw turg'an ja'llatın', o'n'menge pıshaq suqqansha, ko'zden to'gip jasımdı, iymespen kelip aldın'a, ma'rtlikke ba'nt basımdı, kessen'dag'ı tilimdi, sindir-san'dag'ı belimdi, umıtpayman hesh waqıt, bende bolg'an elimdi», — deydi. Otbasqan basıp alıwshılarg'a qarsı gu'reste qaharmanlarsha qazalanadı. Batır obrazında xalıqtın' qu'direti, onın' qaharmanlıg'ı, turaqlılıg'ı, patriotizm ha'm optimizm ko'rsetilgen. Ol o'ler aldında Surtayshag'a, «Aqır bir ku'n tan' atar, qaran'g'ının' ishinen jariqqa shıg'ar xalayıq, sol waqıtta sendeyge, o'lim bolar ılayıq» — deydi. Gu'layım, Arıslan, Otbasqan, Sa'rbinaz xalıqtın' o'zi ta'repinen do'retilgen jekke qaharmanlardın' obrazları arqalı berilgen xalıqtın' qaharmanlıq ku'shının' jıyıntıg'ı. Da'standa bastan ayaq qaysı xalıqtın' bolsa da a'piwayı adamları tınısh ha'm paraxat jasawdı qa'leytug'ınlıg'ı, urıs ha'm talawdın' sho'lkemlestiriwshileri xanlar ekenligi ayqın su'wretlenedi. «Qırıq qız» da'stanı doslıqtın' en' jaqsı o'z da'wirine ılayıq u'lgilerin beredi. Arıslan menen Gu'layımın' doslıg'ı xalıqlar doslıg'ının' belgisi bolıp esaplanadı. Batırlar menen xalıqlardıń birigiwi jen'ilmeytug'ın ku'shti quraydı. Barlıq qaraqalpaq qaharmanlıq da'stanlarında da ha'r qıylı qa'wimler batırlarının' doslıg'ı ko'terinkilik penen so'z etiledi. Mısalı, Gu'layım menen Arıslarının', Alpamıs penen Qarajannın', Qoblan menen Ersayımın' t.b. doslıg'ı usınday. Ha'r qıylı basıp alıwshılardan qorlang'an xalıq qu'diretli batırlar haqqında, watanınin' qorg'awshıları tuwralı burında a'rman etken. Usıg'an baylanıslı o'zinin' ko'p a'sirlik awız eki ko'rkem do'retpeinde sonday qaharmanlardın' obrazın do'retken. Qaharmanlıq waqıyanı bayanlaw ushın bayanlawdın' da qaharmanlıq stili payda bolg'an. Bul qaharmanlıq da'stannın' barlıq epizodlarında sezilip otıradı.

Sorawlar

1. «Qırıq qız» da'stannın' tiykarg'ı ideyası qanday?
2. Gu'layım obrazın qalay tu'sinesiz?
3. Arıslan obrazın aytıp berin'.
4. Jırın obrazın qalay tu'sinesiz?

A'debiyatlar

1. Qaraqalpaq folklorı, ko'p tomliq, VI tom, No'kis, 1980-jıl.
2. N. Da'wqaraev shıg'armalarınin' II tomi, No'kis, 1977-jıl.
3. İ. Sag'iytov qaraqalpaq xalqınin' qaharmanlıq eposı, No'kis, 1963-jıl.
4. Q. Maqsetov. Qaraqalpaq xalqınin' qaharmanlıq eposı «Qırıq qız», No'kis, 1962-jıl.

QARAQALPAQ XALQININ' LIROEPOSI

Qaraqalpaq xalqı ko'p g'ana qaharmanlıq da'stanlar menen bir qatarda bay liroepikalıq da'stanlarg'a iye. Liroepikalıq da'stanlar qaraqalpaqlar arasında basqa da qon'sılas tuwısqan xalıqlar sıyaqlı uzaq waqıtlardan payda bolıp ha'zirge shekem jasap keledi. Olardıń ishinen xalıq arasına ken'nen tarap, baqsıların' turaqlı repertuarına kirgenlerinen «G'a'rip ashıq», «Sayatxan-Ha'mre», «Ashıq-Na'jep» da'stanların ayırıqsha atap ko'rsetiwge boladı. Bulardan basqa da qaraqalpaqlar arasında ulıwma Xorezm oazisinde jasawshı xalıqlarg'a ortaqlıq bolg'an «Hu'rliqa-Ha'mra», «Zuhra-Tayır», «La'yli-Ma'jnu'n», «Yusup-Zu'layxa», «Gu'l-Sa'na'wba'r», t.b. solarg'a usag'an kitabıy da'stanlar ko'plep tarag'an. Mısalı, «G'a'rip ashıq» da'stannın' belgili qaraqalpaq baqsıları Japaq Shamuratovtan, A'met Tariyxovtan, Narbay Ko'shekenovtan jazıp aling'an u'lgileri, qıssa tu'rindegi qaraqalpaq ka'tibleri ko'shirip, qayta islengen No'kis qalasında turıwshı Abutov Ha'bibnazardan, Medetovtan, sonday-aq Qon'ırat rayonında jasawshı Baltabaev Yuldashtan aling'an nusqalar ju'da' bahalı materiallar ekenin aytıw kerek. Ele de xalıq arasında «G'a'rip ashıq» da'stannın' qol jazba u'lgileri ko'plep tabıladi, «G'a'rip ashıq» da'stannın awızsha jaqsı biletug'ın, jazılıp alınbag'an, baqsılar xalıq arasında bar. Da'stannın' xalıq arasına ken'nen sin'isip ketkenligi sonshellı, ol ha'r bir baqsının' repertuarlarınan bekkem orın alıp g'ana qoymastan, al onın' qosıqları ha'r bir jastın' ju'reginin' to'rinen jay alg'an, ishqi-muhabbat haqqındag'ı o'tken da'wirlerdegi en' jaqsı qosıqlar tuwralı

so'z boladı eken, xalıq birinshi na'wbette «G'a'rip ashıq» da'stanındag'ı go'zzal lirikalıq qosıqlardı esleydi.

«G'a'rip ashıq» da'stanın baqsılar menen qosılıp pu'tkil xalıq aytadı desek boladı. O'tkendegi qaraqalpaq baqsıları-Aqımbet penen Muwsadan baslap bizin' zamanımızdın' en' iri baqsılarınan esaplang'an Eshan baqsı menen Japaq baqsıg'a deyingi qaraqalpaq so'z sheberinin' barlıg'ı derlik «G'a'rip ashıq» da'stanın su'yip aytqan ha'm o'z aldına qaraqalpaq versiyasınin' so'z jag'ınan bolsın, qa'liplesiwine u'lken do'retiwshilik miynet islegen. Sonday-aq «G'a'rip ashıq» da'stanınin' qaraqalpaqlar arasına ken'nen taralıp, onın' o'z aldına bir milliy versiyasınin' payda bolıwında, A'jiniyaz benen Berdaqtan baslap, Ayapbergen, Sadıqqa ha'm t.b. xalıq shayırlarına shekemgi jazba islerine tikkeley qatnası bar, u'lken so'z sheberlerinin' ayrıqsha roli bar. Solay etip, shiyrin so'zli, shiyrin namalı o'z aldına «G'a'rip ashıq» tın' qaraqalpaq versiyasınin' payda bolıwında ataqlı qaraqalpaq baqsıların, ataqlı qaraqalpaq shayırn, ataqlı qaraqalpaq sazendelerin ayrıqsha atap ko'rsetiw kerek.

Qaraqalpaqstan baspası 1960-jılı X. Ta'jimuratovtın' tayarlawında birinshi ret «G'a'rip ashıq» da'stanınin' qaraqalpaqsha variantın basıp shıg'ardı.

«G'a'rip ashıq» da'stanı Orta Aziyada, Arqa Kavkazda, Zakavkazyede, A'zerbayjanda, tu'rkmenerde, o'zbeklerde, qaraqalpaqlarda, u'yg'ırlarda, armanlarda, gruzinlerde, kabardinlerde bar. Turkiyada ko'p tarqalg'an. Bolgariyadag'ı tu'rklardin' arasında da ushırasadı.

Ko'p waqıtlar o'z ta'g'dirin Xorezm menen baylanıstırg'an qaraqalpaqlar arasında «G'a'rip ashıq» da'stanı XVIII a'sirdin' aqırı, XIX a'sirdin' baslarında tu'rkmener ha'm Xorezm o'zbekleri arqalı tarqalg'an. Taralıw jazba ha'm awızsha formalarda bolg'an. Joqarıda ko'rsetkenimizdey, «G'a'rip ashıq» da'stanınin' qaraqalpaq versiyasınin' payda bolıwında, onın' ha'r ta'repleme milliy o'zgeshelik alıwında ataqlı shayırlardıń, baqsılardıń, sazendelerdin' miynetlerin ardaqlawg'a turadı. Bul da'stannın' so'zlik qurılısı menen g'ana emes, al atqa-

rılıwg'a qolaylastırılǵ'an birneshe onlag'an qaraqalpaq xalıq namalarınin' jiysi isletiliwi menen de ko'rinedi. Ko'pshilik xalıqlarg'a ortaqlı bolg'an «G'a'rip ashıq» da'stanın qaraqalpaq xalıq o'zine ta'n hawaz benen jırlaydı. Tutası menen da'stan qaraqalpaq xalıq do'retpesi tu'p-nusqa do'retpesi sıpatında bahalanadı. «G'a'rip ashıq» da'stanınin' mazmunı qaraqalpaq versiyasında geypara o'zgeshelikler menen berilse de, basqa millet versiyaları menen sa'ykes keledi.

«G'a'rip ashıq» da'stanınin' qaraqalpaqsha versiyasında da basqa versiyalardag'ıday «Aysa'nem», «Hilalay peri» qusag'an o'z aldına qosımsha bo'limsheler bar. Mısali, qaraqalpaq xalıq qosıg'ı «So'yle, menin' bawırımdı ka'ba'p etpe nigarım» da'stannın' «Aysa'nem» bo'limindegi qosıq.

«G'a'rip ashıq» da'stanınin' tiykarg'ı ideyası muhabbat ekenligin jırlaw. Da'standa birin-biri su'ygen eki jastın' ishki tuyg'ıları, olardıń dosları ha'm dushpanlarınin' qatnasları xan menen qaranın' arasındag'ı qarama-qarsılıq ken'nen bayan etiledi. A'lbette, aytlayın degen pikirlerdin' barlıg'ı da sol da'wirdin' ko'zqarasınan qurılǵ'an. Uzaq da'wirlerden kiyatırg'an da'stu'rđin' birewi — quda bolıw, ele balalar tuwılmastan burın aytısıp qoyıw. «G'a'rip ashıq» da'stanınin' kirispesinde orın alg'an. Bul da'stu'r turmısta da, folklorlıq do'retpelerdin' ko'pshiliginde derlik ushırasadı. Biraq ta ga'p atastırılıp qoyg'anda emes, al olardıń haqıyqatında da birin-biri su'ygeninde. Su'yiwshilik da'standa birinshi orıng'a qoyılǵ'an. Bul ullı qa'siyet turmıs faktlerinen go're ku'shli, xalıqqa ideal bolg'an epikalıq jobada so'z etiledi. G'a'rip ha'm Sa'nem arasındag'ı muhabbatta tolıp atırg'an turmıslıq elementler bar. Bunı ba'rinen de burın G'a'rip penen Sa'nemnın' ishki du'nyasınan bayqawg'a boladı. Olar ekewin de qızıqtıratug'ın na'rse baylıq, ataq emes, al jan seziminin' jaqınlıg'ı, bir-birewin sırtqı sulıwlıq ushın su'ygen emes, en' da'slep ko'zge taslanatug'ın na'rse—o'z idealların Sa'nem G'a'ripten, G'a'rip Sa'nemde tabadı. Olardı bir-birine jaqınlastıratug'ın sabaqlar jan sezimi tarlarınan quralǵ'an. Qızıq jeri, bulardıń su'yiwshiliginde turmıslıq elementler ayqın bayqalıp

turadi. G'a'rip penen Sa'nemnin' sonin'day ashiwlanisiwları da orın alg'an. Biraq ta birin-biri su'ygen ju'rekler bul tosqınlıqlardan anag'urım joqarı turadı. Olar etken islerge pushayman qıladı. Bir-biri menen diydarlasıwdın' o'zinde, o'mirdin' ullı la'zzetin sezedi. G'a'rip penen Sa'nemnin' muhabbatının' ku'shliligi ha'tte za'ru'r bolsa o'limge de bas baylaytug'ını menen ko'rsetiledi.

Da'stannın' bas qaharmanları G'a'rip penen Sa'nem. Waqıya da, syujet te, konflikt te usı qaharmanlardın' minez-qulqına, ha'reketine baylanıslı qurıl'g'an. G'a'rip ha'm Sa'nem obrazları tiykarında da'stannın' ideyalıq mazmunı beriledi. G'a'rip joqarı adamgershilikli, o'z muhabbatın jan-ta'ni menen qorg'aytug'ın tip. Ol jas waqtınan baslap muhabbatqa degen u'lken ideyal menen jasadı, onın' qayg'ısına, da'rtine, qıyınshılıg'ına muptala boladı.

Ol o'zinin' muhabbatın qorg'aw jolında anasınan, qarındasınan, tuwg'an elinen ayra tu'siwge, qayın jurtqa ketiwge ma'jbu'r boladı. G'a'rip qaysı jerde ju'rmesin, onın' yadınan Sa'nem shıqpaydı. Ol o'zin Sa'nemsiz baxıtsız dep esaplaydı. G'a'riptin' Qarazbannın' ja'rdemshisi, shopan, bag'mannın' xızmetkeri, ha'tteki bir mamanın' qulı bolıp, qul bazarında satılıwında da Sa'nemge degen muhabbatı bar, o'zinin' ishqı-muhabbatına sadıqlıq bar. Onın' awzınan ayıl'g'an ishqı-muhabbat qosıqlarında G'a'riptin' ishki du'nyası, maqsetleri, shın ma'nisinde ashıq ekenligi, ma'rtligi, haqlıg'ı, sazandeligi, shayırlıg'ı, dosqa miyirman, dushpang'a qatallıg'ı o'z idealının' gu'resshen'i sıpatında ko'rinedi. A'l'bette, ol turmistag'ı ha'm ja'miyettegi waqıyalarg'a, joqarıdag'ı ko'zqarastan qatnas jasaytug'ın adam bolıw menen birge ta'g'dirge isengen, bolıp atır'g'an ba'lamatlardıń barlıg'ın ta'g'dirden ko'rigen jan. Onın' pikirinshe:

«G'ayg'iwnı ko'p sheksen' mexnatin' artar,
Yalg'andur bul so'zler taqdiyra tartar,
Ayralıg'ının' tiyig'ı bag'ın'dı yırtar,
Ha'r kishiyda yuz mın' qıyalı bardur.»

G'a'rip obrazının' bahalıg'ı ba'rinen de burın o'z ishqı-muhabbatına sadıqlıg'ı, joqarı adamgershilik belgileri menen sıpatlanadı.

G'a'rip o'zinin' ja'miyetlik ornında haqıyqatında g'ariplik awhaldı bastan keshirse, Sa'nem bul shıg'ısı jag'ınan qaralarg'a qosılmaytug'ın jay Sa'nem emes, patshanın' qızı Shasa'nem. Da'stan adam seziminin' ag'lası — muhabbatın hesh qanday da sotsiallıq qatlamlardıń shegarasın moyınlamaytug'ın, haqıyqat muhabbatqa bay-jarlı degen tu'sinikten pu'tkilley joqarı turatug'ının Shasa'nem obrazı arqalı tolıq bayan etedi. Sa'nem o'zinin' G'a'ripke degen muhabbatında ata-anasına da qarsı turadı. Ol o'zinin' baxıtlı keleshegin G'a'ripti su'yiwshiliginde ko'redi. G'a'riple bol'g'an muhabbatının' qasında mal-da'wlet, ko'shki-saray, bag'ı-ha'remler hesh na'rsege turmaydı. Shasa'nem atası qarawıllatıp qoyg'an Abdulla wa'zir G'a'ripti ko'rip qoyg'anda minaday so'zler aytadı:

«Shasa'nemdur beray du'nya zerini,
U'lken g'aziynada ha'rne barını,
Sen pinhan et ashıqların' sırnı
Tegmagil yarıma alla ishqına.»

Shasa'nem o'z muhabbatına jan-ta'ni menen berilgen, onı ha'dden tis qa'dirleytug'ın insan. Onın' aqıl-parasatı, maqseti, ideali o'z ten'ine, o'z muhabbatına sadıq bolıw. Anasının' qarsılıg'ına, atasının' zulımlıg'ına, Shawa'lettin' duzag'ına bet burmay, o'z hu'jdanı boyınsha ha'reket etiwı bunın' ayqın da'lili boladı. Shasa'nem obrazının' sulıwlıg'ı, ayırıqsha a'hmiyetliligin en' da'slep onın' ishki du'nyasının' sırtqı ko'rinsine say keliwi menen bahalı. Onın' sulıwlıg'ı ha'm aqıllıg'ı folklordag'ı tiplik da'rejege ko'terilgen hayal-qızlardın' obrazın an'latıp turadı. Onda tu'rk xalıqları poeziyasında ideal bol'g'an qızlardın' en' jaqsı qa'siyetlerinin shoqlanıwın ko'riwge boladı.

Da'standa G'a'rip penen Sa'nem ıg'balına g'amxorlıq etken Aqsha, (Gu'lnahal) A'zberxoja obrazları da u'lken qızıg'ırwshılıq tuwdıradı. Sonday-aq G'a'riptin' anası Abadan,

qarındası Gu'ljamal da da'stannın' syujetinde belgili orn iyeleydi.

«G'a'rip ashıq» da'stanında tiykarg'ı unamlı qaharmanlar ha'reketine qarsı qoyıp su'wretlenetug'ın tulg'alar Shasa'nemnin' a'kesi — Shaabbaz, onın' hayalı, Shawa'let qusag'an. Bulardın' obrazları ishki mazmunı, turmslıq jag'dayı boyınsha tolıp atırg'an qarama-qarsılıqlarg'a iye ha'm belgili da'rejede o'tken da'wirdegi turmis shınlıg'ın sa'wlelendiredi.

Da'standa xalıq qosıqlarının' bay tu'rlerinin' sheberlik penen isletilgeni ko'rinip turadı. Misalı, da'standa keltiriliwi menen xalıq arasında da ken'nen tarqalg'an «Ana men da'rtini jandırma endi», «Ayra saldın», «Janım mollam bir zaman bul yarım dı azat qıl». «Alar bolsan' qul jayına al Sa'nem», «Balam, seni bir allag'a tapsirdim», «Jan ag'a, qayda barasan». «Barsam o'ltirerler, barmasam o'lem», «Da'rtin'nen», «Menin' gu'lim ashılmas pa», «Yardıñ gu'li keldi, o'zi kelmedi», «Keler sallana-sallana», «Tamashasını», «G'a'ribim», «Dag'ı-mandag'ı», «Sa'nemjan», «Xosh keldin' G'a'ribim sapa kelip-sen», «Nigarım», «Sa'nemnıñ», «Bir yar sawdasına tu'stim de, keldim», «Ra'ha't ko're almadım sen yar ketkeli», «Aman jetker yarım dı», «Endi namis penen ar mag'an ne a'ylar» qusag'an qosıqlar tek «G'a'rip ashıq» da'stanının' g'ana emes, al pu'tkil qaraqalpaq xalıq poeziyasının' en' go'zzal qosıqlarınan esaplanadı. Xalqımız olardı danalıq penen oylap tapqan en' sulıw namalarına salıp aytadı.

«G'a'rip ashıq» da'stanının' ideyalıq mazmunı menen kemlik o'zgesheligi tutası menen onın' teren' xalıqlıq do'ret-pesinen derek beredi.

Qaraqalpaq baqsılanının' tu'pkilikli repertuarına kirgen da'stanlardın' birewi — «Sayatxan-Ha'mre» da'stanı Xorezm oazisi xalıqları arasında su'yip aytilatug'ın ha'm ken' tarqalg'an da'stanlardan. «Sayatxan-Ha'mre»nin' basqa liroepikalıq da'stanlar menen salıstırg'anda o'zgesheligi yumorlıq jaqlarının' basım ekenliginde ko'rinedi. Bul da'standa haqıyqatında da tolıp atırg'an ku'lkili waqıyalar bar. Geypara baqlawlarg'a qarag'anda da'stanlar tariyxındag'ı komediyalıq jobada da'stan

do'retiwdin' belgili da'rejedege da'slepki u'lgileri usı «Sayatxan-Ha'mre» da'stanında berilse kerek. Sonlıqtan «Sayatxan-Ha'mre» ni liroyumorlıq da'stan dep atasa durıs bolar edi.

«Sayatxan-Ha'mre» da'stanı o'zbekler, a'zerbayjanlar, tu'rkmener, qaraqalpaqlar arasında ken' tarqalg'an. Xorezm oazisi bul da'stanının' ken' belgili bolg'an geografiyalıq rayonu.

XIX a'sirde jasag'an belgili qaraqalpaq baqsıları Aqımbet, Muwsa ha'm onın' en' ataqlı sha'kirtleri so'zlik ha'm muzikalıq jaqtan «Sayatxan-Ha'mre» da'stanının' o'z aldına milliy versiyasının' qa'liplesiwinde u'lken ku'sh jumsag'an. Qaraqalpaq versiyasının' tiykarın burınnan Xorezm o'zbekleri ha'm tu'rkmenerge ortaqlıq bolg'an «Sayatxan-Ha'mre» da'stanının' syujet liniyası quraydı. Da'stanının' qaraqalpaq versiyasının' payda bolıwında erteden kiyatırg'an qaraqalpaq, tu'rkmener, o'zbek baqsılarının' o'z ara tıg'ız baylanısta bolıwı, doslasıwı, bir-birinen u'yreniwi sebepshi boldı, sonın' menen birge 1914-jılǵı Tashkentte «Sayatxan-Ha'mre» da'stanının' basılıwı o'zbekler, turkmenler, qaraqalpaqlar arasında da'stannın' ken'nen taralıwında pu'tkilley u'lken burılıs jasadı.

«Sayatxan-Ha'mre» qaraqalpaq baqsılarının' su'yip aytatug'ın ha'm xalıqtın' en' jaqsı ko'rip tuñlaytug'ın da'stanların' birewi. «Sayatxan-Ha'mre» da'stanın barlıq qaraqalpaq baqsıları aytadı. Bul da'standı ataqlı qaraqalpaq baqsıları Aqımbet, Muwsa, Edenbay, Bayniyaz, Shernazar, qaraqalpaq shayırları Berdaq, A'jiniyaz, O'tesh, Omarlar aytıp o'tken. Bizin' zamanımızda o'mir su'rgen baqsılardan Juman baqsı, Eshan baqsı, Japaq baqsı, A'met baqsı, İbrayim Patullaev, Mınaj Ma'tsapaevlar «Sayatxan-Ha'mre» da'stanın aytiwshılardan esaplanadı.

Qaraqalpaqsha Mınaj Ma'tsapaev variantı o'zbek ha'm tu'rkmener versiyaları menen salıstırg'anda biraz o'zgesheliklerge iye. Bul o'zgeshelik syujet bag'darında da, obrazlarda da, a'sirese til ha'm stillik jaqlarında ayırıqsha ko'rinedi. Qaraqalpaq baqsılarının' atqarıwında da'stanının' yumorlıq jag'ı basım ta'riplenedi. Misalı, da'stannın' A'met Tariyxovtan

jazılıp aling'an variantlarında bastan ayaq yumorlıq jaqlar tolup atır.

«Sayatxan-Ha'mre» da'stanının' tiykarg'ı ideyası — sulıwlıqtı, ardaqlaw, sonday-aq jeke turmısta bolatug'ın geypara u'stinen ku'liwden turadı.

Orta a'sirdin' uzaq dawam etken moral normaları Orta Aziya jag'dayında a'dewir turaqlı jasawın dawam etti. Erteden kiyatır'ın muhabbat haqqındag'ı klassikalıq tu'sinikler bul da'wirde biraz o'zgesheliklerge ushıradı. Turaqlı bir muhabbat ornına ekinshisi muhabbattın' kelip shıg'ıwı da usı da'wir o'zgesheliklerine tiyisli boladı. Bul turmıs haqıyqatındag'ı «Sayatxan-Ha'mre» da'stanında ayqın su'wretleniwin tapqan. Qızıq jeri, bul haqıyqatlıq da'stanının' do'retiwshileri ta'repinen eki ushlı etip beriledi. Bir jag'ınan, dup-durıstay su'wretlense, ekinshi jag'ınan, ku'lkige alınıp, misqıllanıp ta otırıladi. Misalı, Sa'rbige u'ylengen Ha'mre tu'sinde Sayatxandı ko'rip ashıq bolıp, jolg'a ra'wan bolg'anda onın' a'kesinin' de ashıqlıq jolg'a tu'siwi u'lken ku'lki tuwdıradı. Sonday-aq Sayatxan menen Ha'mre ortasında da tolup atır'ın shın muhabbat qatnasıqların bildiretug'ın epizodlar menen birge, Ha'mrenin' o'lgenshe tayaq jep, ku'lki keltiretug'ın jeri de az emes. Ulıwma alg'anda Ha'mrenin' o'z su'ygen yarı Sa'rbini qoya berip, Sayatxang'a degen muhabbatı bastan-ayaq yumorlıq ma'nide berilgen. Degen menen bul waqıyanın' bayanlanıwında belgili da'rejede Ha'mrenin' muhabbatı joqarı qoyatug'ınlıg'ı, Sa'rbini esten shıg'armaytug'ınlıg'ı, Sayatxandı da ko'zi qiymaytug'ınlıg'ı, qısqaşı, onın' aqıllılıg'ı menen a'zziligi qosa su'wretlenedi. Ha'mre obrazında unamlı ha'm unamsız jaqları birge beriledi. Sonlıqtan onın' obrazındag'ı qarama-qarsı belgiler, ulıwma da'stannın' turmıs haqıyqatlıg'ın su'wretlewdegi janrlıq ta'biyatına baylanıslı bolsa kerek.

«Sayatxan-Ha'mre» da'stanının' bahası joqarı ideyalardı so'z etiw menen birge adamnın' shın ju'reginen ayıl'ın tek Ha'mre menen Sayatxannın' monologları bolıp qalmay, pu'tkil xalıqtın' muhabbat qosıqlarına aynalıp ketken lirikası menen de ko'rinedi. Hayran qalarlıq bay lirikalıq qosıqlarg'a tolı

bul da'stan shın ma'nisinde xalıqtın' su'yiwshiligine usı tiykarda ko'terilse kerek. Tek baqsılardıń tilinde g'ana emes, al ko'pshilik xalıq qosıqların su'yiwshilerdin' tilinde ken' taralıp, belgili qaraqalpaq xalıq namaları menen aytilatug'ın «Sayatxan-Ha'mre» da'stanındag'ı «Bir dilbardın' sawdasına tu'shmisham», «Ma'meli qız bizin' bilen kel tanış», «Ag'alar bir periy ko'rdim, shashı ayag'ına tu'ser», «Tiyse mag'an tiy-sin, yarg'a tiymesin», «Ko'zi a'jdarhag'a megzer tarlanınin'», «Ag'lan», «Kewli basqa biyopadan do'n kewlim», «Bag'lar ko'rindi, ko'rindi», «Bolsın», «Dad a'lin'nen», «Basqam sa'wersen', mennen a'ko'ter», t.b. qosıqlar bunın' ayqın da'lili boladı. Da'stannın' poeziya menen prozasının' sulıwlıg'ı, teren' xalıqlıq qa'siyetleri ayırıqsha dıqqat awdaradı. Misalı, Japaq baqsının' «Saltıq» namasında atqarıwında «Sayatxan-Ha'mre» da'stannın' «Bolsın» qosıg'ının' minaday qatarların' tın'laymız:

Menin' yarım kiyer zerbap-darayı,
Ja'nnet eken anın' ko'shki sarayı,
Ha'mre aytar ayag'ında dupayı,
Sawrı gewish altın gu'mis na'l bolsın

Qaraqalpaq shayırları, baqsı ha'm sazendeleri «Sayatxan-Ha'mre» da'stanının' milliy o'zgeshelikke tolı o'z aldına sulıw bir versiyasın do'retken. Bul da'stannın' qosıqlarında, atqarılattug'ın namalarda bes barmaqtay bayqaladı. Solay etip, «Sayatxan-Ha'mre» da'stanı qaraqalpaq xalıq poeziyasına qalay bolsa solay sin'isip ketken, onın' tu'pkilikli g'a'ziynesine aynalg'an, ideyalıq mazmum ha'm ko'rkemlik o'zgesheligi boyınsha shın ma'nisinde xalıqlıq da'rejege ko'terilgen qaraqalpaq xalıq poeziyasının' en' bahalı u'lgilerinin' biri.

Sorawlar

1. «G'a'rip ashıq» da'stanının' tiykarg'ı ideyası ne?
2. G'a'rip obrazın aytıp berin'.
3. Sa'nem obrazın aytıp berin'.
4. «Sayatxan-Ha'mre» da'stanının' tiykarg'ı ideyası qanday?

5. Ha'mre obrazın qalay tu'sinesiz?
6. Sayatxan obrazı qanday obraz?
7. «G'a'rip ashıq», «Sayatxan-Ha'mre» da'stanlarının milliy o'zgesheligi nede?

A'debiyatlar

1. Q. Maqsetov. Qaraqalpaq xalqının ko'rkem awız eki do'retpeleri, No'kis, 1996-jıl.
2. A. Alimov. Qaraqalpaq liroepikalıq da'stanları, No'kis, 1983-jıl.
3. Qaraqalpaq folklorı, ko'p tomliq, XIV tom, No'kis, 1985-jıl.

SOTSİYALLIQ TURMIS MA'SELELERİN SO'Z ETETUG'IN DA'STANLAR

Qaraqalpaq xalqı uzaq waqıtlar dawamında turmıstın' ha'r qıylı tarawınan iri da'stanlardı do'retken. Solardın' biri sotsiallıq turmıs ma'selelerin so'z etetug'in da'stanlar bolıp esaplanadı. A'lbette, sotsiallıq turmıs temasına arnalg'an da'stanlarda da qaharmanlıq ha'm liroepikalıq momentler jiyyı ushırasıp otıradı. Degen menen sotsiallıq turmıs motiv-lerinin' basım su'wretleniwi menen qaharmanlıq yamasa liroepikalıq da'stanlardan parq penen ayırılıp otıradı. Mısalı, «Alpamıs» da'stanı «G'a'rip ashıq da'stanınan qalay ayrılса, al «Sha'riyar» da'stanı o'zinin' o'zgeshelikleri menen joqarıdag'ı eki da'stan-nan da bilinip turadı. Sonlıqtan «Sha'riyar» tipindegi «Shiyrin-Sheker», «Qanshayım», «Men'liqal», «Zarlıq-Mun'lıq» qusag'an da'stanlardı sotsiallıq turmıs ma'selelerin so'z etetug'in da'stanlar dep ju'ritemiz.

Bulardın' ishinde «Sha'riyar» da'stanı ayrıqsha qızıg'ıw-shılıq tuwdıradı. Da'stan syujet qurılısı, kompozitsiyası, til qurılısı jag'ınan qaraqalpaq da'stanlarının' ishindegi en' sulıwlarınan' birewi. «Sha'riyar»dın' atqarılıwınan' en' jaqsı u'lgilerin bergen Nurabılla jıraw mektebine kiretug'in, Nurabıllanın' sha'kirti Qulamet jıraw, Nurabıllanın' balası Esemurat jıraw, O'teniyaz jırawlar ekenin aytıw kerek. O'teniyaz jıraw «Sha'riyar»dı Erpolat jırawdan, Erpolat jıraw A'bdirasu'wli jırawdan, A'bdirasu'wli jıraw Nurabıllanın' en'

birinshi sha'kirtlerinen esaplang'an. Solay etip, «Sha'riyar» da'stanının' qolda bar variantlarının' ha'mmesi Nurabılla jıraw u'lgisi tiykarında kelip jetiken.

«Sha'riyar» da'stanının' A'. Shamuratov ta'repinen jazıl-g'an Qulamet jıraw variantı, X. Ta'jımuratov, K. A'bibullaev ta'repinen jazıl-g'an A'bdiyeyim jıraw variantı. Esemurat, O'teniyaz, Qıyas, Jumabay jıraw variantları bar. Bul variantlar Rambergen Xojambergenov, Qabıl Maqsetov, Qalbay Ma'm-betnazarovlar ta'repinen 60-jıllarda jazıl-g'an. Da'stannın' Qulamet jıraw variantı 1959-jılı No'kiste qaraqalpaq tilinde basılıp shıqtı. 1971-jılı S. Severtsev awdarmasında bul variant rus tilinde basılıp shıqtı.

Qaraqalpaq jırawları «Sha'riyar» da'stanının' ta'kirarlan-baytug'in tu'p nusqaları sulıw versiyasın do'retken. «Sha'riyar» da'stanının' tiykarg'ı syujet bag'darının' qurastırılıwında, obrazlarınan' qa'liplesiwinde, ko'pkemlik o'zgesheliginin' jasalıwında XIX a'sirde o'tken ataqlı jıraw Nurabıllanın' roli ayrıqsha bolsa kerek. «Sha'riyar» da'stanının' waqıya da'wiri orta a'sir da'wir-lerine tuwra keledi. Bul da'stanının' tiykarg'ı negizin qurag'an menen onda ju'da' erte zamanlar menen baylanısıp ketken periyler, qullar, duwa, adamlardın' tas bolıwı, tiriliwi, tag'ı basqa tolıp atırg'an ta'biyattan tis waqıya-lardın' su'wretleniwi orın alg'an.

Da'stanının' ha'rbir variantında u'lken ayırmashılıqlardı ko'riwge boladı. Mısalı, da'stanının' baslanıwı O'teniyaz jıraw variantında «O A'reptin' xalqında, Emen degen jurtında» delinse, Qulamet jırawda «Ko'p nog'aydın' ishinde, ullı Nog'ay jurtında» dep keltiriledi. Eki variantta da waqıyanın' uzınlı-qısqa su'wretleniwinde, geypara mazmun o'zgeshelik-lerinde ayırmashılıqlar sezilip turadı. Qulamet Jırawdın' variantında baylardın' qızları Shahidarap patshanın' «Zu'r-yatsız taxt ol talap, taxti qurısın neteyin, malı qurısın qa'y-teyin» dep ketip baratırg'an xabarın esitedi. Al, O'teniyaz jıraw variantında burınnan xabarsız-aq en' ullısı «Sin'lilerim, mında kelin', qulaq salın', kewlimde bir isim bar» dep so'zin «Atam ıqtıyarmdı berse, qa'legenin'e tiy dese, Shahidarap

meni alsa sa'wgili qılsa, dew menen baslanadı. Qulamet jıraw variantında baylardın' atları A'libay, Da'nebay, Sanbay, Shasiwar delinse, O'teniyaz jıraw Ag'ımbay, Da'nebay, Na'zımbay, Sasiwar dep jırlaydı. Qulamet jıraw «Toman wa'zirdin' ha'wlisi dese, O'teniyaz Toman wa'zirdin' qalası dep so'z etedi. Qulamet jırawdın' jırlawı boyınsha Shasiwar Shahidaraptın' soramınan basqa eldegi patsha, al O'teniyaz jıraw Sasiwardi Shahidaraptın' qarawındag'ı bay adam etip ko'rsetedi ha'm Shahidarap Sasiwardın' bergen toyına keledi. Qaraman O'teniyaz jıraw variantında Sasiwardın' sawdageri bolıp xızmet atqaradı. Al Qulamet jıraw Qaramandı sa'rkerde, batır, palwan dep ko'rsetiw menen da'rbent jolg'a kelip, ko'mir a'ketetug'ın xızmetkeri etip jırlaydı. «Sha'riyar» da'stannın' Jumabay jıraw variantı da u'lken qızıg'ıwshılıq tuwdıradı. Jumabay 1929-jılı tuwıl'gan. Esemurat jırawdın' sha'krti, onnan «Sha'riyar» da'stanı 1959-jılı jazılıp alındı. Jumabay jıraw variantının' o'zgesheligi ba'rinen de burın traditsiyalıq da'stannın' buring'ı ustazlarg'a qarag'anda (Mısali, Esemurat, O'teniyaz, t.b.) qanday da'rejede o'zgeris bolıwı menen sıpatlanadı. Sonlıqtan onın' variantında geypara epizodlardın' ha'zirgi da'wirge beyimirek aling'anın az da bolsa seziwge boladı. Mısali, buring'ı jırawlar «Darapsha patsha qırıq qulı bar edi» dese, Jumabay jıraw «patshanın' qırıq jigiti bar edi, qırıg'ı ha'm boydaq edi» deydi. Basqa jırawlarda tawda na'reste halında jatqan A'njim menen Sha'riyar ku'n bolıp ko'rinedi. Al Jumabay jıraw «Eki bala ot yan'lı bolıp ko'rindi» deydi, t.b. A'bdireyim jıraw variantının' da'slepki jag'ı. Esemurat, Qulamet, O'teniyaz variantları menen uqsas, biraq Sha'riyardın' qarındası A'njimnin' ko'megi menen bu'bu'l go'yanı jen'ip kelgennen keyingi epizodlardın' ko'bisi tu'sip qalıp, ku'ta' qısqa berilgen.

«Sha'riyar» da'stannın' syujeti ha'r qıylı formada beriliwi, tolıqlıg'ı, ha'r jırawdın' ayrımshılıg'ının' barlıg'ı da'stannın' Esemurat, O'teniyaz, Qulamet, Qıyas jıraw variantlarında ayrıqsha bayqaladı. Bul variantlar shın ma'nisinde xalıqlıq

bolıw menen birge, barlıq jag'ınan jetilisken da'stannın' bahalı u'lgileri ekenin aytıw kerek.

«Sha'riyar» da'stannın' syujetlik qurılısında, ondag'ı ushı-rasatug'ın traditsiyalıq motivlerde ko'p g'ana basqa qaraqalpaq da'stanlarındag'ıday usaslıqlar bar. Sonday-aq «Sha'riyar» da qaraqalpaq xalıq erteklerinde jiwi ushırasıp otıratug'ın qıyalıy motivler, balalardın' hayran qalarlıq tuwılıwı, olardın' kekil-lerinin' altınnan bolıwı, ku'n, birewi ay bolıp ko'riniwi, balalardın' suw astında o'lmewi, ma'stan kempir, patshanın' zulım hayalları, suwdın', tastın', sho'ldin' so'ylewi, haywan-larg'a til pitiwi, jılanlardın' adam kelbetine keliwi, jer astındag'ı patshalıq, adamnın' duwa menen tas bolıwı, duwa menen qalalardın' ko'ship ju'riwi bayqaladı, t.b. «Sha'riyar» ko'p g'ana ertek ha'm da'stanlardın' do'reliw usıllarınan payda-lanılıp, qaraqalpaq jırawları ta'repinen birneshe ju'z jıllar dawamında jetilistirilgen shın ma'nisindegi xalıq poeziyasının' u'lgisi.

Sotsiallıq turmıs ma'selelerin basım so'z etetug'ın «Sha'-riyar» da shan'araq ma'selesı barlıq waqıyanın' orayında turadı. Da'standag'ı perzentsizlik ma'selesı, 9 xanımnın' hiyleleri, Gu'lsara tragediyası, ata menen balalar arasındag'ı ayrıalıq dag'ı — bulardın' ha'mmesi, birinshi gezekte shan'araq do'ge-reginde bolatug'ın turmıslıq waqıyalar. Olar ishinde qızlardın' satılıwı, ko'p qatın u'stine tu'skendegi ku'ndeslik qusag'an feodallıq da'wirge ta'n momentler tolıp atır.

Qaraqalpaq xalıq poeziyasında, da'stanlarda, sonın' ishinde «Sha'riyar» da hayal-qızlar turmısının' ha'r ta'repleme su'wretleniwi iske asırıl'gan. Bir jag'ınan turmıs ta'repinen ezilgen, o'mirdin' gu'n'i bolg'an hayallar toparın Gu'lsara tipinde ko'z aldımızdan o'tkersek, ekinshiden, ko're almaw-shılıq, qızg'anshaqlıqtın' belgisi bolg'an patshanın' 9 xanımdı ko'remiz. Ko'p g'ana feodallıq shıg'ıs ellerine ta'n bolg'an hayal-qızlar turmısının' tragediyalıq awırlıg'ı «Sha'riyar» da's-tanında ayrıqsha ko'zge taslanadı.

Da'stannın' ulıwma kompozitsiyasında, obrazlarında, ideyalıq mazmunında orta a'sirdegi ideologiyag'a ta'n bolg'an

«Kemliktin' ka'malı bar» printsipi orın alg'an. Azap ko'rgenler baxıtqa erisiw kerek degen xalıq filosofiyası alg'a qoyılǵ'an. Feodallıq qatnasıqlardıń qospalıǵına qaramastan, bul da'wirde bunday ideyanın' qoyılıwı u'iken na'rse. Degen menen sol da'wirdin' materiallıq ha'm ruwxıy ma'deniyatına o'shpes iz qaldırdı. «Sha'riyar» da'stanında xalıqtın' erkinlikti, a'dillikti, u'iken adamgershilikti, baxıttı an'sag'an qu'diretli qıyalları menen, du'nya tanıwdag'ı shekleniwshilikleri, t.b. feodallıq da'wirdin' tu'siniklerin ushıratıwǵa boladı.

«Sha'riyar» da'stanının' personajların a'dettegidey eki toparg'a — unamlı ha'm unamsız obrazlar toparına bo'liwge boladı. Da'stanlarda da geypara qospalıǵı boyınsha tan'landıratug'ın obrazlar boladı. Mısalı, bug'an Darapsha obrazın ko'rsetiwge boladı. Baslı unamlı obrazlar qatarına Gu'lsara, A'njim, Sha'riyar, Shasiwar, Aqda'wlet, Toman wa'zir, shopan obrazların, unamsız obrazlar toparına 9 xanıw, ma'stan kempir, Qodar palshıları kiredi. Sonday-aq da'standa unamlı obrazı Jahanger, unamsız Bu'bu'lgo'ya obrazların ko'rsetiwge boladı, t.b.

Gu'lsaradag'ı sulıwlıq penen aqıllılıq, og'an dus bolg'an awır ta'g'dir onın' obrazının' ayrıqsha belgilerinen esaplanadı. Gu'lsara o'zinin' qıyın ta'g'dirine qaramastan o'z balalarına qosılıp, baxıtlı bolıw jolında janın da ayamaydı. Ol o'z tilegine, o'z erine su'ttey aq, hadallıq penen ha'reket etetug'ın gu'nasız jan. Onın' en' jaqsı tilek-oyları nag'ız adamgershilik qa'siyetleri menen qaplang'an. Sonlıqtan onın' obrazın qaraqalpaq folklorındag'ı en' jaqsı obrazlar qatarına qoyıwǵa boladı.

Sonday-aq «Sha'riyar» da'standag'ı A'njim obrazı da ayrıqsha qızıǵıwshılıq tuwdıradı. Onın' obrazında aqıllıq penen ma'rtlik ten'dey orın alg'an. Sha'riyardın' tas bolıp qalg'an jerinen Bu'bu'lgo'yanı jen'ip qutqarıwı, jolda aq jılan menen qara jılanın' urısına qatnasıwı bug'an da'il boladı. A'njimdegi aqıllılıqqa qosa batırılıǵı onın' obrazının' ko'zge tu'ser belgilerinen esaplanadı. Bul jag'ınan ol, Alpamis, Qoblan, Arıslan qusag'an batırın' qarındasların eske tu'siredi. A'njim obrazı u'iken adamgershilik belgileri menen tolı. Sonın' menen

birge Gu'lsara obrazında ha'lsizlik, ta'g'dirge qayıw bolıwshılıq ushırap otırsa, A'njim obrazında er ju'reklilik, batıllıq sheshiwshi tu'rde o'z maqsetine jetiwge ha'reket etiwshilik jeterli orın alg'an.

Da'stannın' tiykarg'ı obrazların' birewi — Sha'riyar obrazı. Bul obrazda ko'p g'ana turmıshlıq ha'm miflik momentler orın alg'an. Onın' Shahzada bolıwına qaramastan miynet penen shug'ıllanıwı kewil awdararlıq na'rse. Mısalı, ol Shasiwardın' balası bolıp ju'rgeninde jılqı bag'adı, bag'egedi, Kanal qazıwǵa qatnasadı, sho'listanlardı gu'listang'a aynaldıradı. Oqıp bilim aladı, bilimpaz boladı. Folklorında do'retilgen qaharmanlar qanshama ha'r ta'replem jetiliske bolıwına qaramastan geypara olqılıqlardan da awlaq bolmaydı. Bul folklorlıq do'retpede konflikt du'ziwde ha'm do'retpeni turmısqa jaqınlastırıwda a'hmiyetli bolsa kerek. Mısalı, Sha'riyardın' ma'stan kempirdin' aytqanına erip, Bu'bu'lgo'yag'a barıp tas bolıwı usınday.

Sha'riyar obrazı usılay qospalı bolıw menen birge tiykari-nan adamgershilikti, erju'reklilikti, miynet su'ygishlikti o'z ishine alatug'ın obraz ekenligi bayqaladı.

Da'standag'ı Sasiwar (Shasiwar), Aqda'wlet, Toman wa'zir, shopan obrazları adamgershilikli, qa'siyetli belgiler menen ayrıqsha diqqat awdaradı. Olar o'zlerinin' unamlı ha'reketleri menen tiykarg'ı qaharmanlardın' obrazların' ashılıwında, da'stannın' ideyalıq bag'ıtının' ayqınlanıwında u'iken rol atqaradı.

Darapsha obrazı da'stannın' mazmunında tiykarg'ı orındı iyelew menen onın' ha'reketleri ken' ha'm ha'r ta'repleme su'wretleniwın tapqan, unamlı, unamsız ha'reketleri qospalı etip berilgen. Darapsha xanlıq taxtına mingen ullı Nog'ay jurtında (Qulamet) Emen jurtında (O'teniyaz) patsha. Bul jag'ınan ol xanlıq da'wir su'rip turg'an hu'kimliktin' belgisi. Da'standa ol «Ba'rsheni bir ko'zde ko'rgen» dep keltiriledi. Onın' ko'p qatın alıwı feodallıqtı ko'rsetse, al perzentsizlik dag'i teren' ha'siretli adamgershilikli sezimler menen tolı.

Solay etip, bul obraz bir jag'ınan, qu'diretli, ku'shli orta a'sirdegi patshanı su'wretlese, ekinshiden, perzentsizlik dag'ına tu'sken bir jandı ta'rip etedi.

«Sha'riyar» da shopan obrazı da a'dewir kewil awdaradı. A'shımnın' Alpamıstı asırag'anınday zindang'a tu'sken Gu'lsharanı bir shopan asıraydı. Og'an Gu'lshara o'z qızın —A'njimdi beremen dep wa'de etedi. Bul shoppannın' shig'ısının' kim ekenligi Qulamet jıraw variantında aytilmaydı. Al, O'teniyaz jıraw variantında bul shopan Baba-Badaxshan-nın' patshasının' ulı boladı. Shopanlardın' shig'ısın patshanın', to'renin' balası dep baylanıstırıw usılı ko'p g'ana da'stanlarda, erteklerde usirasıp otıradı. Bılay bolıwının' sebebi, shopan waqıyanın' aqırında xan ya shahzada da'rejesine ko'terilgenlikten olardı' na'silin aqlaw maqseti menen sol da'wirdin ko'zqarasınan aytılsa kerek.

9 xanımlardı' obrazları arqalı da'standa zulımlıq, o'sekshil, ma'kkarlıqtın' en' jaman belgileri berilgen. Sonın' menen olardı' ku'ndeslik, bir-birewin ko're almawshılıq qa'siyetleri anıg'ıraq ashılıp beriledi. Xanımnın' Gu'lsharag'a, onın' balalarına islegen jamanlıqların bunın' ayqın da'lili boladı. 9 xanımda'standag'ı waqıyanın' bastan-ayaq shiyele-nisiwinde ha'reket etetug'ın ku'shler bolıp ko'rinedi.

Qaraqalpaq folklorında belgili orın iyeleytug'ın ma'stan kempir obrazı «Sha'riyar» da'stanında da o'z su'wretleniwin tapqan. Onın' atı aytilıwdan-aq mına so'zler suwdıraydı: «toppısı tozg'an, arqası qozg'an, eki birdey dizesi qulag'ınan ozg'an, shandırı tastay, ko'zi ma'shtey, o'zi ko'p jasag'an, saw-su'yegi bosag'an, arqa moynı tırısqa, elatı menen urısqa, qızıl tilin tıymag'an, ku'shine sıymag'an». Ol unamlı qaharmanlarg'a mudamı qarsı ha'reket etiw menen shug'ıllanadı, zulımlıq, qasgo'ylektin' quralı sıpatında ko'rinedi. Ma'stan kempir obrazı da'standa yumor-satırılıq jag'ınan ken'nen ashıp beriledi.

«Sha'riyar» da'stanının' syujet qurılısı onın' ko'rkemlik o'zgesheligine ayırıqsha tu's beredi. Da'stannın' mazmunında ko'p g'ana da'stu'rlik motivlerdi gezlestiremiz. Mısali, perzent-

sizlik, ku'ndeslerdin' tartısı, ma'stan kempirdin' ha'reketleri, unamlı qaharmanın' qıyın-qıstaw islerge jolıg'ıwı ha'm onı sheshiwi, en' aqırında dushpandı jen'iw menen baxıtqa erisiwi, aqıllı wa'zir, qayırqom shopan, g'amxor qarındası, ka'ramat islerdi ko'rsetetug'ın at o'zlerinin' tiplik su'wretleniw ornın tapqan. «Sha'riyar» din' bası belgili «buring'ı o'tken zamanda» so'zleri menen baslanadı. Waqıt haqqında so'z bolg'anda basqa da da'stanlardag'ıday «Sha'riyar» da «A'yne sa'ha'r waqtında jolg'a ra'wan boladı», «Aydan-ay o'tti, ku'nnen-ku'n o'tti, ku'n mu'ddetine jetti», «Aytıp awzın jumg'ansha, esken samal tın'g'ansha», t.b. so'zler ushırasadı. Da'standa jırawlar waqıyanın' bo'linip baslanıwın da jiyi ta'kirarlanıp otıratug'ın «Lalı marjan sa'depti, xızmette bag'ım ka'baptı» so'zlerin jiyi isletedi. Jol azabı, joldın' uzaqlıg'ı «Sha'riyar» da «u'sh ayshılıq sho'li bar», jol segbiri «biyik-biyik qırlardan», «Suwlar aqqan jıradan», «Qarsaq ju'rmes qalın'nan, qayrımay o'tip baradı», «tu'lki ju'rmes tu'neyden, tu'nde ketip baradı» delinedi. «Narday beli bu'giledi, ko'zinen jası to'giledi». «Sha'riyar» da basqa da da'stanlardag'ıday attın' jelisi a'jayıp etip su'wretlep beriledi; «Jay tasınday jaynadı, g'ıshirlatıp ja'niwar, ol suwlıg'ın shaynadı», «Jılwa taslap oynaydı, jilisip aqqan da'ryaday», «Qara tawdın' basına, qustay sin'sip qonadı», «Doynag'ının' sestinen qazandayın qara tas, «to'rt parra bolıp ayrıldı», «azıw tisi shaqıldap, doynag'ınan shıqqan tas, shaqmaq tastay jarqırap», «ol to'be menen bul to'be, bawırı shubar gu'l to'be, ol to'bege shıg'adı», t.b.

Qızdın' su'wretin beriw qaysı qaraqalpaq da'stanı bolmasın, belgili da'rejede orın alg'an. Onın' xalıq ten'ewleri menen ko'zin, qasın, ju'zin, murnın, belin, boyın, jasın beriw da'stu'rlik formag'a aynalg'an. Qızdın' portretin beriw «Sha'riyar» da ha'r qıylı tu'rde isletiledi. Mısali, Qulamet jıraw jawrınları qaqpaptay, shashbawları toqpaptay, aq to'sine qarasan', qarda totı ju'rgen soqpaptay, basarına eringen, o'r tekedey kerilgen, qarday eti, qanday beti, adamzattı o'rtegen, qılıg'ı menen xızmeti... Appaq dodaq, shashbawları shashaq, moynı tolı monshaq, uzın boylı ken' qushaq, on to'rtten

tuwg'an ayday» dese, O'teniyaz jiraw «qarag'ay barmaq, jez tırnaq, da'lli ko'n'li ko'z oynaq, aq-appaq, yupqa dodaq» dep keltiredi. «Sha'riyar» da'stanı o'tken bir da'wirlerdegi xalıqtın' sotsiallıq turmıs ma'selelerin so'z etedi. Onın' qurılısı, ondag'ı da'stu'rlik motivler qaraqalpaq da'stanlarına ta'n ulıwmalıq belgilerge ha'm jeke o'zgesheliklerge iye. Da'stan-nın' ideyalıq mazmunı, obrazları ha'm ko'rkemlik o'zgesheligi, onın' teren' xalıqlıq do'retpe ekenliginen derek beredi.

Sorawlar

1. Sotsiallıq turmıs ma'selelerin so'z etetug'ın da'stanlardın' o'zgesheligi qanday?
2. Sha'riyar obrazın qalay tu'sinesiz?
3. Gu'lshara obrazın aytıp berin'.
4. A'njim obrazı qanday?

A'debiyatlar

1. Q. Maqsetov. Da'stanlar, jirawlar, baqsılar. No'kis, 1992-jıl.
2. Qaraqalpaq folklorı. Ko'p tomliq XIII tom, No'kis, 1984-jıl.

TARIYXIY DA'STANLAR

Tariyxıy da'stanlar haqıyqatında tariyxta bolıp o'tken adamlardıń o'mirbayanına baylanıslı do'retilgen. Tariyxıy waqıya bul da'stanlarda belgili da'rejede o'z sa'wleleniwin tapqan. Degen menen tariyxıy da'stanlardag'ı waqıyalardıń ha'mmesin derlik tariyxıy faktler dep qarawg'a bolmaydı. Olardıń ishinde tariyxqa qatnası bar, qatnası joq, pu'tkilley oylap tabılǵ'an waqıyalar da bolıwı mu'mkin. Sonlıqtan tariyxıy da'stanlardı ba'rinen de burın ko'rkem do'retpe sıpatında bahalaymız. Sonın menen birge tariyxıy da'stanlar xalıqtın' tariyxın u'yreniwde de u'lken qosımsha da'rekterdin' biri bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq xalqı uzaq da'wirler dawamında ha'r qıylı tariyxıy waqıyalardı basıp o'tti ha'm bir neshe tariyxıy adamlar menen ta'g'dirles boldı. Usı waqıyalar tiykarında ko'p g'ana tariyxıy a'n'gimeler, a'psa-nalar, termeler, tolǵ'awlar, da'stanlar payda boldı.

«Edige» da'stanı haqqında

Qaraqalpaq xalqının' a'sirler boyına do'retken en' hasıl poeziyasın «Alpamıs», «Qırıq qız», «Qoblan», «Sha'riyar» da'stanlarısız ko'z aldın'a keltire almaysan'. Solardıń ishinde «Edige» nin' o'z aldına tutqan orın bar. Mazmunının' turmıs shınlıǵı, tariyxıylılıǵı jag'ınan bolsın, ko'rkemliliǵı jag'ınan bolsın, so'zlerinin' ta'sirliligi jag'ınan bolsın, o'tken zamannın' qayg'ı-g'amın, da'rtın, a'rmanların sheber ko'rsetiwi jag'ınan «Edige» ge ten'lesetug'ın da'stan joq dese bolar edi.

«Edige» XIV—XV a'sirlerdegi Altın Orda waqıyaların o'zinshe ko'rkemlep so'z etedi. Bul do'retpe tiykarınan sol da'wirdin' jemisi, XV a'sirdegi nog'aylı da'wirindegi jirawlar-dın' do'retpeesi olardıń du'nyag'a ko'zqarasi sheberlik o'zge-sheligi menen qa'liplesken. Sonlıqtan da'standag'ı mislik, feodallıq, t.b. tu'siniklerdin' ha'mmesin sol da'wir ko'zqara-sınan shug'ıp bahalaw kerek. Ha'zirgi du'nya iliminen xabardar kitap oqıwshı orta a'sirde do'regen folklorlıq do'retpelerdegi spetsifikalıq o'zgesheliklerdi durıs ug'ınadı dep oylaymız.

«Edige» xalqımızdın' su'yip tın'laytug'ın da'stanlarınin' biri. Onın' qayg'ılı mazmunı tın'lawshılardıń ko'zlerinen eriksiz jas to'kkizgen. Dushpanlıqqa ushırıp, elinen ayırılǵ'an Edigenin' jat jerlerde ju'rip ayrılıq dag'ına ku'yiwi, anasının' ishinde qalg'an Nuratdinnin' tiri jetimligi, jalǵ'ızlıǵı, atasın izlewi — bul waqıyalardıń ha'mmesi qosılıp adam o'mirindegi og'ada awır ha'm o'tkir, esten shıqpas tragediyanı an'latıp turadı. O'zinin' ha'siretke tolı adam tın'lag'anda g'amg'a shu'mdiretug'ın epizodları menen hayran qaldıratug'ın bul da'standı du'nya eposlarınin' ishindegi en' ku'shlisi dese boladı. Xalıq arasında «Edige»ni burında zor jirawlar ayt-qanda ku'n bultlasıp, jawın jawg'an degen an'ızlar bar. Bul esheyin ayılǵ'an ga'p emes, bunda jan bar, sebebi da'standag'ı qayg'ı-ha'sirettin' basımlıǵı bug'an derek bolsa kerek.

«Edige» da'stanı qaraqalpaqlarda, qazaqlarda, bashqurt-larda, o'zbeklerde, nog'aylarda, tatarlarda, qırım tatarlarında, t.b. xalıqlarda bar. Ha'r bir xalıqta «Edige» da'stanı o'zine

ta'n milliy o'zgeshelikka iye ha'm o'z aldina xalqin' ko'rkem do'retpe bolip sanaladi. Olar bir-biri menen qanday da bir syujetlik uqsasliqqa iye bolg'an menen ha'r qaysi o'z aldina pu'tin bir do'retpe sipatinda ko'rinedi. Ha'tte bir xalqta bar variantlarinin' o'zi de ha'r qiyli ayirmashiliqlar menen beriledi. Birinshi ma'rtebe ilimde «Edige» da'staninin' qaraqalpaqsha versiyasinin' tilge aliw Sh. Valixanovtin' atı menen baylanisli. 1903-jıl İ. A. Belyaev Shımbayda turatug'in Bekimbet jırawdan «Edige» da'stanın jazıp alıp, 1917-jılı Ashxabadta shıg'atug'in «Протоколы заседаний и сообщений членов Закаспийского куржка любителей Археологии и истории Востока» degen toplamının' 3-4 tomında qaraqalpaqsha ha'm o'zinin' awdarmasında russha bastırıp shıg'aradı. Q. Ayımbetov 1934-jılı Erpolat jırawdan «Edige» da'stanının' bir variantın jazıp alıp, ol 1937-jılı basılıp shıqtı. Qaraqalpaq folkloristleri ta'repinen 60-70 jılları «Edige» da'stanının' O'teniyaz jıraw, Qıyas jıraw, Jannazar jıraw, Esemurat jıraw, Jumabay jıraw variantları jazılıp alındı.

Da'stanının' baslı qaharmanları Edige, Nuradin folklorlıq tu'rde su'wretlengen, qaharmanlar turmıs haqıyqatlıg'ı menen de bekkem baylanısıp atır. Edigenin' periyden tuwılıwı, Nuradinnin' kishkentaydan erju'rek, batır bolıp jetilisiwı, Edigenin' Qaratiyin A'lip da'wdi o'ltiriwı qusag'an epizodlar, sonday-aq Edigenin' jılqının' piyri da'rejesine ko'teriliwı, yamasa wa'zirlerdin' ortasına tu'sip qalg'an Nuradindi babası Tu'kli A'zizdin' qara qus bolıp u'ydin' shan'arag'ınan alıp shıg'ıwı qusag'an epizodlar folklordag'ı mif fantaziya ha'm giperbolizm usılı menen do'retilgen.

Al, Edigenin' Toqtamis xannın' u'yindegi konfliktleri, Satemir xang'a barıwı, Nuradinnin' xan xızmetin orınlawı, atasın izlewı, atası menen ma'llesiwı, keyninen jarasıwı, t.b. bul turmıshlıq epizodlar.

Solay etip, da'standa xalıq fantaziyası menen turmıs haqıyqatlıg'ı ushlasıp, shiyelenisip ketedi. Biz turmıs haqıyqatlıg'ı degenimizde bul haqıyqatlıqtı tariyx haqıyqatlıg'ı menen ten'lestiriwden awlaqız. Da'stannın' do'retiwshileri

bul haqıyqatlıqtı o'zlerinshe qurastırğ'anın bayqawg'a boladı. Da'stannın' syujetlik qurılısında da, kompozitsiyası menen obrazlarında da, sonday-aq onın' og'ada ko'rkem tilinde de shın ma'nisinde xalıqtın' klassikalıq folklorının' u'lgisi berilgen. «Edige» tariyxıy dereklerge su'yenilip do'retilgen da'stan. Tariyxıy da'wir, tariyxıy waqıyalar, tariyxıy adamlar do'retiwshilerdin' fantaziyasında qanshama qayta islenip, qanshama basqa boyawda berilgen, solardın' ko'shirmesi dew pu'tkilley haqıyqatlıqqa tuwra kelmeydi. Misalı, tariyxıy hu'jjetler boyınsha Edigenin' atası-A'mir Baltışaq degen Toqtamıstan buring'ı Temir Malik degen xannın' ma'hremi. Al, da'standa Edigenin' atası Baba Tu'kli A'ziz degen a'wliye, anası periy qızı, t.b.

Da'standa tariyxıy waqıyalar, tariyxıy adamlar da'standı do'retiwshilerdin' ko'zqarasına baylanısıp su'wretlenedi. Olardin' du'nyag'a ko'zqarasında birinshi gezekte jaqsılıq penen jamanlıq, aq penen qara, adamgershilik penen buzılıq, saqıylıq penen sıqmarlıq, danalıq penen aqmaqlıq, ku'shilik penen a'zzilik, tapqırılıq penen topaslıq, qısqaşı ha'r bir na'rsenin' eki ta'repi turadı.

Misalı, XIV a'sirdin' aqırı XV a'sirdin' basında o'mir su'rgen Toqtamis, Edige, Nuradin, Temirge baylanısıp tariyxıy waqıyalar dizgini bilay qoyılıp, da'standa Toqtamis penen Edige, Nuradinge qatnası Edige menen Temir qatnasıqları, Edige, Nuradin, Temirdin' Toqtamısqa atlanısları Edige menen Nuradin arasındag'ı konflikt, onın' sheshiliwı — bulardın' ha'mmesi do'retken shayır-jırawlardın' oylap tabıwınan, ko'rkem qurastırılınan tuwg'an. Degen menen sol da'wirdin' tariyxı, Toqtamis, Edige, Temir, Nuradinge qatnası bar waqıyalar, Altın Orda xanlarına, mirzalarına ta'n bolg'an feodallıq talas-tartıslar. Altın Ordanın' qulaw da'wirindegi qarapayım xalıqtın' a'whalı, xan sarayındag'ı ala awızlıqlar, ha'tte xanlıqqa ata-bala tartısları — bulardın' ha'mmesi tariyxtan da janlı ha'm ko'rkem etip su'wretlenedi.

«Edige» da'stanının' basqa qaraqalpaq da'stanlarınan ayırıqshalıg'ı bar. Misalı, «Qırq qız», «Qoblan», «Alpamıs»

da'stanlarında tiykarg'ı gu'res sırtqı jawlarg'a, basıp alıwshı-larg'a qaratıl'ın, al «Edige» de tiykarg'ı gu'res tek el ishindegi zulım patsha menen, a'dil batır arasında baradı. Sırtqı jaw haqqında ga'p bolmaydı. Da'stannın' qaraqalpaq versiyasında Edigenin' basqa ellerge atlanısı jo'ninde bir awız so'z joq. Edigenin' Toqtamıs penen ma'llesiwı, Edigenin' Sa'temirge (A'mir Temur)ge barıwı, Edigenin' Sa'temirdin' (A'mir Temurdin') ja'rdemi menen Toxtamıstı quladıwı tariyxtag'ıday berilip, da'stanının' tiykarg'ı syujetin quraydı.

XV a'sirde do'retilip, xalıqlardıń ruxy du'nyasında bek-kem orın alg'an «Edige» da'stanı XIV—XV a'sirler tariyxın ulıwma usı da'wirdegi ma'deniyattı u'yreniwde og'ada a'hmiyetli. Da'standa feodallıq da'wirdin' qarama-qarsılıqları qosımtasız ta'biyiy halında ko'rkem bayan etilgen.

A'lbette, «Edige» da'stanının' payda bolıwı ha'm qa'liplesiwinde ko'pg'ana ataqlı jırawlardın' u'lesi bolg'anlıg'ı gu'mansız. Qaraqalpaq versiyasınıń toplanıwında bizge belgili a'sirese Nurabılla jırawdın', onın' sha'kirtlerinin' roli ayırıqsha.

«Edige» ko'rkemlik o'zgesheligi jag'ınan qaraqalpaq da'stanlarının' ishindegi en' sulıwlarının' biri bolıp esaplanadı. A'sirese onın' ko'rkemlik jaqtan en' bahalı variantlarının' do'retiliwinde ha'm qag'az betine tu'sirilip, kitap bolıp basılıwında ataqlı qaraqalpaq xalıq jırawı Erpolat Ramberdi ulının' do'retiwshilik xızmeti og'ada ullı.

Qıyas jırawdın' baspag'a jiberilip otırg'an «Edige» da'stanı qaraqalpaq da'stanların tolıq ha'm ko'rkem atqarıwdın' en' ayqın mısallarınan esaplanadı. Oqıwshı Qıyas jıraw toplag'an «Edige» da'stanının' variantın oqıp otırıp, ha'r bir da'stu'rlik epizodın' ha'r bir da'stanının' detalının' tolıq ha'm ko'rkem su'wretleniwın bayqaydı, Qıyas jırawg'a ta'n bolg'an ko'rkem so'zge sheberlik, ol bergin varianttan bastan aqırına seziledi.

«Edige» da'stanında tolıp atırg'an obrazlar ko'rinisin bayqaymız. Eli, xalqı, tuwg'an jerin su'yetug'ın ha'r qanday ten'sizlikke, zulımlıqqa qarsı turatug'ın, hadallıqqa, adamger-shilikke bas iyetug'ın, ma'rtlikke, batırılıqqa basın baylag'an Edige ha'm onın' ulı Nuradin da'standa tiykarg'ı orın iyeleydi.

Xan taxtında otırg'an, o'zinin' taxtın saqlap qalıw ushın barlıq na'rseni islewge ha'reket etken, o'zi qa'wiplengen batırlardı shetletiwge uring'an, geyde a'dil bolg'ısı kelip, geyde o'tirikke o'sekke de berilgen Ag'ay biy, Tag'ay biy ha'm basqa biylerine isenip kewline ne kelse sonı islewge ha'reket etken Toqtamıs xan a'dillikke umıl'ın batırlardıń bas jawı boladı. Eki ju'zli, eki so'zli wa'zirlerdin' obrazı da'standa Kenjembay arqalı og'ada ayqın beriledi.

Edigenin' hayalları Qarashash, Aqbilek qaraqalpaq xalıq poeziyası materialında orta a'sir hayal qızlarının' en' jarqın obrazların beredi.

Al, Edigenin' jan dosları An'g'ısın menen Tin'g'ısın shın ma'nisinde doslıqtın' mısalları ko'rsetedi. Da'standa Satemir obrazı da o'z aldına su'wretleniwın tapqan. Bir jag'ınan perzentinen ayırıl'ın ata, A'lip da'wden ja'bir ko'rgen adam bolıp su'wretlense, ekinshiden ullı patsha Edigenin' qayın atası, a'dillik ta'reptarı adalatlı patsha, og'an Toqtar rusqa qarsı gu'reste ja'rdem bergin adam bolıp su'wretlenedi.

«Edige» da'stanında miflik obrazlar, periyler, Baba Tu'kli shashlı A'ziz, Qaratiyin A'lip waqıyag'a qatnası menen u'ken qızıg'ıwshılıq tuwdıradı. Edige ta'repinen o'tirilgen A'lip da'w Edigenin' bo'lesi edi dep su'wretlenedi. Al, periyler bolsa olardıń tuwg'an anaları boladı.

Da'standag'ı bir eshkinin' to'rt ayag'ın bo'lisip alatug'ın bir kempir ha'm onın' u'sh balası arqalı jetim-jesirlerdin' obrazının' beriliwi de diqqat awdararlı ha'm da'stannın' qızıqlı ha'm mazmunlı orınlarınan esaplanadı.

«Edige» da'stanında oraylıq obrazlardın' birewi — Soppaslı Sıpıra jıraw obrazı. Xan aldında o'z so'zin tartınbay aytatug'ın danalıqtın' jırawlıqtın' belgisi bolg'an bul obraz ko'rkem so'z ku'shinin' hesh na'rse menen ten' kelmeytug'ın saltanatın ko'rsetip turadı, xandı da, qaranı da toqtatqan ko'rkem so'z ku'shın ardaqlaydı. Qosıqta da, qara so'zde de ko'rkemlew quralların paydalanıw jag'ınan «Edige» da'stanın qaraqalpaq awızeki xalıq do'retpelerinin' o'z aldına bir jıyıtıg'ı, toplamı dese boladı. Onda tolıp atırg'an xalıq qosıqları, termelerinin'

u'lgileri, to'relik so'zler, naqıl-maqallar, jumbaqlar, an'izlar, t.b. itibarlı so'zler dizbegi bar. To'relik etiwshi so'zler «Edige» da'stanında o'z aldına tu's berip turadı. Mısalı, xalıq danalıg'ı-nın' qonımlılıg'ı o'tkirligi, keskirliğı da'standag'ı Nuradinnin' tilinen aytilg'an, jırawlar oylap tapqan to'relikten ayırıqsha ko'rinip turadı. U'sh balası bar kempirdin' eshkinin' ayaqların bo'lisiwi, sınıq ayaq kempirge tiyisli bolıp, onın' baylap qoyıl-g'anlıg'ı, shu'berek oralg'an ayag'ı tu'tinlikti basıp alıp, nog'aylıların' qırmanının' o'rtenip ketiwin, patshag'a dawlasıp barg'anda eshkinin' sing'an ayag'ı ayıplı bolıp, ayıptın' kem-pirge sho'kkeni, ol o'lmige girihtar bolg'anda Nuradinnin' aytqan «sınıq ayaq o'li ayaq, su'yrep barg'an saw ayaq» — degen to'religi menen gu'nadan azat etiliwi bug'an da'lil boladı. Da'standa sheber qurıl-g'an konfliktlik jag'daylar ko'p. Solardın' biri a'zeliy dushpan Kenjembaydın' u'yretiwi menen Toqtamıstın' Nuradinge atalg'an qızı Tinikeydin' Edigege aytqan «Al jezde, bir uyada eki palapan g'az edik, birimizdi attın', birimizdi ata almadın', ya oqtı tu'westin' be, ya bolmasa qartaydın' ba?» — degen so'zleri menen Edigenin' quday urıp aljasıwı, bul shermendeshilikke shıdamay Nuradinnin' elden shıg'ıp ketiwi, a'sirese ashıwlanıp ketip baratırıp, atqa urg'an qamshısının' u'zilip ketip Edigenin' on' ko'zin shıg'a-rıwı, Qaratiyin A'lip da'wdin' g'arg'ısının' keliwi qıyıştırıl-g'an oylar.

Da'standa «Edige» nin' o'zine ta'n, naqıl-maqallar menen aforizmlerdi ko'remiz. Mısalı, «Kisinin' tonı kirshildi, kisinin' ati tershildi» «ashıg'an eken shelegin', qan'sıg'an eken shap-shag'm'», «tanımag'an jerde boy sıylı», «tawshannın' tuwg'an botası ısıq ko'riner ko'zine», «ha'r kim elinen ayırılsa, qanday arıslan bolsa da jekkelik keler o'zine», «bararına jeri joq, batarına ko'li joq», «buyırıqsız tusken kirmes, biya'jel adam o'lmes», «Qa'digim bar, qa'wpim zor», «Uzın joldın' ushi edim, qıspashıqlı qısqa o'lim, aylanıslı emes to'te o'lim, keshte emes erte o'lim, hawlıq pa kewlim, hawlıq pa, shorshın ba shiyrin janım». «Eki ayaqlıda bo'le tatırw, to'rt ayaqlıda bota tatırw», «Azıg'ı bar ma bo'rinin', partalı bar ma bo'rinin',

bo'ri azıg'ı er azıg'ı», «Qırıq ku'n baqqan arıqtı, bir ku'n urındır-g'an o'ltirer», «Toyg'a barsan' burın bar, burın bar da burın qayt, urıs bolar son'g'ısı, urlıq etsen' jekke et, ayg'aq bolar birisi, keshiw keshsen' burın kesh, ilay bolar izgisi», «Ku'ni pitken ku'nlikshi ko'negin sırttan soraydı, kisi esigi ton' tezek, eritpege er kerek»,

«Edige» da'stanında epigraf bolatug'in mına qatarlarda qanshama teren' ma'ni, qansha ko'rkemlik bar deysiz:

Edil qayda, el qayda,
Elge jeter ku'n qayda,

Jalan' ayaq sorlıg'a,
Tikeneksiz jol qayda,

«Edige» da'stanında a'sirler boyına qa'liplesken ko'rkem oy-pikirler, eldi, xalıqtı su'yiw, tuwg'an jerdi teberik qılıw, a'dillik ta'repinde bolıw, zulımlıqqa qarsı turıw, batırılıqtı, ma'rtlikti, to'relikti jırlaw, hu'rmetlew, xalıqtı qara ku'shke qarsı qoyıw, danalıqqa bas iyiw — bulardın' ha'mmesi bizin' ku'nimizde de o'z a'hmiyetin joyıltqan emes.

Xalqımızdın' ruwxıy du'nyasının' ko'rkem so'z g'a'ziynesi bolg'an «Edige» da'stanı xalıq arasında neshshe a'sirlerden beri qalay qa'dirlenip saqlang'an bolsa, ma'deniy miyrasqa jan'asha qatnas payda bolg'an bizin' da'wirimizde, xalıqtın' en' su'yikli ko'rkem do'retpesi sıpatında ma'n'gi ju'reginde jasaydı.

Sorawlar

1. Edigenin' o'zgesheligi qanday?
2. Ne ushın onı tariyxıy da'stan deymiz?
3. Edige obrazın qalay tu'sinesiz?
4. Ondag'ı basqa obrazlar jo'ninde tu'sinigin'iz qanday?

A'debiyatlar

1. K. Allambergenov. Qaraqalpaq xalıq da'stanı «Edige» No'kis, 1995-jıl.
2. «Edige» da'stanı, No'kis, 1990-jıl.

QARAQALPAQ FOLKLORININ' DO'RETIWSHILERI HA'M ATQARIWSHILARI

Xalıq do'retken da'stanlardın' qalıplesiwinde mazmunı na'm forması jag'ınan pu'tin bir do'retpege aynalıwında xalıqtın' arasınan shıqqan jıraw-baqsılardıń rolı u'lken. Sebebi, da'stanlardı onın' atqarıwshılarının bo'lip alıp qarawg'a bolmaytug'ınınday, jıraw-baqsılardıń da sheberlik qa'siyetlerin da'stannın' ko'rkemlik o'zgesheliklerinen ayırıp taslawg'a bolmaydı. Qaraqalpaq xalqının' a'sirler boyı do'retken ko'rkem do'retpeşinin' onın' barlıq u'lgilerinde bul bulaqlardıń da'ryag'a aynalg'anınday, da'ryalardıń ko'lge, ko'llerdin' ten'izge quyg'anınday bolıp ketken. Qaraqalpaq folklorın do'retiwshiler ha'm atqarıwshılar xalıq shayırları, jıraw-baqsılar, juwabıy, sheshen, ertekshi, qatıqlaqa adamlar, qosıqshılar, qıssaqaqlar. Qaraqalpaq folklorının' barlıq janrına toqtap otırmastan, onın' en' a'hmiyetli janrlarınan birewi-da'stanlar arqalı, da'stannın' atqarıwshıları, belgili da'rejede do'retiwshileri bolg'an jıraw-baqsılar do'retpeşine toqtaymız.

XIX a'sirdin' aqırı ha'm XX a'sirdin' bas gezinde qaraqalpaq da'stanlarınan' qaraqalpaqlar arasında ayılıp, taralıwı jag'ınan ha'm olardıń jıraw-baqsılar ta'repinen jetilistiriliwı jag'ınan xalıq awzında saqlanıp kelgen materiallarga qarag'anda belgili bir da'wirdi qurag'anlıg'ın ayıw kerek. Usı da'wirde elege shekem xalıq awzında umıtlımag'an en' belgili xalıq jıraw-baqsılarının' atları saqlang'an. Olardıń en' ataqlıları; Aytuwar, Shan'ko't, Qabil, Du'ysenbay, Turımbet, Bayniyaz, Nurabilla, Aqımbet, Muwsa, t.b.

Shan'ko't jıraw. Shan'ko't jırawdın' tuwılıp o'sken jeri ha'zirgi Samarqand wa'layatının' Nurata, Buxara wa'layatının' Kenimex rayonlarınan' a'tırıp. Biraq anıq qaysı jerde tuwılg'anlıg'ı yadta saqlanbag'an. G'arrılardıń ayıwılarına qarag'anda XIX a'sirdin' 80-jıllarında shama menen 70-jaslarında o'lg'en. Shan'ko't jırawdın' ata-babalrı XVIII a'sirde Tu'kstannan ko'ship kelip orıalasqa qaraqalpaqlardan. «Shan'ko't» — jırawdın' laqabı, ne ushın bulay atag'anı belgisiz.

Shan'ko'ttin' ata-babalarında jırawshılıqtın' belgisi bolg'an. Onın' shin atı Dosımuxammet.

Onın' jasag'an da'wiri XIX a'sirdin' ortalrına tuwra keledi. Shan'ko'ttin' qaysı jırawdan qanday da'stanlardı u'yrenen bizge ha'zirshe tolıq ma'lim emes. Onın' son'g'ı sha'kirtleri «Alpamıs», «Er Axmed ha'm Ernazar», «Go'rug'lının' tuwıwı», «Ku'ntug'mish», «Maliyka hayyar», «Tolıbay sinshi», «Shiyin-Sheker», «A'wezhan», «Da'lli ayım» da'stanların ayıtan. Usıg'an qarag'anda Shan'ko't usı da'stanlardı ayıtan dep shamalawg'a boladı. Al, ol tek usı da'stanlardı jırlap qoymag'an bolıwı kerek. Tileke qarsı, basqa jırlag'an da'stanlardın' atı belgisiz. Shan'ko't jay jıraw bolmag'an, ol improvizatorlıg'ı ku'shli jıraw bolg'an. Xalıqtın' yadında onın' belgili o'zbek shayırları menen ayıwı saqlang'an. Shan'ko't jırawdın' sol jerdegi jırawlardan o'zgesheligi qalay (kishkene duwtarg'a usag'an saz, perdesi joq, eki tarı bar) bolg'anı menen emes, al qa'dimgi qaraqalpaqtın' qobızı menen ayıtan.

Shan'ko't jırawdın' ha'zirgi Qaraqalpaqstan aymag'ınan, sonday-aq Buxara a'tırıpında ko'p g'ana sha'kirtleri bolg'an. Shan'ko't sha'kirtlerine hu'rmet penen qarag'an, sonlıqtan onın' ustaz atalıwında atı da ken' jayılg'an. Shan'ko't xalıq da'stanlarınan basqa ko'p g'ana terme-tolg'aw, qosıqlardı da ayıtan. G'arrılardıń ayıwınsha Shan'ko't azlap sawatı bar adam bolg'an qusaydı. Ayıwılarg'a qarag'anda ol sol da'wirlerde Nawayı, Firdawsıy shıg'armaların oqıg'an. Buxara jırawlarınan' sawatlı bolg'anlıg'ı, sonday-aq olardıń so'zin «Kitabıy so'z» dep tu'siniw qaraqalpaq jırawlarınan jıynalg'an materiallardan belgili. Ko'p g'ana qaraqalpaq jırawları Buxarada bolıp, o'zinin' jırawlıq sheberligin jetilistirgen. En' ataqlı qaraqalpaq jırawları Aytuwar, Turımbet, Du'ysenbay, Nurabıllalar Buxaradag'ı qaraqalpaq jırawlarınan u'yrenip, jıraw atag'ın alıp qaytqan. Sonın' na'tiyjesinde olardıń u'lgisindegi da'stanlar g'ana tarap qalmastan, qaraqalpaq jırawlarınan' repertuarına olardıń jeke shıg'arg'an termeleri de kirgen.

XIX a'sirdin' ekinshi yarımı XX a'sirdin' basında jasag'an en' belgili qaraqalpaq jırawlarınan' birewi— Nurabilla bolg'an.

Qaraqalpaqlardag'ı en' jaqsı jırawshılıqtın' belgisi o'tken da'wirdi eske tu'sirgende g'arrılardıń aytıwınsha, Nurabıllanın' atı menen baylanıslı bolg'an. Xalıq Nurabıllanı ku'ta' su'yıp tın'laytug'ın bolg'an. Esitken g'amlar onın' ju'da' jaqsı jırlaytug'ının eske tu'sirip, «ılaqtay man'ıraytug'ın edi», «jırawdın' bu'ıbu'lı edi» dep aytısadı. Nurabıllasız u'lken toylar o'tkerilmegen, qızlar uzatılmag'an waqıtları da bolg'an. Qaraqalpaq xalıq poeziyasının' tariyxında Nurabılla qaraqalpaq xalqının' en' ulla ha'm su'yikli jırawı bolıp qaladı.

Nurabılla 1863-jılı Qaraqalpaqstannın' ha'zirgi Shımbay rayonu, Esim boyı — Na'wpir degen jerde, Bag'dat a'wliyenin' qasında etikshi shan'rag'ında tuwıladı. A'kesinin' atı Qarajan ha'm onın' ata-babalarında jırawlıqtın' belgisi bolmag'an. Nurabılla kishkentayında ılaq baqqan. Aytıp o'tiw kerek, Nurabılla ılaq bag'ıp ju'rgeninde-aq qosıqqa, sazg'a ayrıqsha qızılq'a baslaydı, kishigirim toy-merekelerde aytatug'ında boladı. Ol da'slep shımbaylı Turımbet jırawg'a, keyin Paleke jırawg'a sha'kirt boladı. Olardan «Alpamıs», «Qoblan», «Edige» da'stanların tın'laydı. Bulardan keyin Nurabılla Shabatlı Erman jırawg'a barıp, onnan «Sha'riyar» da'stanın u'yrenedi. Nurabıllanın' ustazı Buxaradag'ı Qazaqbay jıraw boladı. Onnan «Alpamıs», «Qoblan», «Edige», «Shora», «Sha'riyar» da'stanların tolıg'ı menen o'zlestiredi, birneshe terme tolg'awları u'yrenedi, qobız sazlarının' ha'mmesin sheber atqara alatug'ın boladı. Nurabıllanın' barlıq ustazları da «sen mınanı u'yren, sen mınanı shert» dep aytpag'an. Nurabılla olardıń qasında xızmetin etken de erip ju're bergen. A'dette ustazlardın' qasındag'ı sha'kirtler ustaz-jırawdın' xızmetinde bolg'an, qay jerde toy-mereke bolsa, qasında bolıp u'yinde de, du'zde de jırawdın' balası sıpatında bolg'an. Sha'kirtin' u'yreniw mektebi tek jırawdın' so'zin sazın tın'lap, o'zinshe o'zlestiriw menen g'ana sheklenbesten, jıraw merkede da'standı aytıp otırg'an waqıtlardag'ı otırıspasında yamasa jıraw da'standı baslamastan burın xalıq tilegi ha'm ustazlardın' ruxsatı menen sha'kirtler bir-eki-u'sh nama aytatug'ın bolg'an. Bul sha'kirtlerdin' jıraw bolıp ju'rgendegi a'hmiyetli sınavları bolg'an. Mine usınday

sınavlardı basqa da sha'kirtlerdey Nurabılla da basınan o'tkergen. Qazaqbay jıraw Nurabıllanın' so'zin, qalay saz shertetug'ının sınap ko'rgende jırawlıqqa pa'tiya berip jiber-gen. Mısalı, Nurabılla jıraw Esemurat, Berdinbet, Qurbanbay, Qulamet, A'bdirasu'wlı qusag'an, t.b. belgili qaraqalpaq jırawlarınin' ustazı bolg'an. Nurabılla jırawdın' sheberligi onın' balası Esemurat jırawda ayqın ko'rinedi. Biz buni Esemurat jırawdan jazıp alg'an da'stanlar arqalı bayqaymız.

Qaraqalpaq jırawlarınin' do'retiwshilik o'zgesheligin u'y-rengende, usının' menen ken' ma'nide qaraqalpaq epos-larının' ko'rkemlik o'zgesheligin tu'siniwde bizin' da'wirimizde jasag'an Qurbanbay, Esemurat, Qıyas jırawlardın' do'retiw-shilik o'mir bayanı ayrıqsha qızıg'ıwshılıq tuwdıradı.

Qaraqalpaq xalıq poeziyasının' bizin' da'wirimizdegi en' belgili wa'killerinen esaplang'an xalıq jırawı Qurbanbay Ta'jibaev (1876—1958) en' ataqlı improvizator jıraw boldı. Kishkentayında mal bag'ıp, ko'p qıyınshılıqlardı bastan keshirgen. Nuratadag'ı Xalmurat jırawdan, To'rtku'lli Jiye-murat jırawdan, Qon'ıratlı Nurabılla jırawdan ta'lim alg'an. Qaraqalpaq ha'm o'zbek da'stanshılarının' da'stu'rin sheberlik penen o'zlestirgen, jıynag'an ta'jiriybelerinin' ha'mmesin o'zinin' individualıq improvizatorlıg'ına ushlastırıp, da'stan-lardı individualıq o'zgeshelik penen jırlag'an, ha'tte ayırım erteklerdi da'stanlarg'a aynaldırıw mu'mkinshiligine iye bolg'an. Qurbanbay jıraw qaraqalpaq da'stanlarınin' ideyalıq ha'm ko'rkemlik da'rejesin xalıqlıq tiykarda ko'rilmegen da'rejege ko'teriwde u'lken novatorlıq isleydi. Mısalı ol jırlag'an ha'm basıp shıg'arılğ'an «Qırıq qız», «Erziywar», «Qanshayım», «Qurbanbek», t.b. da'stanlar usınday, a'sirese «Qırıq qız» da'stanında Qurbanbay jırawg'a ta'n bolg'an sheberliktin' barlıq u'lgisi bar.

Qurbanbay jıraw «Qırıq qız», «Erziywar», «Qanshayım», «Bozaman», «Erqosay», «Alpamıs», «Qurbanbek», «Hajigerey», «Ersayım», «Jahansha», «Shiyrin-Sheker», «Qoblan», «Shora», «Sha'riyar», «Gilimxan», «Sa'limjan», «Xatamtay», «Men'li-

qal», «Jana'dil», «Gu'ldirsın a'psanası», «Baltekey ulı Faru» da'stanların aytatug'ın edi.

Qurbanbay jıraw atqarg'an da'stanlardın' ko'pshiligi, a'sirese solardın' ishinde «Qırıq qız» da'stanı ko'rkem ideyaları menen birge xalıq tilinin' baylıg'ı tiykarında do'retilgen ha'm a'piwayı, ha'm sheber ko'rkemlikke iye, Sonlıqtan Qurbanbay jıraw bergen «Qırıq qız» da'stanının' variantı xalqımız ta'repinen u'lken su'yiwshilk penen bahalanadı.

Bizin' da'wirimizdegi belgili qaraqalpaq xalıq jırawının' birewi Esemurat jıraw (1885—1969) Esemurat Nurabılla jırawdın' balası ha'm sha'kirti. Onın' repertuarında en' iri da'stu'rlik qaraqalpaq da'stanlarınan «Alpamıs», «Qoblan», «Shora», «Edige», «Sha'riyar» da'stanları, terme-tolg'awlar bar. Ol qaraqalpaq da'stanların tolıq ha'm jaqsı biletug'ın jıraw. Sonlıqtan, onın' atqarg'an da'stanların mazmunı ha'm ko'rkemligi jag'ınan en' bahalı awızeki xalıq poeziyasının' u'lgilerinen esaplanadı. Esemurat jırawda shayırlıq qa'siyet bar. Bul qa'siyet onnan jazılıp aling'an da'stanlarda ayqın ko'rinedi. Esemurattın' watan tuwralı shig'arg'an qosıqlarının' geyparaları baspa so'zde de dag'azalanadı.

«Qobız» —jırawdın' ayırılmas joldası. Biraq jırawlar ha'r tu'rli. Birewlerinin' so'zi jaqsı, birewlerinin' sazı jaqsı. Esemurat jırawdın' bir ayırıqshalıg'ı so'zge sheber, jag'ımlı namaları say keletug'ın jıraw. Ol qobızda ko'p g'ana qaraqalpaq xalıq namaların sheber atqara aladı, qobızdı shertkende jan endiredi. Bul qa'siyet Nurabıllag'a onın' sha'kirtlerine o'z waqtında u'lken dan'q a'pergen edi. Nusqası bolg'an, Esemurat jırawdan jazılıp aling'an «Alpamıs» da'stanları qaraqalpaq xalıq poeziyasının' o'tkendegi marjanlarınan esaplanadı.

Qaraqalpaq da'stanların en' sheber jırlaytug'ın jırawlar qatarına Xojambergen Niyaz ulı yamasa xalıq atag'an laqabı menen O'giz jıraw (1884-1955) da kiredi. Ol jırlag'an ha'm basıp shıg'anlg'an «Alpamıs» da'stanının' variantı qaraqalpaq xalıq poeziyasının' en' jaqsı u'lgilerinen esaplanadı. O'giz jıraw «Alpamıs» da'stanının' bul variantında belgili impro-

vizator jıraw ekenligin ko'rsetedi. A'sirese onın' da'standag'i tek qosıqları g'ana emes, al qara so'zdi de (nasın) sheber uyqasımli etip ayıwı bug'an da'lil boladı. O'giz jıraw shımbaylı Bekimbet jırawdın', al Bekimbet bolsa Nurabılla jırawdın' sha'kirti. Usı jırawlar qatarına qaraqalpaq da'stanların sheber atqaratug'ın Erpolat jırawdı da kirgiziwge boladı.

Ha'zirgi da'wirdegi qaraqalpaq jırawlarının' en' ataqlısınan birewi — Qıyas jıraw 1903-jılı tuwıldı, 1974-jılı qaytı boldı. Qıyas kishkene waqtında mal bag'adı, qosıqqa, sazga qızıg'adı. Nurabılla, Turımbet, A'bdirasu'wli, Erpolat qusag'an jırawlardı birneshe ret tın'laydı. Bekmurat degen jırawga sha'kirt bolıp, onnan jırawshılıqtı u'yrenedi. Onın' repertuarında «Alpamıs», «Ma'spatsha», «Sha'riyar», «Qırıq qız», «Bozug'lan», «Qurbanbek», t.b. da'stanlar bar. Ol «Ormanbet biy», «Posqan el», «Aqmaq patsha», «Aydosbiy», «Shejire» qusag'an do'retpelerdi de u'yrenip alıp, repertuarına kirgizgen. Sonın' menen birge ol ko'p g'ana termelerdi bileği. O'z yadınan qosıq shıg'ara aladı, shayırlılıg'ı bar. Onın' o'zi do'retken «Qobızım», «Du'nya», «Qobız termesi» basılıp shıqtı, al sonday-aq t.b. ko'plegen shıg'armaları bar. Qıyas jıraw qobızda 40 qa shamalas namalardı shertedi. Olardın' ishinde «Namabası», «Jolshı», «Terme», «Jortıwlı», «Sho'lasqan», «Ermannama», «Ko'z aydın», «Qanıgu'l», «Tolqın», «Ayg'ashap», «Shan'-ko'tnama», «Ko'se Qosjan», «Kelte tolg'aw», «Ullı zıban», «Asırım», «Sharbeyit», t.b. namalar bar.

Qıyas jıraw qaraqalpaq xalıq poeziyasın sheber o'zlestirgen, a'sirese onın' ishindegi da'stanlardı jaqsı jırlaytug'ın, improvizatorlıg'ı ha'm jırawlıq uqıwı o'sken, da'stanlardag'ı da'stu'rlik mazmun ha'm formanı o'zinshe jan'alıqlar menen bayıtatug'ın so'zi de, sazı da ko'rkem jıraw. Qıyas jırawdın' jırawlıq o'zgesheliginde o'tken da'wirdegi qaraqalpaq jırawshılıg'ının' en' jaqsı belgileri saqlang'an.

Qıyas jırawdın' sawatı bar. Ol usı mu'mkinshiligi arqasında tek awızsha atqarılatus'ın da'stanlar menen sheklenip qalmas-tan, kitabıy da'stanlardı da o'zlestiredi. A'sirese XVIII—XIX a'sirdegi qaraqalpaq a'debiyatının' klassikleri Jiyeñ, Berdaq

shig'armalari menen tanis bolip, olardi atqariwi folklor menen a'debiyattin' baylanisi ma'selelerin ayqiniraq ortag'a qoyadi. Do'retiwshilik o'zgesheligi jag'inan Qulamet jiraw, O'teniyaz jirawlar da u'lken qizig'iwshiliq tuwdiradi.

Qaraqalpaq qaharmanliq da'stanlarin tiykarinan jirawlar atqarg'anliqtan, biz ataqli jirawlardin' do'retiwshilik o'mir bayanina qisqasha toqtadiq. Usinin' na'tiyjesinde haqiqiy qaraqalpaq xaliq jirawina ta'n bolg'an geypara belgiler ju'zege shig'adi.

1) olardin' basim ko'pshiliginin' derlik awir miynetti basinan keshiriwi, a'sirese shopan bolwi, miynetkesh xaliq arasinan shig'awi,

2) belgili bir jirawg'a jirawshiliqqa ruxsat bergenshe sha'kirt bolwi,

3) sazga, so'zge sheberlik, shayirliq qa'siyettin' bolwi,

4) tek g'ana xaliq awizeki poeziyasinin' u'lgileri menen tanis bolip qoymastan, a'debiyattin' u'lken shig'armalari menen de qanday da'rejede bolsa da tanis bolwi, t.b.

A'lbette, qaraqalpaq jirawlarinin' basim ko'pshiliginde shayirshiliqtin' elementleri bolg'an menen, geyparalarinda shayirshiliq bolmay, tek yadlang'an teksti o'zgertpey aytiw jag'daylari boladi. O'teniyaz jiraw Iyimbetovta usinday qa'siyet bar. Sonliqtan qaraqalpaq jirawlarin usi ko'zqarastan ekige bo'lip, bir toparin shayir jirawlar, ekinshi toparin shayir emes jirawlar dep sha'rtli tu'rde ataw mu'mkin. Shayir jirawlar so'zsiz da'stannin' do'reliwine o'z u'lesin qosqan. Al, shayir emes jirawlardin' da'stannin' taraliwinda, saqlanwinda rol ku'shli bolg'an. Qaraqalpaq baqsilari qaraqalpaq qaharmanliq da'stanlari «Yusup-Axmet», «Go'rug'li», liropikalik «G'a'rip ashıq», «Sayatxan-Ha'mre», «Hu'rliqa-Hamra», «Ashıq-Na'jep», t.b. da'stanlarinin' milliy versiyasinin' payda bolwi ha'm qa'liplesiwinde u'ken xizmet etken.

XIX a'sirdin' ortalarında o'mir su'rgen ha'm qaraqalpaq baqsishiliq o'nerin baslag'an xaliqqa dan'qi jayilg'an Aqimbet baqsı bolg'an onin' tuwilg'an ha'm jaylag'an ma'kanı Shımbay qalasının' arqası. Aqimbet Xorezmli o'zbekler menen

tu'rkmelerdin' saz-namaların, da'stanların u'yrenip alıp, o'z xalqına birinshi baqsishiliq etken kisi boladı.

Qaraqalpaqlar arasına baqsishiliq o'nerin taratiw maqse-tinde Aqimbet baqsı Muwsa, Edenbay, Bayniyaz, Xojabala, Dosnazardı sha'kirtlikke alıp olardı ku'ta' zor baqsı etip ta'rbiyalag'an. Olarda Aqimbetey xaliq arasına dan'qi jayilg'an baqsılar bolg'an.

Aqimbetin' epikalik repertuarında «Go'rug'li», «Yusup-Axmet», «G'a'rip ashıq», «Sayatxan-Ha'mre», t.b. da'stanlar bolg'an, al muzikalik repertuarında ko'pg'ana qaraqalpaq xaliq namaları, solardan en' jaqsı ko'rip aytatug'ını «Qızlar u'ye kir», «Beyish», «Ilg'al», «Yag'lı ba'ha'r», t.b. namalar bolg'an. Aqimbet baqsı qaraqalpaq baqsishiliq o'nerinin' tiykarin salg'an ullı baqsı bolg'an. Onin' tuwilg'an, qaytis bolg'an jili haqqında mag'liwmat joq.

Muwsa baqsı (1836—1907) Aqimbet baqsının' en' zor sha'kirtlerinin' birewi, qaraqalpaq baqsishiliq o'nerin rawajlandirg'an, qaraqalpaq xaliq muzika ma'deniyatin jan'a basqishqa ko'tergen ataqli sazende ha'm baqsı. Ol To'rtku'ide Shoraxan a'tirapında tuwıladı.

Ol Shoraxannan Shımbayg'a kelip 6 jil Aqimbet baqsının' sha'kirti boladı. Onnan «Go'rug'li», «Yusup-Axmet», «G'a'rip ashıq», «Sayatxan-Ha'mre», «Hu'rliqa-Ha'mre», t.b. da'stanlardı, ko'pg'ana qaraqalpaq namaların, qosıqların u'yrenedi. Berdaq Aqimbeti, Muwsanı da jaqsı bilgen. Muwsag'a arnap shig'arg'an qosig'i bar.

Muwsa baqsı qaraqalpaqlardin' en' aytqish ataqli baqsısı bolıp tanıladi. Ol birneshe sha'kirtler tayarlaydi. Olardin' ishinen en' belgilisi Juman solaqay (1871—1949) To'rtku'ide baqsishiliq etedi. Muwsa tu'rkmelerdin' ataqli baqsısı Su'yew menen tanısadı, onin' menen dos boladı. Su'yew namalarinin' ta'siyrinde Muwsa birqansha qaraqalpaq namaların do'retedi.

Muwsa baqsının' o'zi do'retken namalarinin' qatarına «Muwsa senyar», «Sen yargedeli», «Sen yar qal endi», «Dembermes», «Nalish», «Jaman shig'anaq», «Jeti asırım», «Tarlan», «Xan Sayat»; «Sanah keldi», «Adın'nan», t.b. kiredi.

Muwsa baqsı 71 jasında Shımbaydın' tu'slik ta'repinde Shoq toran'g'ılda «Ayg'ır soyg'an» degen jerde qazalanadı.

Qarajan baqsı (1896—1966) Qarajan baqsı Qabil ulının' ko'p jaylag'an jeri Qazaqda'rya. Ol Berdaqın' qızı, baqsı Hu'rlimannın' balası. Qarajannın' ustazı anası Hu'rliman. Qarajan Hu'rlimannan Berdaqın' baqsışılıq da'stu'rin o'zlestirgen. Ol anasınan «Go'rug'lı» nın' «Ba'zirgen» shaqabın, «Ashıq Na'jep» da'stanın u'yrenedi. Bul da'stanlardı baqsı sıpatında Berdaqta aytqan. Qarajan baqsı anasınan «Da'wletyarbek» da'stanında u'yrenip aytıp ju'redi.

Qarajan baqsıdan jazıp aling'an namalardın' ishinde mınalar bar: «Darwaz», «Adın'nan», «Shabandoz», «Qarajorg'a», «Jeti asırım», «Berdaq nama», «Ala qayıs», «Qırmızı», «Jaman shıg'anaq», «Boz-torg'ay», «Mun'lıq», «Muwsa», «Gu'lnazım», «Gu'lar», «La'yla'y» «Barmeken», «Ne payda», «Biybim», «Jarq eter», «Aqsu'n'gil», «Bozataw», «Qız Mınayım», t.b. Onın' ta'rbiyalag'an sha'kirtlerinin' en' zori, ataqlı sazende Aytjan baqsı. Qarajan baqsı qaraqalpaq baqsılarının' ataqlılarınan birewi, ol qaraqalpaq baqsışılıg'ının' rawajlanıwında u'lken u'les qosqan.

Japaq baqsı (1893—1973) O'zbekstannın', Qaraqalpaqstannın' barlıq rayonlarında tanıl'g'an, Turkmenstannın' ayırım rayonlarına tanıs ataqlı baqsı. Ol Nazarxanda jasag'an arallı o'zbeklerden. Japaq baqsı Shamuratov jaslayınan baqsışılıqqa qızıg'adı. Ol Su'yew baqsını birneshe ret tin'laydı, onın' da'stan atqarıwın unatadı, belgili ustazg'a sha'kirt bolmay aq tuwma talant iyesi baqsı bolıp jetisedi, xalıqtın' su'yip tin'laytug'ın baqsısı da'rejesine jetisedi.

Japaq xalıq qosıqların, qaraqalpaq a'debiyatı klassikleri Berdaqın', A'jiniyazdın', Maqtumqulı qosıqların, «Go'rug'lı», «Yusup-Axmet», «G'a'rip ashıq», «Sayatxan-Hamre», «Hu'rliqa-Hamra» da'stanların xalıq arasında aytıp ju'redi. Xalqımız onın' qosıqların, namaların, da'stanların su'yiwsilik penen tin'laydı.

Onın' aytqan qosıqları, da'stanları «Dem Bermes», «Paqay», «Sa'wdigim», «Shımbay», «Muxalles» tin' birneshe

tu'ri, «Eshbay», «Ala qayıs», «Muwsa», «Qoshada's», «Ilg'ala», «Saltıq», «Gelalayım», «Qız Mınayım», «Bes perde», «Xoja bag'man», «Tabriz», «A'zizim», «Qara ko'z», «Sarbinaz», «Sanalı keldi», «A'y Janay», «Qara da'li», «Yag'lı ba'ha'ra», «Xansayat», «Sharqı pa'lek», «U'shtop», «Dada'lin'nen», «Jeti asırım», «Kemine», «Mertewil», «Traniy», «Nar iydirgen», t.b. namalarg'a aytil'g'an.

Ol ko'pg'ana qosıqlarg'a, Berdaq, A'jiniyaz qosıqlarına jaqsı namalar do'retken ol nota jazıwın u'yrenip u'lken kompozitor sıpatında A. Xalimov penen birge «Su'ymegenge su'ykenbe», «Aygu'l-Abat» piessalarına muzıkalar do'retti.

Japaq Shamuratov u'lken xalıq baqsısı, xalıq kompazitori sıpatında qaraqalpaq baqsışılıq o'nerinde g'ana emes, al qaraqalpaq muzıka tariyxında ten'i-tayi joq ataqlı baqsı.

Esjan baqsı (1901—1952) Esjan baqsı Qospolatov Shımbay rayonının' Ko'k o'zek degen jerinde tuwıladı. Ol İyshan qala medresesinde 5-6 jıl oqıydı. Esjan kishkentayınan qosıqtı, duwtar shertiwdi jaqsı ko'redi. Esjan eki ko'zi ko'rmeytug'ın qız baqsı xoshhawaz Qanıgu'l menen tanısıp «Sanawar» da'stanın xalıq arasında aytıp ju'redi. Og'an haqıyqat ustaz, za'ru'r edi.

Esjan 20 jaslarında Muwsa baqsının' sha'kirti Shernazar baqsıg'a sha'kirt bolıp 5 jıl ishinde saz shertiwdin' sırların ha'm onnan «G'a'rip ashıq», «Yusup-Axmet», «Go'rug'lı» da'stanların u'yrenip aladı. Ol sazg'a, so'zge sheber baqsı bolıp jetisedi. Esjan Muwsa baqsının' ja'ne bir sha'kirti, Artıq baqsıdan da ta'lim aladı.

Esjan baqsı xalıqtın' ju'reginde, tilinde baqsılardın' ag'lası bolıp qalg'an. Ol atqarg'an «Muwsa sen yarı, «Sen yar gedeli», «Sen yar qal endi», «Dembermes», «Nalış», «Ken'es», «Jeti asırım», «Arıwxan», «Ne dag'ı dos», «Tarlan», «Xan Sayat», «Qırmanda'li», «Adın'nan», «Demir donli», «Bozataw», «Ku'nxoja», «Ken'esli ton», «Sanalı keldi», «Sa'rbi jig'alım», «Muxannes», «Jeke baslı», t.b. shın ma'nisinde qaraqalpaq xalqının' klassikalıq namaları bolıp qaldı. Ol joqarıdag'ı atı atalg'an da'stanlardı usı namalarda aytatug'ın edi.

Esjan improvizator baqsı edi. 50-jılları baspa so'zde onın' «Shadlıq qosıg'ı», «Shadlı zaman» qosıqları basılıp shıqtı.

Esjan baqsının' epikalıq ba'm muzikalıq miyrası xalqımızdın' ma'deniyat tariyxında u'lken orın iyeleydi, onı xalıq zamanımızdın' u'lken baqsısı dep mudam este saqlaydı. Onnan jazılğ'an namalar ha'zirde jan'lap esitiledi, esitkenlerge u'lken estetikalıq la'zzet bag'ıshlaydı.

Aqımbet, Muwsa baqsılardıń bizin' da'wirimizdegi Esjan, Japaq, Qarajan baqsılardıń qaraqalpaq xalqının' so'z ha'm saz ma'deniyatına qosqan u'leslerin hesh waqıtta umıtwg'a bolmaydı. Ataqlı qaraqalpaq baqsılarının' do'retiwshilik uqıbına baylanıslı jırawlıq sıyaqlı baqsıshılıq ta qaraqalpaq xalıq o'nerinin' bir tu'ri bolıp qa'liplesken.

Baqsı, jırawlar menen bir qatarda Berdaq, A'jiniyaz sıyaqlı xalıq shayırları, xalıqtan shıqqan sheshen adamlar menen sazandeler, qosıqshılar menen ertekshiler, naqılshılar menen juwabıy kisiler, qıssaxanlar menen qattıqulaq adamlar xalıqtın ko'p a'sirlik bay folklorının' do'retiliwinde, qa'liplesiwinde, taralıwında, atqarılıwında ha'm bizin' da'wirimizge shekem jetip keliwinde, u'lken do'retiwshilik miynet sin'irgen.

Sorawlar

1. Shan'ko't jıraw haqqında ne bilesiz?
2. Nurabılla jıraw haqqında ne tu'sindin'iz?
3. Qurbanbay jıraw haqqında ne bilesiz?
4. Esemurat jırawdı bilesiz be?
5. Qıyas jıraw tuwralı ne xabarın'ız bar?
6. Aqımbet baqsı kim?
7. Muwsa baqsı kim?
8. Qarajan baqsı qanday da'stanlardı, namalardı bilgen?
9. Japaq baqsı kim?
10. Esjan baqsı haqqında aytıp berin'.

A'debiyatlar

1. Q. Ayımbetov. Xalıq danalıg'ı, No'kis, 1968. 1988-jıl.
2. Q. Maqsetov. Qaraqalpaq jıraw baqsıları, No'kis, 1983-jıl.

FOLKLOR HA'M A'DEBİYAT

Folklor ha'm a'debiyattın' o'z ara baylanıslı ha'zirgi a'debiyattanıw iliminin' en' iri ilimiy ha'm a'meliy jaqtan a'hmiyetli ma'selelerinin' biri. Folklor ha'm a'debiyat uzaq waqıtlardan beri birin-biri bayıtıp, birin-biri rawajlandırıp keledi. Olardıń o'z ara baylanısınan' ha'r qıylı da'wirde ha'r qıylı bolg'anlıg'ı, ha'r bir jazıwshı, shayır bul ma'selege ha'r qıylı qarag'anlıg'ı bayqalıp otıradı.

Tu'rk tilles xalıqlardıń ortaqlıq a'debiy miyrasına aynalğ'an XI a'sirdin' ataqlı shayırı Yusuf Xas Hajibtın' «Qutadg'u bilik» (Baxıtqa alıp barıwshı bilim) kitabı folklorıg'a tiykarlanıp do'retilgen en' bahalı shıg'armalardıń birewi. «Turk shah-naması» dep atalatug'ın bul do'retpede Orta Aziya ha'm Shıg'ıs Tu'rkistanda jasaytug'ın tu'rk tilles xalıqlarının' folklorının' bay u'lgileri Yusuf Xas Hajib ta'repinen sheberlik penen paydalanılğ'an. Onda tolıp atırg'an xalıq naqıl-maqalların, aforizmlerin avtor basılıwında ko'riwge boladı. Ulıwma kitaptın' qurılısı, onda so'z etilgen a'dillik, ma'mleket, aqıl, qanaat, haqqındag'ı pikirler xalıq poeziyası ko'z qarasınan baylanadı.

«Qutadg'u bilik»tegi Ku'ntug'dı, Aytoldı, Ogdulmish, Ogd'urmish obrazları da o'zlerinin' payda bolıw, do'reliw derekleri boyınsha folklorlıq obrazlar menen baylanısqa. Yusuf Xas Hajib a'dillikti, a'dil patshanı ku'ntug'dı atı menen beredi, ma'mleketti hadal wa'zir-Aytoldı obrazı menen, aqıldı Aytoldının' ulı Ogd'ulmish obrazı, qanaattı wa'zirdin' tuwısqanlarınan biri Ogd'urmish obrazında beredi. Obrazlardın' atamasında bolsın, sonday-aq olardıń minezlemesinde bolsın Yusuf Xas Hajibtın' folklorlıq motivlerden paydalang'anlıg'ı ko'rinedi. Kitaptın' avton folklor u'lgilerin paydalang'an olarg'a o'zinshe bir sıpat beriwge ha'reket etken ha'm individuallastırg'an.

Ko'pshilik turk tilles xalıqlarının' arasında ken'nen tarag'an, olarg'a ortaqlıq bolg'an «Og'uznama», «Muhabbat-nama» qusag'an XII—XIII a'sirlerdin' jazba a'debiy estelik-

lerinde de bul shıg'armaların' teren' xalıqlıq tiykarda xalıq folklorınan ken'nen paydalanıp jazılǵ'anlıǵ'ın bayqaymız.

XVIII a'sir qaraqalpaq a'debiyatında belgili orın tutatug'ın qaraqalpaq jırawı Jiyen Tag'ay ulının' do'retiwshiliginde usınday o'zgeshelikti bayqaymız. Jiyen qolına qobızın alıp xalıq jırların atqarg'an jıraw bolıw menen qatar XVIII a'sirdegi qaraqalpaq a'debiyatında o'shpes iz qaldırǵ'an «A'y jigerler, jigitler», «Ber tu'yemdi», «Xosh bolın' doslar», «Posqan el» qusag'an tolǵ'awlardı do'retken shayır-improvizator edi.

Jiyen jırawdın' jeke o'zine na'zer awdarg'anda o'z-o'zinen tu'sinikli, onın' jeke do'retken shıg'armaların' folklor menen tıǵ'ız baylanısın, og'an ju'da' jaqın ekenin ko'riwge boladı. Bul ba'rinen'de burın Jiyennin' folklor da'stu'rine jaqın turg'anınan derek beredi. Jiyen shıg'armaları o'zlerinin' termetolǵ'aw formasındag'ı janrlıq o'zgeshelikleri menen, bayanlaw usılı, qosıq qurılısı, su'wretlew usılları menen folklorg'a baylanıp keledi. Jiyen do'retiwshiligine ta'n bolǵ'an jırawshılıq penen shayırshılıq, folklor menen a'debiyattın' o'z ara baylanısın' na'tiyjeli bolıwın' ayqın mısalları beredi.

Folklor menen a'debiyattın' baylanısın' utımlı jag'ı, a'debiyatta xalıqlıq tendentsiyanı ku'sheytiw menen belgiledi. Jiyen do'retiwshiliginde xalıqlıq bag'ıttın' basım bolıwı usı derekke tiykarlang'an. Jiyen poeziyası qalay bolsa, solay da'stanlıq poeziya menen suwg'arılǵ'an, onın' menen qanı, janı aralasıp ketken. Qaraqalpaq qaharmanlıq da'stanların' qaysısınan bolsa da tabılatusı, biraq Jiyennin' o'z stiline aynalg'an «Posqan el» degi mına qatarlarga dıqqat awdarın':

Jawgershilk ko'p boldı,
Sansız adam qınılıp,
G'arg'a jegen o'likke,
Jılǵ'a-saylar top boldı.
Zulım'a dadı jetpedi,
Adam o'ldi, qan to'gildi,
Biygu'na gelle kesildi,

Aq deneli arıwdın',
Burımları esildi,
Qolı jetken shoshtıyıp,
U'lgisiz ton pishildi,
Sag'ıyraların' qanları,
Suw ornına to'gildi.

Jiyen jıraw do'retiwshiliginin' folklorg'a baylanısı ba'rinen de burın shayırdın' qosıq qatarlarında, su'wretlew quralların paydalanıwında ko'rinedi. Bul usıl folklor menen a'debiyattın' baylanısındag'ı usıllardıń birewi. Jiyennin' qaysı shıg'armasın alsan' da, onın' ha'r qaysısınan tolıp atırg'an xalıq tilinin' su'wretlew u'lgilerin ko'remiz. Mısalı, «A'y jigitler, jigitler» qosıǵ'ında da'wir qıyınshılıǵ'ı- «zamanımız tar eken», awzıma tu'skende aytalmaytug'ındı, «ko'mekeyde turg'andı aytalmastay ku'n eken», «diyqan bolsan' jer ekken, ko'n sharıǵ'ın' ken' bolsın, bay ulınan bir-eki aytar ga'ptin' kem bolsın» — dep keltiredi. Shayır xalıq so'zlerin o'z so'zi da'rejesine ko'terip aytadı ha'm sonda onın' jeke stili ayqınlanıp turadı. Mısalı, ol zorlıqqa ushırap aytar ga'pin aytalmag'an adam jo'ninde «aytajaqtı aytırmay, bas quwsırılıp jaq bolar» degen tek Jiyennin' o'zine ta'n su'wretlewdi do'retedi.

XIX a'sir qaraqalpaq a'debiyatın' iri wa'killerinen biri Ku'nxoja (1799—1880) sheber so'z ustalarınan bolıp, a'debiyat penen folklordın' tıǵ'ız baylanısın' jarqın mısalları berdi. Joqarı medreselik bilimge iye, Shıǵ'ıs a'debiyatın' u'lgilerin jaqsı bilgen Ku'nxoja o'z poeziyasın xalıq poeziyasına jaqın, ko'pshilik xalıqqa tu'sinikli tilde qurdı. Sonlıqtan Ku'nxojanın' shıg'armaları xalıq arasına ken'nen tarag'an ha'm bizge deyin jetken shıg'armaların' barlıǵ'ı derlik xalıq awzında saqlang'an. Ku'nxojanın' shıg'armaları tematikalıq jaqtan ha'r qıylı. Olardıń qaysısın alsan' da xalıq mun'ı, xalıq zarı, xalıq tilegi, xalıq a'rmanı menen tolı. Mısalı, «Jaylawım» qosıǵ'ında avtor tuwg'an eldin' qa'dir-qımbatın so'z etse, «El menen» qosıǵ'ında eldin' ko'rki, u'rp-a'det, da'stu'rleri, jaqsılıq-jamanlıq, quwanış, qayǵ'ı, ma'rt, na'ma'rt, o'mir, keleshek, arnamıs haqqındag'ı xalıqlıq tu'siniklerdi o'z so'zi menen sheber a'debiy uyqaslar menen beredi. Eki qosıqtın' ideyasında da o'mirge xalıq ko'z qarasın' Ku'nxoja qa'leminde sezilwin ko'remiz.

Folklorlıq obrazlardan paydalanıp, real turmıstag'ı adamlardıń o'shpes obrazlarına na'zer awdarıw Ku'nxojanın' «Shopanlar», «Oraqshılar» qosıǵ'ında ayrıqsha bayqaladı. Xalıq

erteklerinin', da'stanlarının' ko'pshiliginde «Haramnan joq pishig'i, hadaldan joq tawig'i», «man'layına shıq pitpegen, u'stine kiygen kiyimi, dizesine jetpegen, «qolında qıysıq tayag'i, ayag'ında sharig'i» shopanlar haqqında so'z etiledi. Olar aqılı menen xanlardan da ozadı, ku'lkili ha'reketleri menen yumor-satıralıq syujetlerdi payda etedi. Mine usı da'stu'rlik obrazg'a Ku'nxoja da ayrıqsha itibar beredi. Ol folklordag'ı shopanlar obrazınan o'zgeshe, biraq ko'rinisi jag'ınan qanday da olar menen genetikalıq baylanısı bar, al tolıg'ı menen real turmıstıg'ıday su'wretlenetug'ın shopanlar obrazın do'retedi.

Folklorlıq giperbolizmnen alaslang'an haqıyqat turmıs kartinasınan alıp do'retilgen Ku'nxojanın' «Shopanları» folklorlıq shoppandan shın ma'nisinde a'debiy shopan da're-jesine ko'teriledi;

Jarıqtan shırmalıp eki ayag'ı,
Awır bolıp taldan kesken tayag'ı,
Awır so'zge ha'm sarsılıp qulag'ı,
Qula du'zde qayg'ıda ju'r shopanlar.

Ku'nxojanın' ko'p g'ana qosıqları awızeki xalıq tvorshes-tvosının' da'stu'r qosıqları, a'sirese joqlaw qosıqları motivinde jazılğ'an. Bug'an mısıl etip «O'lim», «Oyda», «Qashan ko'rermen» qosıqların keltiriwge boladı. Shıg'ıs xalıqlarının' folklorına a'debiyatına ta'n na'siyhat beretug'ın, aqıl aytatug'ın qosıqlar Ku'nxojada belgili orın tutadı. Olardan; «Nege kerek», «Bastı qor a'yer», «Kerek mag'an», «Ko'rsen», «Bara almas» qosıqların mısıl keltiriw mu'mkin. Ku'nxoja do'retiw-shiliginde folklordan paydalanıw, folklor u'lgilerin qalay bolsa solay qosıq qatarlarına qosıwdan emes, al folklorlıq motivlerdi pu'tkilley jan'a mazmun, jan'a formag'a ko'teriw menen beriledi. Usı ko'zqarastan onın' qosıqlarında folklorlıq su'wret-lew quralları da shayırdın' jeke stiline pu'tkilley qosılıp ketken.

Qaraqalpaq xalqının' su'yikli shayırlarınan biri, XIX a'sirdegi qaraqalpaq a'debiyatının' belgili wa'kili A'jiniyazdın' (1824—1878) shıg'armaları joqarı ko'rkemligi, teren'

ideyalıg'ı menen xalıqtın' o'lmes altın g'a'ziynesine aynalg'an. A'jiniyaz joqarı medrese bilimine iye. Shıg'ıs a'debiyatının' u'lgileri menen jaqınnan tanıs, o'z zamanının' aldın'g'ı qatardag'ı adamı bolğ'an.

Joqarı bilimlik A'jiniyazdın' do'retiwshiliginde xalıq poeziyasının' da'stu'rlerin biykarlamadı, al qaraqalpaq xalıq poeziyasın jetilistiriwge, og'an shın ma'nisinde jazba ha'm a'debiy sıpatlama beriwge tiykar saldı. Sonlıqtan kitabıy, jazba stil A'jiniyaz poeziyasına ta'n belgilerin qurap turadı. A'jiniyazdın' kitabıy jazba stili o'z da'wirinin' shayırları menen salıstırg'anda ko'pshilik xalıqqa tu'sinikligi menen ayrılıp turadı. A'jiniyaz poeziyasında mınaday da bir momentler bar. Ha'tte xalıq poeziyasında jiwi ushırasatug'ın aforizmlerdin' o'zi de kitabıy jazba tu'rde beriledi. Mısalı, onın' «Bolmasa» qosıg'ına mınaday qatarlardı oqıymız;

Taxt u'stinde turg'an a'dil sultanlar,
Bir baysha yoq sorar eli bolmasa,
Yurakları at bashıydek batırlar,
Qatınsha yoq at yarag'ı bolmasa.

İdeyalıq ha'm ko'rkemlik o'zgesheleri boyınsha, ulıwma tematikası boyınsha da A'jiniyazdın' «Bir janan», «Bir pa'riy», «Beri kel», «Dilbarım», «Tushti», «Tu'ser», «Sa'wdigim», «Yan'lıdı», «Go'zzallar», «Biybigu'l» qosıqların kitabıy romantikalıq da'stanlardan ta'sirlenip ha'm bul ta'sirlerdi o'zi jasag'an real turmısqa baylanıstırıw menen do'retkenin ko'riwge boladı. Joqarıdag'ı atalg'an qosıqlardıń ha'r bir kupletinde A'jiniyazdın' sheberlik penen ashıqlıq kitabıy da'stanlardag'ı su'wretlew texnikasının' ruwxına o'zinshe ju'da' orınlı bere alg'anın bayqaysan'. Shayırdın' bul poeziyasın o'z so'zi menen de ko'rsetiwge boladı. Ol «Biybigu'l» qosıg'ında Biybigu'ldin' sulıwıg'ın epikalıq da'rejege ko'terip, «Ma'jnu'n etip aqlım aldın' Biybigu'l» — dep jazadı.

Shayırdın' ha'r bir qosıg'ında xalıq aforizmlerinin', ten'ewlerinin' orınlı isletilip, shayırdın' o'z do'retpesi sıpatında beriletug'ının sezesen'. Tek bir «Ellerim bardı» qosıg'ının'

o'zinde «Qalpag'ı qazanday», «Jawırını qaqqay», «Birlikli Qon'ırattay», «La'yli-Zu'leyxaday», «Qashları qa'lemdey», «aq terektey», «da'ryaday», «su'tlimektey», «qawınday», «altınnan ju'zik», «belleri jin'ishke bir qısım na'zik», «julwa taslap ha'rne barın saz etken», «jigitlerdin' kewlin ba'ha'r-jaz etken», «Qasın qag'ıp julwa menen naz etken» qusag'an xalıq poeziyası menen janı-ta'ni baylanıp atır'g'an su'wretlew quralların atawg'a boladı. Bunday misallardı A'jiniyazdın' qaysı shıg'armasınan da tabıwg'a boladı. Bul shayır poeziyasının' teren' xalıqlıq belgilerin sıpatlaydı. A'jiniyaz xalıq awzında ken' tarqalg'an ayıtıs janrının' XIX a'sir a'debiyatında klassikalıq u'lgisin beredi. Onın' xalıq arasında ken'nen ma'lim bolg'an Qız Men'esh penen ayıtısı bunın' ayqın misalı boldı. Bul aytıstan A'jiniyazdın' folklorg'a qumarın, onın' folklorlıq do'retpe de ko'birek improvizatsiyag'a bolg'an uqıbnı, bul janrda jeke professional sheberligin, qaraqalpaq jazba a'debiyatının' belgili wa'killerinin' folklorlıq shıg'armalardı da do'retiwge qatnasqanın ha'm olardı jiıy atqaratug'ının tolıq an'g'arwıg'a boladı. Solay etip A'jiniyazdın' folklorg'a qatnasında onın' sheberlik o'zgesheligin bayqaymız.

Qaraqalpaq xalqının' XIX a'sirdegi en' ataqlı shayırı Berdaqın' (1827—1900) do'retpesine ser salg'anda onın' xalıq folklorınan ustalıq penen paydalang'anın ko'remiz. Berdaq xalıqtın' arasında ko'p bolıw menen, xalıqtan ko'p na'rseni u'yrenge, xalıq so'zine ko'p itibar berip, qulaq salıp tın'lag'an. A'sirese shayırdın' en' ko'lemli shıg'arması «Aqmaq patsha» da'stanı awız eki xalıq do'retpesinen sheber paydalanıw menen do'retilgen.

Shayırdın' xalıq turmısın teren'nen biliwı menen, xalıq poeziyasınan sheber paydalanıwı «Aqmaq patsha»nı realistlik shıg'arma da'rejesine ko'teriwde sheshiwshi faktorlardan esaplanadı. Berdaq «Aqmaq patsha»nı jazıwda so'zsiz xalıq da'stanlarınan paydalang'an. Bul shıg'armanın' syujetinde, obraz do'retiwde, sonday-aq ko'rkemlik o'zgesheligin qurıwda ku'ta' anıq ko'rinedi. Sonın' menen birge qaharmanlardın' obrazın so'z etiwde «Yusup-Zu'layxa»nı eske tu'siredi. Bul

shayır ta'repinen jay mexanikalıq eske tu'siriw g'ana bolıp qoymastan, u'lken ta'sirlik a'hmiyeti bar pikir.

Berdag «Bilesen'be?», «Xojam», «Xalıq ushın», «Kelin», «Qashan ra'hatlanadursan'», «O'gizim», «Altı qız», t.b. shıg'armaların folklorınan ku'shli paydalanıw menen do'retken. Olarda folklorın' ta'siri ku'shli, bul shıg'armalarda folklorın' ta'siri belgili da'rejede sheklenip qalmaq, mazmunı jag'ınan jeke do'retpe bolg'an menen, forması jag'ınan folklorlıq shıg'armanın' tu'sin alg'an. Bunnan eki jaqlı ta'sir, folklorın' a'debiyatqa, a'debiyattın' folklorg'a ta'sirin bayqaymız.

Berdag «Aqmaq patsha» dan basqa iri ko'lemli shıg'armaların da folklorın' ta'sirinde do'retken. Misalı, «Amangeldi» de de, «Ernazar biy» de de ku'shli giperbolizm menen su'wretlenug'ın folklorıg'a tipler yadqa tu'sip turadı. Ha'tte ol Ernazardı tuwrıdan-tuwrı:

Go'rug'lı bekter er edi,
Qatarda qosa nar edi,

Toli jurta darkar edi,
Sheyit o'ldi Ernazar biy,

dep onı Go'rug'lı menen salıstıradı.

Berdag o'zinin' ko'p sanlı ha'r tu'rli temalarg'a arnalg'an qosıqlarında xalıq arasındag'ı itibarlı so'zlerdi ha'm naqılmaqallardı ku'ta' orınlı qollanadı, ha'tte olardı shayır ta'repinen qosıq qatarında ustalıq penen qurastırıl'g'anı sonday, xalıq arasında taralg'an formaları tuwralı eske tu'spey de qalıwı mu'mkin. Misalı, shayırdın' «Xalıq ushın» qosıg'ındag'ı «Jigit bolsan' arısladay tuwılg'an, xızmet etgil udayma xalıq ushın» degen so'zler «Er jigit eli ushın tuwadı, eli ushın o'ledi» degen xalıq naqılı menen u'nlesedi. Sonday-aq, usı qosıqtag'ı «Jaqsı adam jag'ar shiyrin janın'a, jaman adam boyar qızıl qanın'a» degen qatarlar «Da'rtlı menen da'rtlessen', da'rtın' qalmaq to'giler, biyda'rt penen da'rtlessen', qabır'g'alı qolın' so'giler» degen xalıq naqılın eske tu'siredi. Berdaqın' qosıqlarında naqılmaqallar ku'ta' ko'p ushırasadı. Jaqsı, aqıllı, erju'rek jigitler haqqında «Jigit bolar jigit adam ertedi», «Aqıl adam so'zler ertpes izine», «Bo'ri arıg'ın hesh waqıtta

bildirmes», «Jaw bag'ınıp eki qolın qawsırsa, ko'zdi alartqan-nan izzet jaqsıraq», «Oylı jigit jaqsı bilimpaz keler, aytqan so'zlerin'e tu'simpaz keler, aqılsızdın' qa'siyeti az keler», «Jaqsılar jamandı tekler, jamanlar bir ga'pti kekler», -dese, miyman ku'tiw tuwralı «Jaqsının' u'yine adam ko'p keler, jaman bolsa onın' ko'zi jep keler», «Miyman kelse ku'tip alar hal kerek, soymag'a bir eshki maldan jaqsıraq»-deydi, al hayal-qızlar tuwralı «Er jigittin' hayal atın shıg'arar», «Hayal alsan' jaqsını al, ko'rkin alma minezin al» — dep ken'es beredi. Bularan basqa, «Toq adamnın' qayg'ısı joq, ash adamnın' uyqısı joq», «Menmenlikten zawal taptım, kem-kemlikten ka'mal taptım», «Jigitlik degen nar eken, g'arrılıq degen jar eken», «Toqpag'ı ku'shli bolsa kiyiz qazıq jerge kiredi», «Jigit qanatı at bolar», «Oylanbastın' tu'bi wayran»-degenge usag'an naqıllar ja'ne de, «Ma'gar bilmey qoldı qıysa bir qamıs, sol waq qarın tıyg'an ardan jaqsıraq», «Senin' ten'in' emes ha'mel, qolın'a al onseri bel», «Berdimurat durıs ayt so'yleme yalg'an, bul du'nya uzaq jol atan'nan qalg'an» degenge qusag'an itibarlı qatarlar jiyyı ushırasıp otıradı. Bulardın' barlıg'ı Berdaq shıg'armalarınnıń ideyalıq ha'm ko'rkemlik jag'ınan bahalı bolıwına payda keltirgenligine gu'manlanıwg'a bolmaydı.

Berdag «Qashan ra'hatlanadursan» qosıg'ında atalar so'zi-wa'siyat formasında aqıl aytadı. Miynetsiz du'nya izle-me», «Kisi yarına so'z salma, o'z yarın'nan qaladursan», «Dostın' sırtın dushpang'a aytpa, el buziwshı boladursan», «G'ariplerge berme ıza, o'zin' zıyan qıladursan», «Jarlını ayaqqa baspa, sen de jarlı boladursan», «Parqı bolar so'z degennin', nırqı bolar bo'z degennin'».

Jaman bolsa tuwısqanın',
Ku'yip-pisip shıg'ar janın',

Aq betin'nen qashar qanın',
O'lsen'dag'ı ol qaramas.

Berdagın' «Qaramas» qosıg'ı usınday so'zler menen basla-nadı. Ol bul shıg'armasında «Den sawlıqdur altın tag'ın, qıysaysan' hesh kim qaramas», — dep xalıq ko'z qarasınan ten'sizliktin' betin ashadı, qosıqtag'ı awız eki xalıq do'retpesine

tiykarlanıp ayıl'g'an pikirlerde en' jaqsı tiykarg'ı mazmun berilgen. Shayır folklordan paydalanıwdı tek shıg'armasınan ko'rkemlik o'zgesheligin jaqsılaw maqsetinde g'ana iske asırg'an emes, sonın' menen shıg'armanın' mazmunın du'ziwde de og'an ayırıqsha kewil bo'lgan. Biraq folklorlıq shıg'armanın' mazmunın qalay bolsa solay paydalana bermegen. Misalı, ol «Ketken keler me» qosıg'ında joqlawdın' mazmunın so'z etpekshi bol'gan. A'dette joqlaw qosıqlarında jiyyı gezlesetug'ın pessimizm, shayırdın' «Ketken keler me» atlı kewil ayıw qosıg'ında ku'shli optimizm menen berilgen. Berdaq qanday bir mazmundı paydalang'an menen onı o'zinshe quradı. Ayralıq o'tkendegi qaraqalpaq xalıq poeziya-sındag'ı lirikanın' en' ku'shli tu'yinlerinen esaplanadı. Berdaqın' «Ayralıg'ı» su'yiwshilk lirkasınan o'zgesheligi bar, puqaralıq lirika u'lgisinde jazıl'gan. Shayır bul qosıg'ında yardan ayırıw motivin elden, xalıqtan ayırıw motivi menen almasıwıp, o'zinshe syujet quradı.

Bawırmdı gıryan etti,
Zalım ayralıq, ayralıq,
Kewilimdi hayran etti,
Zalım ayralıq, ayralıq.

Endi seni ko'rmeq joqtı,
Ta'rip etsem ılayıqlı,
Men aytaman xalayıqtı,
Zalım ayralıq, ayralıq.

Berdag o'zinin' bahalı shıg'armaların xalıq poeziyasınan sheber paydalanıw menen do'retken, onın' folklordan payda-lanıw usılı ideyası jag'ınan joqarı, ko'rkemligi jag'ınan bahalı shıg'armalar do'retiwde so'zsiz kewil awdaradı.

Folklor xalıqtın' ku'n ko'risin, turmısın, psixologiyasın, idealın, sheberligin o'z mazmunına ha'm ko'rkemlik o'zgeshe-ligine sin'irgennen keyin onnan a'debiyatımızdın' en' belgili, aldın'g'ı qatardag'ı wa'killeri burın da, son' da paydalanbay turıwı mu'mkin emes edi.

Sonlıqtan klassik a'debiyatımızdın' wa'killeri Jiyen, Ku'nxoja, A'jiniyaz, Berdaq folklordan qalay sheberlk penen paydalang'an bolsa, ha'zirgi qaraqalpaq a'debiyatınan' ataqlı wa'killeri Ayapbergen Muwsaev, Abbas Dabılov, Sadıq Nurımbetov, Jolmurza Aymurzaev, İbrayim Yusupov,

Tu'lewbergen Jumamuratov a'debiyatımızda folklordan paydalanıwdın' en' jaqsı da'stu'rlerin do'retti. Qaraqalpaq jazıwshıları qaraqalpaq folklorınan do'retiwshilik jobada paydalanıwdın' u'lgilerin berdi. Mısalı, N. Dawqaraevtin' «Alpamıs», M. Da'ribaevtin' «G'a'rip ashıq», A'. Shamuratov penen İ. Yusupovtin' «Qırıq qız» piesaları folklor do'retpe-lerine do'retiwshilik qatnas jasawdın' ayqın mısalların berdi.

Folklor menen a'debiyattın' baylanısı olardın' o'z ara bir-birine ta'siri ha'r qıylı jollar menen ju'zege assa kerek. Biz olardan geyparaların atap o'tiwdi maqul ko'remiz.

Jazıwshı ya'ki shayır folklor u'lgilerin o'z shıg'armasında qalay bolsa solay formalar keltiriw menen paydalanadı. Bul formalar a'dette shıg'armada ayqın ko'rinip turadı. Bularg'a belgili da'rejede o'zgeris endiriliwi de, al pu'tkilley endirilmewi de mu'mkin. Avtorlar folklorlıq u'lgilerden da'stu'rlik jag'ın paydalanıp, o'zinshe forma, mazmun qurıwı mu'mkin. Bunda folklorlıq do'retpelerdin' ruwxı ko'ringen menen jeke avtordın' stili basım kelip turadı. Bul jerde folklor ta'siri joqarıdag'ıday formalıq jaqtan emes, al ma'nilik jag'ınan bayqalıp turadı.

Ha'mme avtorlar folklordın' barlıq janrına birdey qatnasta bolmaydı, ha'r kimnin' su'ygen janrına sa'ykes folklor janrına jantasıwı bar. Mısalı, dramaturgler ko'birek qaharmanlıq ya'ki liroepos, da'stu'r jırların paydalansa, shayırlar folklordag'ı su'wretlew quralların, prozaikler ko'binese naqıl-maqallardı jiyirek qollanadı. Folklor a'debiyatqa ha'r qıylı jollar menen kiredi. Epos drama boladı, ertek poema boladı. Xalıq qosıqları, naqılları qalay bolsa solay a'debiy shıg'armada aralasıp ju'redi. Biraq ta bul protsesste qanday da bir jupkerlesiw tendentsiyası hu'kim su'redi. Folklorlıq janrdı a'debiy janrlar qalay bolsa solay jutıp jiberedi, olardın' qaytadan tuwılıwın ta'miynleydi.

Folklordan paydalanıw protsesinde mınaday da jag'day bar. Geypara shayırlar o'zlerinin' ta'biyatı boyınsha folklorg'a jaqın turadı. Olardı stili boyınsha sha'rtli tu'rde folklorlıq stildegı shayırlar dese bolar edi. Olar folklor g'a'ziyenesinde jeke shıg'arma do'retpesinde qalay bolsa solay ju'zip ju'redi. Mısalı, xalıq shayırları usınday. Al, jazba a'debiy stildegı

shayırlar bularg'a qarag'anda folklordan o'zinshelew paydalanadı. Olardın' folklorg'a qatnasında folklorlıq u'lgilerdi joqarıdag'ı toparg'a qarag'anda siyreklew, biraq a'bden o'zinshe jetislistirip paydalanıw bayqaladı.

Jazıwshı ya'ki shayır folklorlıq do'retpelerdin' anıq ko'rini-sinen paydalanbay, olardın' ko'rkemlew da'stu'rin, metodın, usılın da bilinbeslik da'rejede a'debiy shıg'armag'a endiriwi mu'mkin. Usılay folklorlıq stil a'debiy stilge aralasıwı gu'mansız. Ha'r bir xalıq, ha'r bir millet jazıwshısı o'z do'retpesin xalıqqa arnag'anlıqtan ko'rkem shıg'armanın' demokratizatsiyası jo'ninde g'am shegedi. Sonlıqtan ha'r bir avtor meyli ol jası u'lken bola ma, ya'ki jası kishi bolama, shıg'armasının' xalıqlıq bolıwı ushın folklorg'a na'zer awdarmawı mu'mkin emes. Shıg'armanın' mazmunındag'ı ha'm formasındag'ı xalıqlıq belgiler xalıq do'retpesinen na'rtenbey do'retiliwi mu'mkin emes. Sonlıqtan folklordan jazıwshının' paydalanıwı qanday da'rejede bolmasın, jeke avtordın' qa'lewinen g'a'rezsiz ja'miyetlik sıpatqa iye qubılıs. Folklor — bul xalıq poeziyası, xalıqtın' ruwxıy janı, bunısız shin ma'nisindegi xalıqlıq a'debiy shıg'armalar do'retilmeydi.

Haqıyqatında da folklor menen a'debiyattın' o'z ara baylanısı, bir-birine ta'siri haqqında ma'sele - bul ko'rkem so'z ustalarınin' sheberligi haqqında ma'sele bolıp esaplanadı.

Sheberlik teren' individuallıq qubılıs bolıw menen birge a'debiy tvorshestvoda u'lken u'yreniw mektebi ekeni o'z-o'zinen tu'sinikli. Biz jazıwshılardın' shıg'armalarına na'zer taslasaq, olardın' ha'r qaysısına ta'n sheberlikti bayqaymız. A'sirese olardın' folklorg'a qatnası, folklordan paydalanıwında bul ayqın seziledi. Folklor menen a'debiyattın' zaman talabına say baylanısı qanshama joqarı bolsa, qanshama sa'tli bolsa, ko'rkem shıg'armalardın' ideyalıq qunı, ko'rkemlik da'rejesi sonshama bahalı bolatug'ını so'zsiz. Folklor menen a'debiyattın' baylanısı ken' ma'nide tek g'ana folklorlıq janrlar menen individuallıq a'debiy shıg'armalardın' organikalıq baylanısın an'latıp qoymastan, jazıwshı menen xalıqtın' ruwxıy du'nyasının' bekkem ushlasıwın bildiredi.

Sorawlar

1. Jiyennin' folklordan paydalanıwı qanday?
2. Ku'nxojanın' folklorg'a qatnası nede?
3. A'jiniyazdın' folklorg'a qatnasın tu'sindirip berin'.
4. Berdaq folklordı qalay bahalag'an?
5. Ayapbergen folklordan qalayınsha paydalang'an?
6. Abbaz she?
7. Sadıq she?
8. N. Da'wqaraevtin', M. Da'ribaevtin', İ. Yusupovtin' folklordan paydalanıwına misallar keltirin'iz.

A'debiyatlar

1. Q. Maqsetov. «Folklor ha'm a'debiyat», No'kis, 1975-jıl.

MAZMUNI

Kirisiw.....	3
Qaraqalpaq folklorının' izertleniwi	6
Qaraqalpaq folklorının' janrları ha'm tu'rleri	8
Qaraqalpaq xalıq qosıqları	12
Muhabbatqa arnalg'an qosıqlar	13
Balalar qosıqları	15
Besik jiri yamasa ha'yyiw	17
Tariyxıy qosıqlar	18
Aqıl-na'siyat qosıqları	20
Da'stu'r qosıqları	22
Toy baslaw	22
Ha'wjar	23
Sın'sıw	24
Bet ashar	26
Joqlaw qosıqları	31
Ekinshi du'nya ju'zlik urıs da'wirindegi xalıq qosıqları	33
Aytıs	38
Aytımlar	43
Naqıl-maqallar	52
Jumbaqlar	62
Jan'iltıpaslar	68
Ertekler	72
A'jayıp ha'diyseleler haqqında ertekler	73
Haywanat du'nyasına baylanışlı ertekler	77
Turmis ertekleri	84
Sheshenlik so'zler	93
A'psanalar (Mifler)	98
Ra'wiyatlar	106
An'ızlar	110
Ku'lkili soz'ler	113
Tolg'awlar	118
Qaraqalpaq da'stanların' janrlıq o'zgeshelikleri	121
Qaraqalpaq qaharmanlıq da'stanların' mazmunı ha'm ideyalıq bag'ıtı haqqında	126
Alpamıs	126
Qoblan	131
Qısqız	135
Qaraqalpaq xalqının' lıroeposi	143
Sotsiyallıq turmis ma'selelerin so'z etetug'in da'stanlar	152
Tariyxıy da'stanlar	160
«Edige» da'stanı haqqında	161
Qaraqalpaq folklorının' do'retiwshileri ha'm atqarıwshıları	168
Folklor ha'm a'debiyat	179

Q. Maqsetov, R. Maqsetova

**QARAQALPAQ XALQININ' KO'RKEM
AWIZEKI DO'RETPELERI**

*Akademiyaliq litsey ha'm kasip-o'ner
kolledjleri ushin sabaqliq*

Qayta islengen ekinshi basilwi

«Bilim» baspası

No'kis — 2010

Redaktori *T. Dosimbetova*

Xud.redaktori *I. Serjanov*

Tex.redaktori *Z. Allamuratov*

Operatori *K. Oksikbaeva*

Original-maketten basiwg'a ruqsat etilgen waqtı 25.07.2010.
Ofset qag'azi. Kegl 10. Formatı 84x108 $\frac{1}{32}$. Tip «Tayms» garniturası.
Ofset usılında basıldı. Ko'lemi 6,0 b.t. 10,08 sha'rtli b.t.
9,57 esap. b.t. Buyırtpa №42. Nusqası 298 dana.

«Bilim» baspası. 230100. No'kis qalası. Qaraqalpaqstan ko'shesi, 9.

100000, Tashkent qalası, JSHJ «NAFIS BEZAK» baspaxanası,
Buyuk Turan ko'shesi, 41-u'y.